

૪૦૭૬

રસશાસ્ત્ર.

લગ્નનાર

છોટાલાલ નરભગમ મદ.

અમદાવાદ.

“ગુજરાત ગેઝેટ” યંત્રાલયમાં મુદ્રાંકીત કર્યું.

સંવત્ ૧૯૪૬

સર્વ હક્ક કર્તાએ સ્વાધીન રાખ્યા છે.

પ્રસ્તાવના.

સંસ્કૃત અને વ્રજભાષામાં રસ વિષે બહુ લખાયું છે પણ ગુજરાતીમાં કવિ નર્મદાશંકરે રસપ્રવેશ નામે સંક્ષિપ્ત પ્રકરણ લખ્યું છે તે વિના બીજી કોઈ ભારા જાણવામાં નથી. આધુનિક કાળમાં ઘણા કવિઓ થયા છે, જેમાંના કેટલાક સુંદર કવિતા કરે છે અને કેટલાકને તે સંબંધી વિશેષ જ્ઞાન મળ્યું હોયતો સારા કવિ થઈ શકે, પણ તેનું સાધન ગૂજરાતીમાં નથી. કાવ્ય રચનાને ઉપકરક શાસ્ત્રોમાંથી પિંગળ અને અલંકારના ગ્રંથો કવિ નર્મદાશંકર, કવિ દલપતરામ, કવિ હીરાચંદ કાનજી, કવિ દલપતરા દુર્લભરામ અને કવિ સવિતાનારાયણ, એમણે રચીને ગૂજરાતીઓને ઉપકૃત કર્યા છે. રસના સંબંધમાં તેનું કાંઈ લખવાને વડોદરા રાજ્યના કેલવણી ખાતાના મેહેરખાન ડિરેક્ટર સાહેબજીના બા. હરજોવીદાસે મને પ્રેરણા કરી અને તેથી તેમની દૃષ્ટિ નીચે આ પુસ્તક મેં યથામતિ લખ્યું છે.

પ્રેમાનંદાદિ મહાકવિઓના ગ્રંથ જોતાં જણાય છે કે તેમણે બીજા બધા કરતાં રસપોષણ ઉપરજ વધારે ધ્યાન આપેલું છે અને તેથીજ તેમના ગ્રંથો ચિરંજીવ અને લોકપ્રિય થયેલા છે. અલંકાર અને ચિત્રચમત્કૃતિથી વિદ્વાન કવિઓ અથવા કાવ્યશાસ્ત્ર સમજનાર પુરૂષો આનંદ પામે ખરા પરંતુ તે આનંદ રસના આનંદની ખરાબરી કરી શકે નહિ અલંકાર એ કવિતારૂપ મૂર્તિનું આભૂષણ છે પણ રસ તો તેનું ચેતન્ય-આત્મા છે. કેટલાક કવિ પદે પદે અલંકાર મૂકીને પોતાને કૃતાર્થ માને છે, કેટલાક અમુ ચરણમાં ભાવક

વ્યંગના થયેલી છે એમ બોધને હાંમેશ્વરતા કરે છે, પણ રસવ્યંગનું
 વિના તે સર્વ લાભુ છે. કવિતામાં ચિત્રચમત્કાર વેનઈને શ્રાતાઓ માથું
 ફાળાવે ખરા પણ રસનો અનુભવ કરીને તો તનમગ્ન થઈ જરડવળ પડી
 જાય છે. એવો રસ કવિતામાં શી રીતે પ્રકટ કરી શકાય તેને માટે પુ-
 નેના વિદ્વાનોએ બહુ સોધ કરી અથા કાખ્યા છે. સંસ્કૃતમાં જે એ વિષયના
 હિતમ અથા છે તે શાસ્ત્રીય પુસ્તકોથી બરપૂર છે પરંતુ ગુજરા-
 તીમાં તેટલા અધવા આદક નથી એમ ન લાગવાથી જરૂર જેટલી જા-
 નનું બનતી રાહવાની વિવેચન કરેલું છે. જે અભ્યાસ કરીને એ
 તેની કવિતા રચના રાખાય પાને છે અને તેનાં વચનો અભ્યાસનાંજ
 રમમય ઉચ્ચારાય છે; તે, કેમ બનવા શિલ્પ શાસ્ત્રીય ક્રમનું બનેલું
 અનુચરણ કર્યું હોય તેમ રસ જમાવી શકે છે. તેને પણ અતી નિ-
 બંધ નિરૂપણથી અમ્ય એમ નથી. જરૂરથી શીખવાની બાબત સર્વ કા-
 મા યથારિયત બોલે છે તથાપિ બાકરણ શીખવાની જેટલી જરૂર છે
 તેટલીજ જરૂર પ્રાસાદિના કવિને પણ હાલ્ય અંગે શીખવાની છે. કૃત્રિમ
 કવિ (જેની સંખ્યા હમેશ મોટી હોય છે) આવાં શાસ્ત્રોના અભ્યાસથી
 ખોતાનાં કાવ્યોમાં કૃત્રિમ રસની વ્યંગના કરી શકશે અને બહુ અભ્યા-
 થી તે પણ હિતમ કવિની હારમાં બેસી શકશે. જે કવિ નથી પણ
 કવિતાને આદતારા છે તેમને પણ રસ સંબંધી શાસ્ત્રીય જ્ઞાન થયા પછી
 હિતમ કાવ્યો વાંચતાં કવિનું રસ વ્યંગના કરવાનું સાતુય સમજાવાથી
 અપૂર્વ આદ્ભુત થશે. માટે કવિને, કવિ થવાનો અભ્યાસ કરનારને અ-
 ને કવિતા વાંચવાની પ્રતિતાગા સર્વ કોઈને આવા અંથ અવશ્ય આ-
 દર કરવા જેવા છે.

આ પુસ્તક કેટલાંક સંસ્કૃત પ્રાકૃત પુસ્તકો જોઈને તૈયાર કરેલું છે. તથાપિ સાહિત્યદર્પણ અને કાવ્યપ્રકાશમાંથી મને બહુ મદદ મળી છે. ઉદાહરણો વિના આ વિષય સમજાય એવો નથી તેથી ગૂજરાતીમાં લખાયેલા અંથોમાંથી પુષ્કળ ઉદાહરણ આપવા મારી ઈચ્છા હતી પણ તેમ કરવામાં દુર્વૃત્તા દીસવાથી મળ્યાં તેટલાં ઉદાહરણો તેવાં આપી ખૂટતાં ઉદાહરણો સ્વતઃ કલ્પિત કે સંસ્કૃત અંથોમાંથી લેઈ મૂક્યાં છે. આમાં કેટલીક જગ્યાએ વિષયની પુનઃકૃતિ કરેલી છે પણ તે સકારણ છે એમ પાંડિત્યજ્ઞો જણાશે. શૃંગારાદિનું વિવેચન કરતાં નાયિકા સંબંધી જે નિરૂપણ કરેલું છે તે કેટલાક અતિસહ્ય પુરુષોને લગાર કચવાવા જેવું લાગશે, પરંતુ રસરાજ શૃંગારનું જોઈએ તેટલું પ્રતિપાદન ન કરતાં સહ્યતાની ખાતરજ તે સંકોચવામાં આવ્યું છે એમ વાંચનારને માલુમ પડશે. આ અંથ વસોના સદ્ગુરુશ્રય રા. રા. મગનલાલભાઈ પુરુષોત્તમે છપાવી ગૂજરાતી ભાષાઓની સેવામાં સાદર કૃતો છે એથી તેમની વિદ્યા તરફની પ્રીતી અને રસજનતા જાહેર થાય છે; આપણે તેમના આ ઉત્સાહ માટે અમિનંદન આપીએ છીએ. એમણે રચેલું “અલકાએલ” નામે એક નાનું કાવ્ય મારા જોવામાં આવવાથી અને મને તે સાથે લાગવાથી આ અંથને છંદે તેને જોડી દેવાની મેં તેમની પરવાનગી માગી હતી અને ત તેમણે આપી છે માટે હું તેમનો ઉપકાર માનું છું. એ બાબત રસમય કવિત આ અંથને વિશેષ શોભા આપશે તેમ વાંચનારને આનંદ આપશે એમ હું માનું છું.

ચૈત શુધ ૯ મી } વસો.
સંવત ૧૯૪૫ }

છો. ન.

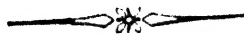

વિષયાનુક્રમ.

વિષય.	પૃષ્ઠ.
૧ ઉપોદ્ધાત.	૧
૨ વાક્યાર્થ વિષે... ..	૫
૩ રસ તે શું?	૧૧
૪ સ્થાપિ ભાવ... ..	૨૭
૫ વિભાવ... ..	૪૯
૬ આલંબન વિભાવ.	૫૦
૭ નાયક ભેદ.	૫૩
૮ નાયકના સાત્વિક ગુણો.	૭૫
૯ નાયકની પ્રકૃતિઓ.....	૮૪
૧૦ આલંબન વિભાવ-નાયિકા ભેદ	૯૧
૧૧ નાયિકાત્રંકાર... ..	૯૯
૧૨ પ્રીતિ બતાવનારી ચેષ્ટાઓ... ..	૧૪૯
૧૩ હ્રીપત વિભાવ	૧૫૩
૧૪ અનુભાવ	૧૬૧
૧૫ વ્યભિચારી ભાવ	૧૭૧
૧૬ રસ પ્રકરણુ	૨૦૧
૧૭ શૃંગાર રસ	૨૦૪
૧૮ વિપ્રલંભ શૃંગાર	૨૦૯
૧૯ પૂર્વરાગ વિપ્રલંભ શૃંગાર	૨૧૦
૨૦ માન વિપ્રલંભ શૃંગાર	૨૨૩

૨૧ પ્રવાસ વિપ્રલંબ શૃંગાર૨૩૨
૨૨ કંકણ વિપ્રલંબ શૃંગાર૨૪૩
૨૩ મંભોગ શૃંગાર૨૪૫
૨૪ હાસ્ય રસ૨૫૬
૨૫ કંકણ રસ૨૬૩
૨૬ શૈલ રસ૨૬૯
૨૭ વીર રસ૨૭૨
૨૮ ભયાનક રસ૨૭૮
૨૯ બીભત્સ રસ૨૮૦
૩૦ અદ્ભુત રસ૨૮૧
૩૧ શાંત રસ૨૮૩
૩૨ વત્સલ રસ૨૮૬
૩૩ ભાવનિરૂપણ૨૯૦
૩૪ રસાભાસ અને ભાવાભાસ૨૯૭
૩૫ ભાવશાંત્યાદિ૩૦૬
૩૬ રસ દોષ૩૧૦
૩૭ ઉપસંહાર૩૨૬

रसशास्त्र.

शार्दूलविक्रीडित.

हुं क्यां मंदधि, अंनुधि तुं रसनो आनंदरूपे रह्यो;
हुं क्यां अज्ञ, परज्ञ देव तुजने स्वज्ञानरूपे कह्यो;
हुं क्यां मूढ विरूढमोहममता, निर्लेप तुं भूपति;
पाभी सा'य रसादि वर्णन करुं, दे देव तुं सन्मति.

उपोद्घात.

अनुभवथी आपखे जलणीये छीये के व्यग्रचित्तवाणाने डाध अके
प्रकारनी पणु शांति सांपडती नथी. अंतःकरणभां शांति सुख प्राप्त
करवनि चित्तनी स्थिरता अे पेहेलुं पगथीयुं छे चित्तनी स्थिरता प्राप्त
करवाने आपखे वारंवार नाना प्रकारना उपाय योजिये छीये, अने न
न अभिलाषा मनभां छडी के तरत तेने पूरी पाडीने चित्तने शांत क-

રીએ છીએ. કોઈ વખત મનની એવી સ્થિતિ થઈ જાય છે કે સાધારણ વિષયોની પ્રાપ્તિથી તે શાંત થતું નથી. જેમ તાવની પીડાવાળાને અણુગમો થાય છે ત્યારે તેનું મન ભોજન, રમતગમત, સારાં મનોહર ગાયન, ખેલ તમાસા વગેરેથી સ્થિર થતું નથી. આ વખતે અને એવેજ બીજે પ્રસંગે તે ચિત્તની સ્થિરતા માટે બિંધવાનો યત્ન કરે છે. બિંધવાનું નથી સાંપડતી ત્યારે કેદ કરે છે. ભાંગ, ગાંઠો, દાર, વગેરે કેદ પાણુ ચિત્તની સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરવાનાંજ વલણાં છે. તમે બંધે તપાસો પણુ દેહકી અભિલાષાઓને તૃપ્ત કરવાથી મળતી ચિત્તની સ્થિરતા મેળવવાનો જંગમત કામે લાગેલું છે, એ શિવાય બીજું કાંઈ ભાગ્યેજ તમુરી નહીં પડશે. ચિત્તની સ્થિરતા થવાથી પોતાનું આનંદ રૂપ ભાસે છે અને તેથી સુખ-પ્રાપ્તિ થઈ એમ લોકો માને છે; પણ એમ ઊંડા ન ઉતરીએ તો પણુ એટલું તો ખરૂંજ કે ચિત્તની વૃત્તિઓ જ્યારે એકજ વિષય પર લાગે છે ત્યારે તેને બીજી વસ્તુઓ સાંભરતી નથી, બીજી પ્રમનાઓ થતી નથી—બીજી અભિલાષાઓ પૂર્ણ કરવા તરફ તેની વૃત્તિ ખેંચાતી નથી; અને તે ન મળવાથી તેને જે ખેદ થવો જોઈએ તે પણ થતો નથી. ચિત્તની એકાગ્રતા થવાથી દુઃખનો ભાસ નથી થતો ત્યારે શાનો ભાસ થાય છે? સુખનોજ વા ચિત્તની એકાગ્રતાથી સુખ મળે છે એમ હવે આપણે સામાન્યપણે કહી શકીએ છીએ. બધા લોકો એમ જાણીને ચિત્તની એકાગ્રતા માટે યત્ન નથી કરતા, પણ તેઓ જે જે કરે છે તેમાં ચિત્તની એકાગ્રતા મેળવવાનાજ યત્ન હોય છે એવું વિદ્વાનોએ શોધી કાઢેલું છે. જેમ નામ, સર્વનામ, ક્રિયાપદ, કર્તારિ કર્મણિ પ્રયોગ, વગેરે સમજીને લોકો

બોલતા નથી, પણ તેમના બોલવામાં તે હોય છે, તેમ આ વિષે પણ જાણવું. એ ચિત્તની એકાગ્રતા થવાને જાણીને કે અજાણતાં પણ સોડો અજોડ પ્રકારના જે ઉપાયો કરે છે તેમાંનો ચિત્રકળા એક પ્રકાર છે; ચિત્રની કારીગરી જોવામાં માણસ તલ્લિન થાય છે અને તેના મનમાં વિસ્મય પ્રકટે છે. ગાનકળા પણ એક પ્રકાર છે; તે સાંભળવાથી મન સ્વર વિષયપર એકાગ્ર થાય છે અને તલ્લિનપણું ઉપજે છે. એજ પ્રમાણે સુગંધાદિક વિષય પણ જાણવા કાંઈ વાત કહે તે સાંભળતાં તેમાં સામગ્ર્ય લૈકિક બિના કરતાં વિશેષ નવાઈ જેવું હોય ત્યારે તેમાં પણ મન આસક્ત થાય છે. જો તે વાતમાં કાંઈ શોકનું વર્ણન હોય તો તે જીવર સાંભળનારનું મન એકાગ્ર થાય છે. જો કાંઈ તરેહવાર ચાળા કે વિવ્રક્ષણ શબ્દ વગેરે હોય તો હાસ્યપર માણસનું મન એકાગ્ર થાય છે; જો કાંઈ ત્રાસ ઉપજાવે એવું વર્ણન હોય તો ભય ઉપર માણસનું મન એકાગ્ર થાય છે. અને એજ રીતે જેવું જેવું વર્ણન સાંભળે તેવા વાતના તેના મનમાં પ્રકટીને તે પર તેનું મન એકાગ્ર થાય છે. અમ એકાગ્રતા મેળવવાની બાબતો જાણતાં પાર આવે એમ નથી; પણ તે એકાગ્રતા પ્રાપ્ત કરી આપવાનાં ઘણા પ્રકારમાંનો કાવ્ય એ પણ એક પ્રકાર છે, એમ કહીશું એટલે બસ છે. કાવ્ય બે પ્રકારનાં છે. નાટક વગેરે જે જોવામાં આવે અને તેથી એકાગ્રતા ઉપજે છે તે એક; એને દૃશ્ય કાવ્ય કહે છે. બીજો પ્રકાર શ્રવ્ય કાવ્યનો છે; જે બીજા સાંભળવાથી જાણે તે આપણા આગળ બનતી હોય એમ કાલ્પનિક મૂર્તિરૂપ ઉમાં થઈને આપણી તેમાં એકાગ્રતા થાય છે, તેને

શ્રવ્ય કાવ્ય કહે છે કાવ્ય અને નાટક એ બે ભેદ સહુ જાણે છે. આપણે જે કહેવાતું છે તે કાવ્ય કે નાટક વિષે અથવા, શ્રવ્ય કે દ્રશ્ય કાવ્ય વિષે નથી પણ એકાગ્રતા કરવાના તે પ્રકાર છે, એ વિષે છે. દ્રશ્ય આપણે બનેને માટે કાવ્ય શબ્દથીજ ચલાવીશું. કાવ્યનાં એકાગ્રતા પ્રાપ્ત થાય એવું વર્ણન શી રીતે કરવું તેનો ક્રમ વિદ્વાનોએ શોધી કાઢ્યો છે. આ ક્રમ વિદ્વાનોએજ કે કાવ્યશાસ્ત્ર બનાવનારાઓએજ જાણ્યો છે. એ એમ નથી; પણ કાવ્યશાસ્ત્રથી મનની એકાગ્રતા સંપાદન કરવા ઇચ્છનારાઓને પણ અવશ્ય જરૂરનો છે. ગાન સાંભળીને હરણું, પણ સ્થિર થાય છે; પણ તેના કરતાં મનુષ્ય મનને તે વધારે આકર્ષે છે, અથવા એકાગ્ર કરી આનંદ આપે છે. એકાગ્રતા અને આનંદ તો જાણે એક રૂપ જ છે. એકાગ્રતા હોય ત્યાં આનંદ હોયજ. સામાન્ય મનુષ્ય કરતાં જેઓ રાગ, તાલ, મૂર્છના, લય, વગેરે સમજે છે તેમને કાલ અદ્ભૂત વિશેષ આનંદ થાય છે. આ રીત અધી બાળતોમાં જાણુવી. એજ પ્રમાણે કાવ્યમાં પણ જે રસાલંકાર જાણે છે તેને કવિતાના શુદ્ધ અભિપ્રાય સમજીને જે આનંદ થાય છે તે સામાન્ય લોક જે વાંચી, સાંભળી, કે જોઈજ માત્ર જાણે છે તેમને મળવાનો નહીં, એટલા માટે કાવ્ય નાટકાદિમાંથી, જે ખરો વિનોદ મેળવવા ઇચ્છતાં હોય, તેમણે અવશ્ય કરીને રસાલંકારનાં પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરવો. કવિઓની અલૌકિક ચમત્કારવાળી બુદ્ધિમાંથી નીકળેલાં કાવ્ય માત્ર વખત નકામો કરનાર નથી, પણ તેમાંથી અલ્પ બુદ્ધિવાળાને પણ ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ જીતી પ્રાપ્તિ અનાયાસે થાય છે. કાવ્ય કરવાથી કવિને ધ-

ન, યશ, પ્રીતિ, ઇલાદિ મળે છે. તથા તેના ગ્રાહકોને વ્યવહારનું જ્ઞાન, અકુલ્યાણની હાનિ, ઉત્તમ આનંદ, અને વિનોદ મળે છે. સ્ત્રી જેમ કદમ્બી પુરૂષને અભિમુખ કરીને (પોતાની તરફ ફેરવીને) સુખ આપે છે, તેમ કાવ્ય પણ તમામ શ્રાતાઓને અભિમુખ કરીને રસાસ્વાદની સાથે ઉત્તમ ઉપદેશ આપે છે. એવાં કાવ્ય તત્વતઃ સમજવાનાં સાધન રસાલંકારના ક્રીયો છે. અને એટલા માટે તે રસોનું નિરૂપણ કરવાનો પ્રયત્ન રૂપા ગ્રંથમાં કર્યો છે. ઘણુંક કાવ્ય દોષયુક્ત હોય છે તથાપિ તે જો રસયુક્ત હોય તો તે દોષ ઢંકાઈ જાય છે. જેમ રત્નમાં જીવડો હોય તથાપિ તેથી રત્નપણીની શોભા કાંઈ કમી પતી નથી એ રીતે રસયુક્ત કાવ્યને દોષ દૂષિત કરી શકતા નથી.

વાક્યાર્થ વિષે.

કાવ્યનું જીવિત રસ છે, માટે રસ વિષે જાણવું જરૂરનું છે. કેટલીક કહે છે કે ‘ધ્વનિ’ એ કાવ્યનો જીવ છે, કેટલાક કહે છે કે અલંકાર એ કાવ્યનો જીવ છે. અને કેટલાક તો પદ્યઅર્ધનેજ કાવ્ય માની બમે છે, તો એ સર્વ બમેજ છે; કેમકે કાવ્યશાસ્ત્રમાં બહુ મતથી સિદ્ધ થયું છે કે “વાક્યરસાત્મકંકાવ્યં” રસાત્મક વાક્ય તેજ કાવ્ય એવું કાવ્યનું લક્ષણ છે, ધ્વનિ વ્યંજનને કહે છે. એટલે કોઈ વાત કહેવામાં કવિનો જે માર્મિક અભિપ્રાય હોય—જે તેને જાણનારાજ સમજી શકે તેને

ધ્વનિ કહે છે. ધ્વનિ વિષે મારે આ ગ્રંથમાં કહેવાનું નથી તથાપિ પ્રસંગ વશાત્ એક દૃષ્ટાંત આપી સમજાવું છું. ધારો કે એક સ્ત્રી પૂનાની કોઇ સખી અથવા દુતીને કહે છે કે—

નારાચ હંદ.

વસંતકાલ આ સખી કરાલ કામદેવ છે,
 પ્રવામિ પ્રાણનાથને પડી રહ્યાની ટેક છે;
 વહેછ મંદ વાયુ ચંદ્ર ચાંદની રુચી દિવે,
 કરું સખી હવે શું કામ વાલ આ નિશા વિવે

આમાં બોલનારી સ્ત્રીનો અભિપ્રાય એવો સમજાય છે કે તેની સખીએ કોઇ કામુક પુરુષને નની પાસે મોકલ્યો. એ વાત શબ્દોમાં તો કવિતામાં બતાવી નથી પણ અર્થ ઉપરથી અભિપ્રાય જાણવામાં આવવાથી જ્ઞાતાને સમજાર ભાસે છે. આ વ્યંજના પણ કાવ્યનો છંદ નથી. એટલે વ્યંજનાયુક્ત વાક્યનંદ કાવ્ય કહી ન શકાય. કેમકે “શેઠ ગામ ગયા છે” આ વાક્યમાંથી પણ વ્યંજના નીકળે છે. એવી કે શેઠની સાથે ચાકર પણ ગયો હોવાનું જોઈએ. અને તે ઉપરથી ચાકર ચાકર છે કે નહિ તે જાણવા ઇચ્છનારને “શેઠ ગામ ગયા છે” એટલો જવાબ કાવ્યરૂપ થઇ પડવો જોઈએ. પણ એમાં રસ નથી મારે વ્યંજના છતાં પણ એને કાવ્ય નહિ કહી શકાય. દલપતરામ મને કલ્પનાને કવિતા કહે છે. જેમ.—

“ કવિતા કાહિયે કલ્પના જનમનરંજન જાણ;

સરસં સરસ રસ શબ્દમાં અર્થાનિ રચના આણ.”

અમુ વાત ને કે ખરી છે તથાપિ કલ્પનામાં મનોરંજકત્વ રસ વિના આવતું નથી અને એટલાજ માટે દોહાના ઉત્તરાર્ધમાં સારા સારા રસ અને અર્થની રચનાઓ આણવાનું કહેલું છે કાવ્યમાંના રસને દોષ કેમી કહે છે અને ગુણ, અલંકાર અને રીતિઓ રસનો વધારો કરે છે, માટે દોષ રહિત તથા ગુણાદિયુક્ત રસવાણું કાવ્ય મનને એકાગ્ર કરી આવદ આપે છે. ગુણાલંકારાદિ જાણવાના જૂદા જૂદા અંગો છે તથા એ વિષય એટલો વિસ્તૃત છે કે તે આપણે અહીં બતાવી શકતા નથી. રસદોષ વિષે છેવટે કાંઈ દિગ્દર્શન કરાવીશું.

પાછળ કહ્યું કે રસાત્મક વાક્યને કાવ્ય કહેવું. વાક્યનું લક્ષણ કહ્યા વિના વાક્યમાં કોઈ પણ એક અર્થ રહ્યા હોય છે એટલું કહેવાથી ચાલશે. વાહ, અર્થ છે તો તે અર્થ કેવો હોય છે તે તો જાણ્યું નેહ-એ. અને તેટલા માટે વિદ્વાનોએ અર્થના ત્રણ પ્રકાર પાડ્યા છે કે જેમાં તમામ અર્થોનો સમાવેશ થઈ જાય. તે બેદનાં નામ.—૧. વાચ્ય-
ધી; ૨. લક્ષ્યાર્થ; ૩. અંગ્યાર્થ.

૧. વાચ્યાર્થ—કોઈ પણ શબ્દના ઉચ્ચાર માત્રથી જે અર્થ સમજાય તેને વાચ્યાર્થ કહે છે. જેમ ‘ગાય’ એ શબ્દથી બળદની બાતિનું સ્ત્રી-પશુ સમજાય છે. અર્થો સમજવાને, જે શબ્દથી-જે અર્થનો સંકેત કરેલો હોય છે તે શબ્દથી તે અર્થ સમજાય છે. જેમ ‘બાળક ઘોડો ખેલાવે છે.’ આ જગોએ ‘ઘોડો’ શબ્દથી લાકડીનો ઘોડો સમજાવવાનો સંકેત છે. વાચ્યાર્થમાં શબ્દવડે કોઈ ગાય આદિક બાતિ; એન

આદિક ગુણ; પૃથ્વી, વૃક્ષ, આદિક દ્રવ્ય; કે ખાવું, લાવવું, આદિક ક્રિયાનાં કે સંબંધનાં નામોનો ઉચ્ચાર થાય છે. નામને સંસ્કૃતમાં 'અભિધા' કહે છે, તેથી વાચ્યના વાક્યાર્થમાં શબ્દની અભિધા શક્તિ રહેલી છે એમ જાણવું. મતલબ કે શબ્દની અભિધા શક્તિથી વાચ્યનો વાચ્યાર્થ સમજાય છે. અને એજ પ્રમાણે,—

૨. લક્ષ્યાર્થ—લક્ષણ શક્તિથી સમજાય છે. લક્ષણો શક્તિ તે શું ? રૂઢી કે પ્રયોજનને લીધે શબ્દનો ચાલુ અર્થ પડ્યો મૂકીને બીજોજ અર્થ સમજવામાં આવે ત્યારે આતાવું લક્ષ્ય બીજા અર્થ ઉપર દોરાયું એમ કહેવાય. આ જગોએ જે અર્થમાં લક્ષ્ય દોરાય છે, તે અર્થ લક્ષ્યાર્થ છે. અને શબ્દની એ શક્તિને લક્ષણા શક્તિ કરીને કહે છે. જેમ,—“છાપરા ઉપર બીજનો ચંદ્રમા દેખાય છે.” આ જગોએ ‘છાપરા’ શબ્દવડે વળીઓ, કામડાં અને નાળિયાંથી બાંધેલું ઘરનું ઢાંકણું ન સમજતાં તે જગો ઉપર દેખાતું આકાશ સમજાય છે. છાપરાપર કહેવાની રૂઢી છે અને આકાશમાં જોવાતું પ્રયોજન છે. એ ‘છાપરા’ શબ્દનો ચાલુ અર્થ પડ્યો મૂકી બીજો અર્થ જે આકાશ શબ્દથી સમજાય તે સમજવામાં આવ્યો માટે ‘છાપરા’ શબ્દથી ‘આકાશ’ અર્થમાં લક્ષણા થઇ કહેવાય. અને આ રીતે શબ્દની લક્ષણા શક્તિથી સમજાય તે વાચ્યનો લક્ષ્યાર્થ કહેવાય છે.

૩. વ્યંગ્યાર્થ—શબ્દની અભિધા શક્તિ અને લક્ષણા શક્તિને પડી મૂકીને એટલે વાચ્યાર્થને તથા લક્ષ્યાર્થને ન ગ્રહણ કરતાં કોઇ ત્રીજોજ અર્થ સમજવામાં આવે તો એ જગોએ શબ્દની વ્યંગના શક્તિ પ્ર-

કટ થઇ કહેવાય છે. અને વ્યંજના શક્તિથી જે અર્થ સમજવામાં આવે તેને વ્યંગ્યાર્થ કહે છે. જેમ, એક પિતા મહામારીના સમયમાં પોતાના પુત્ર નિશ્વનાથને કહે છે કે,—

ઉપજાતિ.

हे पुत्र, आ जीवित रम्य ता'रुं.

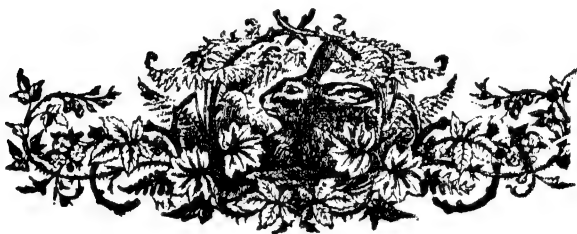
बचावुं संकटमांथि वारुं;

आव्यो उनाळो लइ सर्व साथ,

समुद्रमां जै वश विश्वनाथ.

આ ઉદાહરણમાંના સમુદ્ર શબ્દ વડે તેનો વાચ્યાર્થ જે જળ તેમાં વસવાનું કહેવાની પિતાની મતલબ નથી, પણ તેના કોઇ બેટમાં કે નજીકના કિનારાપર વસવાનું કહેવાય; પિતાને કહેવાની મતલબ તો એ જળ જોને કિનારાપર વસવાનું કહેવા કરતાં કોઇ જૂદીજ છે. તે એ કે સમુદ્રના પ્રદેશમાં શીતળતા આદિક હોવાથી મહામારીનો ઉપદ્રવ ત્યાં નહિ હોય માટે ત્યાં જવાથી તારો તથા તારા કુટુંબનો બચાવ થશે. આ જગોએ સમુદ્ર શબ્દની અભિધા શક્તિ જળ, લક્ષણ શક્તિ કિનારો, અને ત્રીજી વ્યંજના શક્તિ શીતળતા છે. એ વ્યંજના શક્તિ વડે શીતળતામાં જવારૂ વાચ્યનો વ્યંગ્યાર્થ સમજાય છે. તેમજ આખા છંદથી પિતાની પુત્ર ઉપરની પ્રીતિ પણ સમજાય છે એ પણ વ્યંગ્ય છે. શબ્દની લક્ષણ શક્તિના તથા વ્યંજના શક્તિના ધણા બેદ છે, પણ

તે કાઈ વિશેષ અનુકૂળ પ્રસંગને માટે રહેવા દેઘ વાક્યમાં ત્રણ પ્રકારના અર્થ હોય છે તેનુંજ માત્ર વિવેચન કર્યું છે, તે આપણુ રસ નિરૂપણને માટે બસ છે. હવે રસ તે શું છે એ વાત પ્રથમ જણાવીએ.

રસ તે શું?

શબ્દની શક્તિઓ વિષે વર્ણન કરતાં આપણે એમ કહ્યું હતું કે ખીજી શક્તિઓની સાથે તેની એક વ્યંજના શક્તિ પણ છે. વ્યંજના શક્તિથી જામે તે અર્થની વ્યંજના થઈ શકે છે. કવિતામાં અને વ્યવહારમાં મણુ-કોષ્ટવાર અભિધા (નામ) ની, કોઈ વાર લક્ષણાની અને કોઈ ન્યાર સામાન્ય ખીજી અર્થોની વ્યંજના આપણે જોઈએ છીએ જેમ,—

ગીતી.

શોભે જ્યહાં ગજાનન, ગૌરીના પતિ, કુમારના તાત;

ફેરો મટવા માટે જા જલદી બાલચંદ્ર મજ ભ્રાત.

ન્યાં—જેના ધરમાં ગજાનન (ગણપતિ) શોભે છે, જે ગૌરી (પાર્વતી)ના પતિ છે, અને જે કુમાર (કાર્તિકેય)ના પિતા છે, એવા બાલચંદ્ર (શિવ) ને તું ફેરો (જન્મમરણનો) મટવા માટે બજ. એમાંજ ઉપર કહેલાં વિશેષણાયુક્ત બાલચંદ્ર દાક્તર હોવાથી તેના નામની વ્યંજના આ કવિતામાં કરી છે એમ કહેવાય, કેમકે જેના ધરમાં ગજાનન (બાલચંદ્રના બાધ) શોભે છે, જે ગૌરી (ગૌર વર્ણની સ્ત્રી) ના પતિ છે, અને જે કુમાર (બાળક)ના પિતા છે, તેને ફેરો (અતિસારનો રોગ) મટવા માટે તું બજ (સેવ); એમ કહેવું સંભવે છે. માટે બાલચંદ્ર' શબ્દની અભિધા શક્તિની વ્યંજના એમાં થાય છે.

“સમુદ્રમાં જૈ વશ વિશ્વનાથ” એ કવિતામાં કિનારો કે બેઠ-
ની લક્ષણા થાય છે માટે લક્ષણા શક્તિની વ્યંજના પણ છે. “વસંતકાલ
આ સર્વો ધૃ” માં સામાન્ય ખીજ અર્થની વ્યંજના છે. વાર નીચેન
પદ્યમાં શાની વ્યંજના છે?

વસંતતિલકા.

રે રે! કઠોર ચિત્ત મેદ ન કેમ પામે?

રે! પ્રાણપ્યારિ વળ કેમ હવે વિરામે?

ધિકાર છે! હૃદય આ શતધા ન ફાટે!—

આ દેહમધ્ય વસિને નિજ પ્યારિ માટે.

પ્રાણ-પ્યારીના મરણથી વિલાપ કરતા કોઈ પુરૂષના આ બોલ છે.
શોકની વ્યંજના એમાંના રેરે! શબ્દોથી થાય છે. અને બધા શ્લોકથી
કરણુ રસની વ્યંજના થતી દેખાય છે. ઉપરનાં અને આ ઉદાહરણથી
આપણે જોયું કે જેમાં કાંઈ વ્યંજના હોય છે તેમાં કાંઈ ચમત્કાર જા-
ગે છે; પણ બધાય એવા ચમત્કારમાં, સામંતે મેળે કહીએ તો, રસ કે
ભાવની વ્યંજના હોય છે કેમકે રસ કે ભાવની વ્યંજના ન હોય તો માણુ-
સતું મન ત્યાં એકાગ્ર થઈ શકતું નથી. અથવા રસ અને ભાવમાં ખી-
જ બધા અર્થનો સમાવેશ થઈ જાય છે. ત્યારે તમે હવે જાણશો કે
કવિતામાં આ શ્રૃંગાર, આ હાસ્ય, આ કરુણા, એમ કવિ લખતા નથી પણ
તે તે રસ કે ભાવની વ્યંજના હોય છે. પણ રસ તે શું? ભાવ તે

શુ? અને તેની વ્યંજના શી રીતે પારખી કાઢવી? એ વાત પ્રથમ જાણવી જોઈએ. તમે કાંઈ અલૌકિક વાત સાંભળો, દેખો, કે અનુભવો ત્યારે તમારી મનોવૃત્તિ તે તરફ ખેંચાય છે. પછી તે અલૌકિક વાતથી તમારા મનમાં તેને અનુસરતી વાસના પ્રકટ થઈ આવે છે. વળી તે વાસનાને વધારે જાત્યત કરનાર સાહિત્ય મળે તો તમે આસપાસની ખીજ વાત ભૂલીને તદુપજ થઈ જાઓ છો. ત્યારે આ પ્રમાણે તમારી ખીલેલી વાસનાને રસ કરીને કહે છે, કેમકે તમે રસનો અનુભવ તેનાથી કરો છો. જેમ,—

ઉપજાતિ.

વસંત કાઢે નવયૌવના મેં,

નિહાળિ જાતી ફુલબાગ સામે;

[તેણે] આંખોવડે મંત્ર કશો ઉચારી,

જાદૂની પેઠે હરિ શુદ્ધિ મા'રી. ૧

મેં માન ભૂલી ગણિ ના અજાણી,

ધીમેથી બોલ્યો જઈ પાસ વાણી;

રે બાઈ શો છે અપરાધ મા'રો,

જેથી મને કામળ તીર માર્યો? ૨

एवું સુણીને લજવાણિ જેમ,

ચાલિ હરીને મન મા'રું તેમ;

સંતાઈ પેઠી ગઈ બંગલામાં,
જાણે મને મારિ છરી ગઠામાં.

૩

કોઈ કામુક પુરુષ પોતાના મિત્રને ઉપર પ્રમાણે કહે છે. આમાં વર્ણવેલી નવયૌવનાને જોવાની વાત અલૌકિક છે. સાધારણ (લૌકિક) વસ્તુઓ મનમાં જે ભાવ ઉત્પન્ન કરે તે કરતાં કોઈ જળવાન ભાવના ઉત્પન્ન કરનાર વસ્તુને અલૌકિક કહીએ છીએ. આ વાર્તા સાંભળીને તમારું (શ્રોતાઓનું) મન તે તરફ ખેંચાય છે, અને રતિ એટલે જ વિષયની પ્રીતિરૂપ વાસનાનું તમને સ્મરણ થાય છે. વસ્તુના જ એકાંત સ્થળ, કુલ્યાગ, તેના કટાક્ષ, એથી તમારા મનમાંની રતિ વધારે જાય તથા અને તે વિચારમાં તમે લીન થયા. લીન થયા એટલે શ્રૃંગાર રસનો તમને અનુભવ થયો એમ કહેવાય. રસ તે શું તેનો કોઈક ઇસારો આ તમને કર્યો. રતિ એ ભાવ છે. ભાવનો સામાન્ય અર્થ તો કોઈપણ માનસિક વિકાર, કાલ્પનિક ગુણાદિ, કે ક્રિયાજનિત વ્યાપાર, એવો છે, પણ આ શાસ્ત્રમાં તો અમુક વિકારોનેજ ભાવ સંજ્ઞા આપી છે, તે આગળ કહેવાશે. રસ અને ભાવની વ્યંજના પારખવાની યુક્તિ પણ આગળ તમે જાણશો. હમણા તો રસ વિષે કાંઈક વિચાર તમારા મનમાં આણીને તેનું સ્વરૂપ નિરૂપણ કરવું છે.

પછવાડે કહ્યું છે કે, ચિત્રકળાથી, ગાયનકળાથી, અને એવા બીજા પ્રકારથી માણસનું મન એકાગ્ર કરીને તેને આનંદ આપી શકાય છે. ખુશામતીઓ પોતાનું કાર્ય કરી લેવાને જોમ ભાવતે ભાવનું ખોલે છે. અને જેની પાસેથી કામ કાઢી લેવું છે તેની મનોવૃત્તિઓને અનુસરીને

પોતે વર્તી તેને રાજી કરી શકે છે તેજ પ્રકારના સરખો કાંઈક કવિનો, ગાયનનો અને ખીજા કળાવંત લોકોનો ધંધો છે. કવિ આદિક ખુશામતીઆ જેવા છે એમ કહેવાનો મારો જરાએ આશય નથી; તેઓ તો તેથી વિરૂદ્ધ પ્રકૃતિનાજ એટલે સ્વતંત્ર વિચારના, સ્વૈર, નિરંકુશ, અને પોતાના કલ્પનાના રાજ્યની ખટપટમાં મગ્ન અને મસ્ત હોય છે. પણ કહેવાની મંતલબ એ છે કે તેઓ બહુ પહોંચેલા હોય છે; અમુક અસર (પછી સારી, કે માઠી, ભાવતી કે ન ભાવતી, ગમે તેવી) તેમણે માનવી અંતઃકરણપર કરવી ધારી કે પછી તે પોતાનું ધાર્યું પાર પાડેજ, ધારેલી અસર કરેજ. આ અસર કરવાની તેમની કળા લોકોત્તર, અદ્ભુત, અને વિલક્ષણ હોય છે. કવિરૂપ ભૂપતિના આગળ ચિતારા અને ગાયક આદિ જગ-મોહક મૂર્તિઓ પણ દાસની પેટે હાથજોડી ભવ પામતી દૂર ઉભી થઈ રહે છે, આ કળાનું નામ કાવ્યકળા છે. કાવ્યનો જીવ રસ છે એમ પૂર્વે બતાવ્યું છે. મનુષ્યના મનના છૂપા ભાવ, તેમાં દેશ, કાળ, આદિકથી વખતે વખત થતો ફેરફાર, અને તે ભાવનાં પરિણામ યથાર્થ સમજીને માણસની બધી વૃત્તિઓ એક અગ્ર ઉપર લાવી મૂકવાની ખૂબી રસ જમાવવામાં રહેલી છે. અને તેથીજ રસને કાવ્યનું જીવન ગણેલું છે. કાવ્યમાં નામ માત્રથી રસ વર્ણવ્યો નથી હોતો પણ તેની વ્યંજના હોય છે, એ પૂર્વે કહ્યું છે.—એવી રીતનું કાંઈક વર્ણન કવી કરે છે. કે તે વર્ણન કરવાનો છૂપો મર્મ રસજ પુરૂષો જાણીને આનંદ પામે છે તથા તે વર્ણનમાંથી કવિએ ધારેલી અસર થાય છે. બોલે છે કાંઈક ખીજા શબ્દો, પણ તે શબ્દોના અર્થ

એવા ક્રમમાં હોય છે કે તેમાંથી કાંઈ અમુક ભાવ સ્પષ્ટ પ્રગટ (વ્યક્ત) થાય છે, માટે તેને અમુક ભાવની વ્યંજના કહે છે. રસ પ્રગટ થાય છે, તો તે રસની વ્યંજના કહેવાય છે, શબ્દાલંકાર, અર્થાલંકાર, ચિત્રકાવ્ય, ધ્વનિ (વ્યંજના), એ સર્વ કૃતિમાં કવિતામાં રસનુંજ માહાત્મ્ય સર્વોત્તમ છે. ત્યારે રસ કેવી રીતે ઉપજે છે અને કાનામાં ઉપજે છે તે પૂછવાની તમારી મરજી થશે. તમે પૂછો તે પેહેલાં હુંજ તે કહું છું. રસની વ્યંજના પણ ક્રમે કરીનેજ થાય છે. ક્રમ વિના જે ઉત્પત્તિ થતી હોય તો સંકરતા (મિશ્રપણું) ઉપજવાનો તેમાં સંભવ હોય અને તેથી ખાંડ, મીઠું, મરચું અને એલચી એકઠી ચાવવા જેવો સ્વાદ આવે તે હીક ન લાગે. ત્યારે એ ક્રમ કયો છે? કવિના મનમાં આતાઓને અમુક અસર કરવાનું આવ્યું કે તે કાવ્ય આતાઓને સંભળાવે છે. આતાઓના મનમાં પ્રીતિ, હાસ, શોક, ક્રોધ, ભય, લજ્જા, હર્ષ, વગેરે સાધારણ ભાવની વાસનાઓ હોયછેજ, અને તેથી કવિના કાવ્યરૂપ ખોરાકથી લાગલીજ તે વિસ્તાર પામવા લાગે છે. વિસ્તાર પામી એટલેથીજ વાસનાઓ તેની છાયામાં દબાઈ જઈને નહિ જેવી ભાસે છે, અને કવિએ વિસ્તાર પમાડેલો એકજ ભાવ મનુષ્ય—અંતઃકરણના મેદાનમાં મહાલે છે. આ વખતે જે તલીનતા આતાઓને ઉપજે છે, તે જોધને આપણે એમ નથી કહેતા? કે આ આતાઓ તો રસમાં નિમગ્ન થઈ ગયા છે!! આ રીતે રસોત્પત્તિ આતા, સામાજિક કે સમાસદમાં કરવાની હોય છે.

મનુષ્યના અંતઃકરણમાંના સાધારણ ભાવ કાંઈ જૂદા જૂદા નથી તથાપિ કાવ્ય—શાસ્ત્રીઓએ રસાદિ વર્ણનમાં અનુકૂળ પડવા માટે તે

ભાવના ત્રણ પ્રકાર પાડ્યા છે. કેટલાક ભાવ એવા છે કે જેમને માનવી અંતરના સ્થિર ભાવ માનીને તેની પુષ્ટિ બીજા વિરુદ્ધ કે અવિરુદ્ધ ભાવોથી કરી; અને એમ પુષ્ટ થયેલા—પ્રકટ થયેલા—વિસ્તાર પામેલા સ્થિર ભાવને ‘રસ’ નામ આપ્યું. એ ભાવને સ્થિર માનવાનું કારણ એવું કે બીજા ભાવ વિરુદ્ધ ભાવોથી પુષ્ટ ન થતાં નાશ પામે છે, પણ આ સ્થિર માનેલા ભાવ તો વિરુદ્ધ ભાવોથી પણ નાશ ન પામતાં પુષ્ટિ પામે છે. જેમ સ્વામીની પરસ્ત્રીપર આસક્તિ અથવા ચૂક જેઈને તેની સ્ત્રી તેને ક્રોધ જણાવે તો તેથી સ્વામીનો પોતાની સ્ત્રીપરનો રતિભાવ કમી થતો નથી—અથવા વાસ્તવિક કહિયે તો, શ્રોતાના મનમાં તેમની પ્રીતિના ભંગનો વિચાર ઉપજતો નથી, પણ રતિભાવ કાયમજ રહે છે. જેમ સત્યભામાનાં મેહેણું સાંભળતાં પણ કૃષ્ણની પ્રીતિ સત્યભામાપરથી કમી થઈ હશે એમ આપણે માનતા નથી. એટલા માટે ‘રતિ’ એ સ્થિર ભાવ છે. ઇષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિથી થયેલા હર્ષનો, રતિ વસ્તુનો નાશ થવાથી ઉપજેલા શોકથી નાશ થાય છે; અને એટલા માટે ‘હર્ષ’ એ સ્થિર ભાવ નથી. એવા સ્થિર ભાવને કાવ્ય શાસ્ત્રમાં સ્થાયિમાવ કહે છે. તથા તે વિનાના બીજા અસ્થિર ભાવોને વ્યભિચારી કે સંચારી ભાવ કહે છે. ભાવોના સ્થાયિ તથા સંચારી એવા બે પ્રકારના ભેદ વિના એક ત્રીજો પણ ભેદ છે. આ ભેદ વિશેષે કરીને રતિ નામના સ્થાયિ ભાવથી ઉપજેલો જે શ્રૃંગારરસ રૂપ આનંદ, તેનો અનુભવ વર્ણવતાં કામ આવે છે. સત્ય એટલે આનંદના અનુભવમાં ઉપજેલા એ ભાવોને ‘સાત્વિક ભાવ’ કરીને કહે છે. એ

ભાવ, જેવા કે રોમાંચ (શ્વંઘાં ઊભાં થવાં), હર્ષનાં અશ્રુ, ગદ્ ગદ્ રસ, આંખો મીંચવી ઇત્યાદિ, કાંઈ શૃંગારમાંજ ઉપજે છે એમ નથી; કાંઈ પણ પ્રકારના અતિશય પ્રેમથી ઉપજેલા આનંદના અનુભવમાં તે દેખાય છે. જેમ, સુભદ્રાનું હરણ કરવા સન્યાસીને વેષે અર્જુન ગયો હતો. પરમ પ્રહ્લાનિષ્ઠ સન્યાસી રૂપે અર્જુન બેઠો હતો તેવામાં સુભદ્રાએ આવી પ્રણામ કરી ચરણે હાથ અડાવી વંદન કીધું. આ વખતે સુભદ્રાના અંગનો સ્પર્શ થવાથી અર્જુનને રોમાંચ આદિક શૃંગારના સાત્વિક ભાવ પ્રકટ થયા તે છુપાવવાને. જાણે તે સાત્વિક ભાવ પ્રહ્લાનંદના અનુભવથી ઉપજ્યા હોય તેમ અર્જુન ‘નારાયણ! નારાયણ!’ એમ બોલવા લાગ્યો. જેમ,

શિશ્વરિણી.

સુભદ્રાનો રૂઢો શશિકરસમો જ્યાં કર અજ્યો,
યતિ ચૌંકયા ચિત્તે—કુમુદ વનમાં મોદ પસર્યો;
ચિલ્યાં અંગો, મીંચ્યાં નયન, હરણ્યાં રોમ શારિરે,
વદ્યા બ્રહ્માનંદે મગન થઈ નારાયણ હરે !

આ ઉદાહરણમાં સુભદ્રાના ચંદ્રકિરણ જેવા શીતળ હાથનો સ્પર્શ થવાથી એકદમ યતિ (અર્જુન)ના મનમાં સાત્વિક ભાવ પસરે છે—તેનું હૃદયરૂપી કુમુદ વન વિકસિત થાય છે, અંગ ખીલે છે, નેત્ર મીંચાય છે, શ્વંઘાં ઊભાં થાય છે, અને જાણે તે પ્રહ્લાનંદમાં મગ્ન થયો હોય તેમ, નારાયણ! હરે! બોલવા લાગે છે.

ઉપર પ્રમાણે સ્થાયિ, સંચારી, અને સાત્વિકભાવ મનુષ્યમાં રહેલા હોય છે, તેને નટાદિ તથા કવિઓ પ્રગટ કરી બતાવે છે. સામાનો ભાવ પ્રકટ કરવાને નટાદિ પોતામાં રહેલા ભાવ પ્રકટ કરી બતાવે છે. અને જેમ જંગલમાં શિયાળ કે ગામમાં કૂતરાને રડતું સાંભળીને બીજા શિયાળ કે કૂતરાંની વૃત્તિ પણ રડવાની થઈ આવે છે, કોઈને બગાસુ ખાતાં જોઈને કેટલાકને બગાસુ આવે છે, કોઈના હસવાથી બીજાને હસતું આવે છે, કોઈને ક્રોધમાં જોઈને બીજાનું મન નિરાનંદ થાય છે, કોઈને આનંદમાં જોઈને મન વિકાસ પામે છે, કોઈને રડતો જોઈને બીજો દલગીર થાય છે, કટાક્ષ જોઈને રતિવાસના પ્રદિપ્ત થાય છે, એ સર્વ સ્વાભાવિક છે, તો એ ઉપરથી કહી શકાય કે ભાવ પ્રકટાતો જોઈને ભાવ પ્રકટે એ સામાન્ય નિયમ છે. નટાદિ વિક્ષણ વેષ અને વાણીદ્વારા પોતાની હસવાની વૃત્તિ પ્રકટ કરે ત્યારે સામાજિક (સ-ભાસદ)ની હાસવૃત્તિ પણ જન્યત થાય. નટાદિ જાનુનો ખેલ કરી બતાવીને દ્વારા પોતાની વિસ્મય વૃત્તિ કે વિસ્મય રૂપ સ્થાયિ ભાવ પ્રકટ કરે ત્યારે સામાજિકમાં રહેલો વિસ્મય ભાવ પણ વિસ્તાર પામે. વાર, એતો ઠીક. પણ નટાદિ પોતામાં રહેલા ભાવ પ્રકટ શી રીતે કરી બતાવે છે? પ્રીતિ ભાવ પ્રકટ કરવો હોય ત્યારે તેઓ શું કરે? લોકને હસાવવા હોય ત્યારે તે શું કરે? રડાવવા હોય ત્યારે તે શું કરે? વૈરાગ્ય ઉપજાવવો હોય ત્યારે તેઓ શું કરે? આ બધા કામને માટે તેમની પાસે શાં શાં સાહિત્ય હોય છે. સાહિત્ય તો જોઈએજ. જે ભાવ પ્રકટ કરી બતાવવો છે, તે ભાવના આશ્રયભૂત સ્ત્રી કે પુરુષ કે બીજું કાંઈ

કલ્પવું પડે. જેમ રતિભાવ પ્રકટ કરી બતાવવાને રતિની આશ્રયભૂત-
આધારરૂપ સ્ત્રી જોઈએ. કેમકે જો સ્ત્રી ન કલ્પે તો રતિ સંબંધી ભાવ
બતાવી શકાયજ નહિ-તે ભાવનો સંભવજ નહિ; સ્ત્રી હોય તો રતિ,
અને તેજ પ્રમાણે હાસ, શોક, ભય, વિરમય, જે જે ભાવ પ્રકટ કરી
બતાવવા હોય તે તે ભાવના આધારભૂત પદાર્થ વિના તે ભાવની કૃત્તિ
સંભવતી નથી. હાસ શું જોઈને? શોક શું જોઈને? ભય શું જોઈને?
વિરમય શું જોઈને? એવા પ્રશ્ન ઉઠેજ. અને એ પ્રશ્નનો જોઉં તો તેજ
ભાવના આધારભૂત ગણાય. આ આશ્રયભૂત સ્ત્રી કે પુરુષ કે બીજું
કાંઈ જે હોય તે સામાજિકના મનમાં પ્રકટ કરવાના ભાવનો પાસ
એસાડવાના હેતુ છે. જેમ, સામાજિકને કાલ્પનિક કે સાક્ષાત્ સ્ત્રી દે-
ખાડવાથી તેમના મનમાં રતિનો પાસ એસે છે એમ કહેવાય. પાસ
એસાડવાને સંસ્કૃત ભાષામાં વિભાવના કહે છે, માટે એ આશ્રયભૂત
સ્ત્રી કે પુરુષ 'વિભાવ' કહેવાય. પછવાડે કહ્યા તે ભાવ પ્રકટ કરવાનો
સાહિત્યમાં ભાવનો આશ્રય ભૂત જે વિભાવ તે એક સાહિત્ય છે. આ
રીતે માનવી અંતઃકરણમાંનો બીજભૂત સ્થાયિ ભાવ વિભાવ ભૂમિમાં
રેપાયો. હવે તેનો ફલાણો ટૂટવા જોઈએ. ફણો ટૂટવાને અનુકૂળ દે-
શકાળ જોઈએ. ચોમાસાની ઋતુમાં ભાવતી ભૂમિમાં પડેલાં બીજ જેમ
ઊગી નીકળે છે, તેમ રતિભાવને ઊગી નીકળવાને એકાંત વગેરે દેશ
જોઈએ અને વસંતાદિ કાળ જોઈએ; કોઈને ઊગી નીકળવાને શંકુની
તેવી ચોષાઓ જોઈએ; શમ નામે ભાવને ઊગી નીકળવાને નીચું, ધામ,
દેવાલય, વગેરે દેશ અને પર્વણ, એકાદશી, વગેરે કાળ જોઈએ. આ-

પણ એને દેશકાળ કહિયે છીએ. દેશકાળ અનુકૂળ ન હોય તો ધારેલો ભાવ પ્રકટ કરાય નહિ. જેમ હસતા માણસને જેઈને રોગે પીડાતો માણસ ન હસે; તરસથી પ્રાણુ જવાના સમયમાં સ્ત્રીના કટાક્ષ અસર ન કરે; પૈશો કમાવાના હેતુથી તીર્થે ગયેલાને પુણ્યદાન કરવાની વૃત્તિ થોડી થાય; જેમ સળગેલા અગ્નિમાં થોડું થોડું પાણી નાખ્યા કરવાથી તે પ્રદિત્ત થતો મથી, તેમ વિશ્દ્ધ દેશકાળને લીધે, આત્મબળ વિભાવને જેઈને પ્રકટ થયેલો સ્થાવિભાવ વિસ્તાર પામતો નથી; વિસ્તાર તો તેવા તેવા પ્રસંગથીજ પામે છે. અગ્નિમાં ધી નાખે ત્યારેજ તે વિસ્તાર પામે; શત્રુ આવીને મેહેણું મારે ત્યારેજ ક્રોધનું ઉદ્દીપન થાય. આ ઉદ્દીપન કરનારા કે વિસ્તારનારા સાહિત્યને પણ વિભાવ કહે છે. કેમકે સામાન્યિકના મનમાં પ્રકટ કરવાના ભાવનો પાસ એસાડવા (વિભાવના આપવાના) સાહિત્યમાં એની પણ જરૂર છે. એ સાહિત્ય ભાવને વિસ્તારે છે—અંકુરિત કરે છે અથવા ઉદ્દીપન કરે છે, માટે તેને ‘ઉદ્દીપન વિભાવ’ કરીને કહે છે. એ રીતે પ્રકટ કરવાના ભાવનાં આશ્રયભૂત સાહિત્ય જે સ્ત્રી પુરૂષ તેને આલંબન વિભાવ, અને તે ભાવને ઉદ્દીપન કરનારાં સાહિત્ય જે દેશ, કાળ, ચેષ્ટા વગેરે તેને ઉદ્દીપન વિભાવ કહે છે. આત્મબળ અને ઉદ્દીપન વિભાવથી નિરાદિકોએ પ્રકટ કરેલો ભાવ સામાન્યિકના મનમાં પણ તેવોજ પ્રકટે છે; કેમકે એ ભાવ સર્વ સાધારણ છે એમ આપણે પાછળ કહ્યું છે. જેવો જેવો ભાવ મનમાં પ્રકટ થાય તેવી તેવી એટલે તે ભાવને અનુસરતી ચેષ્ટાઓ થાય એ સ્વાભાવિક છે. શરીરની ચેષ્ટાઓ ઉપરથી નીતિપ્રવીણ પુરૂષો મનમાંના

ભાવ વર્તે છે. એ વાત સાધારણ રીતે સૌ કોઇ બાણે હો. મનુ કહે છે કે.-

“આકારૈ રિઙ્ગિર્તર્ગત્યા ચેષ્ટયા સાપખેન ચ ।

“નેત્રવક્ત્ર વિકારૈશ્ચ લક્ષ્યતેઽ તર્ગતં મનઃ ॥

આકારથી, ઇગિતથી, ગતિથી, ચેષ્ટાથી, ભાવણથી, નેત્રના વિકારથી, અને ચેહરાના ફેરફારથી અંતરમાં રહેલા મનોભાવ સમજાવવા બળ્ય છે. મનોભાવના પ્રમાણમાં આધારની ચેષ્ટાઓ પ્રકટે તેને અનુભાવ કહેછે. ચેષ્ટાઓથી મનોભાવ સમજાય એમ છે ત્યારે જેવો મનોભાવ સામાને સમજાવવો હોય તેવી ચેષ્ટા કરવી એ નિયમ. શયો નટાદિ લોકો પણ સભાસદોના મનના રીતે આદિક ભાવની પુષ્ટિ કરવાને માટે તે ભાવને અનુસરતા માળા કરે છે. આ ઉપરથી સમજાય છે કે એ અનુભાવ અથવા ચેષ્ટાઓ નટાદિક, જે આલંબન વિભાવનો પ્રતિનિધિ છે, તેનામાં તે ઉપજેજ ઉપજે; પણ સભાસદોમાં તે ઉપજે કે ના પણ ઉપજે. એનું કારણ એવું છે કે જેનારા કે સાંભળનારાને તે ભાવ સમજવાની શક્તિના પ્રમાણમાં અસર થાય છે, અને તેથી ચેષ્ટાઓ પણ તેજ પ્રમાણમાં પ્રકટે છે. વળી જેનારની પ્રકૃતિના પ્રમાણમાં પણ તે ચેષ્ટાઓ ઉપજે છે. જેમકે અતિ ગંભીર પ્રકૃતિવાળાને હસવું થોડું આવે, અતિ શાંત પ્રકૃતિવાળાને ક્રોધની ચેષ્ટાઓ ન પ્રકટે, ઈત્યાદિ. ચેષ્ટાઓ ન પ્રકટે તો તેની ચિંતા નહિ, પણ નટાદિકની ચેષ્ટાઓથી અથવા કાવ્યમાં વર્ણવી આલંબન વિભાવરૂપ સ્ત્રી કે પુરૂષની કે ખીજા ક્રોધની ચેષ્ટાઓથી તેમનો મનોભાવ સામાજિકના મનમાં વિશેષપણે સમજાવને તેનો તેજ ભાવ વધારે પુષ્ટિ પામેછે. સામાન્યતઃ બોલીએ તો

ઉત્પન્ન કરવાના ભાવને અનુસરતી ચેષ્ટાઓ નટાદિકમાં પ્રકટે છે. તથા તે ચેષ્ટાઓથી સામાજિકપર અસર થઇ પ્રસ્તુત ભાવ વધારે પુષ્ટિ પામે છે. દ્રાઈ વખત સામાજિકમાં હાસ્યની, શોકની, કમકમાટીની અને એવી એવી બીજી ચેષ્ટાઓ થતી માલમ પણ પડે છે. તથાપિ સામાન્ય નિયમો ઉપર કહો તેજ છે એટલે ચેષ્ટાઓ ન ઉપજે તોપણ ભાવ પુષ્ટિ પામે. એવી રીતે મનની અંદરના ભાવને અનુસરતા એ આદારના ભાવોને અનુભાવ કરીને કહે છે.

અનુભાવ તે શું તે હવે સુમગ્નયું. મનમાં ઉપજેલા વિકારને અનુસરતી અંગની ચેષ્ટાઓ સ્વાભાવિકપણે થઈ જાય; એ અંગની ચેષ્ટાઓ તે અનુભાવ. સ્થાયિભાવનો આધારભૂત તે આલંબન વિભાવ, તેને પ્રકટ કરવામાં સદાયભૂત તે ઉદ્દીપન વિભાવ, અને અંતર્ભાવથી પ્રકટની આદારની ચેષ્ટાઓ તે અનુભાવ. આ સર્વની સાથે એક વાત બીજી પણ જાણવાની છે. કેટલાક ભાવ એવા છે કે પ્રસંગાનુસાર વખતે પ્રકટાતા દેખાય છે અને વખતે દેખાતા નથી; તેમ વખતે એકાદા ભાવની પુષ્ટિ કરે અને વખતે તેથી વિપરીત ભાવની પણ પુષ્ટિ કરે. આ ભાવોને અભિચારી ભાવ કહે છે. જેમ લગ્ન એક અભિચારી ભાવ છે. શ્રૃંગારમાં તે ભાવ શ્રૃંગારની પુષ્ટિ કરે છે અને બીભત્સમાં બીભત્સની પુષ્ટિ કરે છે.

વારૂ ત્યારે હવે રસ તે શું? આપણે સ્થાયિભાવ શું તે તો સમજ્યા; તેના આધારભૂત તથા સદાયભૂત ભાવોને આલંબન વિભાવ અને ઉદ્દીપન વિભાવ નામ આપ્યાં; વિભાવથી પ્રકટાતી ચેષ્ટાઓને અનુભાવ

નામ આપ્યું; સ્થાયિભાવને અંકુરિત કરી મોટું વૃક્ષ કરી દેખાડવાને ખીજા પરચૂરણ ભાવ જેને તમે વ્યભિચારી ભાવ નામ આપ્યું તે પણ જાણ્યા; હવે રસ તે શું? રસ તે શું એમ પૂછો છો તો સ્થાયિભાવનું મોટું વૃક્ષ થયું તે શું? એનેજ અમે રસ કહીએ છીએ. વિભાવ, અનુભાવ અને વ્યભિચારી ભાવવડે પુષ્ટ થયેલો સ્થાયિભાવ તે એજ; અને એમ પુષ્ટ થયેલા સ્થાયિભાવનેજ રસ નામ આપેલું છે. રસ શી વસ્તુ છે એ તમે જાણ્યું કે નહિ? રસ મૂળમાં તો એક સાધારણ ભાવ હતો; પણ ખીજાં સાહિત્યથી તે ભાવ માણસના મનમાં વિસ્તાર પામી તેને તદ્રૂપ બનાવી દીધું. એમ તદ્રૂપ બનાવવાને શક્તિમાન થયેલો ભાવ તે રસ છે. એ રસ પીવાતો નથી, ખવાતો નથી, પણ અનુભવાય છે.

ઉદાહરણથી એ વાત સ્પષ્ટ કરીશું. જાણે કે શ્રાવણ માસ છે; વરસાદની હેલી થયા કરે છે; આકાશમાં કાળાં વાદળાં ચઢી ચઢીને આવે છે; તમે મુસાફરીમાં ગયા છો; સાંજ પડવા આવી છે; ગામ દૂર છે; તમે એકલા છો; જંગલમાં એક દેવાલય અને ધર્મશાળા છે; પાસે નદી છે, તેમાં પૂર આવ્યું છે. તમે તે ધર્મશાળામાં રાતે વાસો કર્યો. રાત પડી; વરસાદની ઝડી વિરામતી નથી; આછને તમે સૂતા; તમારે કાને પડતા પાણીનો શબ્દ તથા વહેતા પાણીનો ધ્રુવવાટ માલમ પડે છે; ચો બાજુએ અંધકાર છે; તમારી ધર્મશાળામાં ઝાંખો દીવો બળે છે; મધ્ય રાત્રિ થઈ, તમને ઉંઘ આવતી નથી. ચોરની ખીક લાગે છે; ભૂતની ખીક લાગે છે; પાસે પૂંછ છે. એવામાં એકાએક તમારી પાસે તમે

કાંઈ જોયું. ચાર માણસ કાળા ભૂત જેવા દીકા; તેમના હાથમાં કડી-
આળી ડાંગો છે; એકના હાથમાં નાગી તરવાર છે; તમારા માથા ઉપ-
ર આવી તે ઉભા. જાણે તમારા ગળામાં તરવાર ઘેચી ધાલશે એમ
કરવા માંડ્યું તમે જાણ્યું કે આ લૂટારા છે. તમે ગભરાઈ ગયા; તમા-
રી કાંઠા ફરી ગઈ; તમારાથી બેલતું નથી; તમે ધ્રુજવા લાગ્યા; ચારે
પાસે જેવા ધાગ્યા; તમે જાણ્યું કે હવે જીવવાના નથી; આ યમદૂતના
હાથમાંથી હું ક્યારે છૂટીશ. તમે ગરીબ થઈ હાથ જોડોછો; એમ ત-
મને ભય ઉપજે છે. અને મેં આ વાતનું વર્ણન કર્યું તેમાં એક જાત-
ના સ્થાયિભાવનું પોષણ કરી રસ પ્રકટ કરી વાંચનારને તેનો અનુભ-
વ કરાવ્યો છે. તમારા મનમાં મૂળથી રહેલો ભય એ સ્થાયિભાવ છે;
ચોર એ આલંબન નિભાવથી તે ભયરૂપ સ્થાયિભાવ એકદમ અંકુરિત
થયો. ચોરની કડિયાળી ડાંગો તથા નાગી તરવાર, તમારા માથા ઉપર
આવી એચિંતા રાતની વખતે આવી ઉભા રહેવું, રાત્રી, એકાંત જ-
ગલ, તેમાં વળી ચોમાસાની અંધારી રાતની વરસાદની હેલી, આ સ-
ર્વ ઉદ્દીપન વિભાવથી અંકુરિત થયેલો ભય વધીને તમારા મનની ખી-
જ વાતો વીસરાવી તમને ગભરાટ, એ બાકળા પાણું, ઇત્યાદિ ત્રાસમાં
નાખ્યા; એ અનુભાવના વર્ણનથી તમારા મનની તે વખતની સ્થિતિ
વાંચનારે જાણીને તમને ઉપજેલા ભયનો ખરાખર અનુભવ લીધો. વાર,
ખીજ પાણુ ભાવ તમારા મનમાં પકટયા—તમને તે ચોરનો કંટાળો આ
વ્યો; તમને હવે શું થશે એમ શંકા થવા લાગી; તમે દીન સરખા
થઈ ગયા; આ વ્યભિચારી ભાવથી તમારો ભય હવે પૂરેપૂરો વાંચનારે

જાણ્યો. અને આ રીતે ભય સ્થાયિભાવનો વિસ્તાર કરી તેને એવો સમર્થ કર્યો કે તેણે વાંચનારના મનને ક્ષણવાર તમારા ભયનો અનુભવ કરાવી ખીજી વાતો વીસરાવી દીધી. આવા સમર્થ થયેલા સ્થાયિભાવને કવિઓ રસ કહે છે, માટે તે ભયાનક રસ કહેવાય છે. આગળ તમે જ્નેશો કે એમજ રસોત્પત્તિ થાય છે. વાર ત્યારે એવા સ્થાયિભાવ કે-ટલાક માન્યા છે? એમ તમે પૂછશો, માટે તેજ વિચાર કરીએ.

સ્થાયિભાવ.

સ્થાયિભાવનું લક્ષણ કહેતાં સાહિત્યકાર કહે છે કે વિરહ કે અવિરહ ભાવોથી જે ઢંકાઈ શકતો નથી, અને રસાસ્વાદ રૂપ અંકુરનો કંદ (મૂળ-જેમાંથી શુભ્રગા ફુટે છે) તેને સ્થાયિભાવ કહે છે. સ્થાયિભાવ જાણે માળાનો દોરો છે; ખીજ ભાવ જાણે તેના મણકા છે. એટલે ખીજ બધા ભાવ પોત પોતાની જુદી જુદી અસર કરે, તેમ છતાં સ્થાયિભાવની અસર પ્રબળપણે પ્રત્યેકમાં જણાય. ખીજ બધા ભાવ દ્રુત આ સ્થાયિભાવની પુષ્ટિને અર્થેજ હોય છે. જેમ 'હાસ' એ સ્થાયિભાવનો આલંબન વિભાવ રંગલો છે. રંગલાની એટાઓ ઉદીપન વિભાવ છે. એ એટા શમે તો રડવાની હોય તથાપિ તેથી સભાસદોના મનમાં તો હાસની જ વૃદ્ધિ થાય છે. આ રીતે વિભાવ સ્થાયિભાવથી ભિન્ન હોઈને, અને કદાચિત્ વિરહ હોઈને પણ તેની પુષ્ટિ કરે છે. રંગલો હાસની સ્થિતિમાં આવે સારે આખો સંકોચાય, મોં પોહોળું થાય, વગેરે અનુભાવ કરે અને તે જોઈને તમારી હાસવૃત્તિ વધારે વધારે ખીલે. હાસથી અનુભાવ ભિન્ન છે અને એજ રીતે હરેક સ્થાયિભાવ તેના અનુભાવથી ભિન્ન છે એમ તમે કહી શકશો. વાર, જે વસ્તુને ઉદ્દેશીને તમને હાસ પ્રક-

ટ થાય છે, તેને ખોટું ન લાગે માટે અથવા હસવાથી તમારી ગંભિરતાને દોષ ન લાગે માટે તમે તેને (હાસને) છુપાવવા કાંઈક બાહ્ય કંઈક યુક્તિ કરશો. આવી યુક્તિ હાસના સખ્યયથી કરવાની છે મુટે હાસવૃત્તિ વિસારે ન પડતાં તે યુક્તિ ઉઘટી હાસને વધારે સ્મરણમાં આણે છે. આવી યુક્તિઓ કાંઈ હાસમાંજ કરવામાં આવે છે એમ નથી, પણ શોક, ક્રોધ, કામ વાસના, વગેરે ગમે તે ભાવ છુપાવવામાં કરવામાં આવે છે. અને એટલા માટે એને વ્યભિચારી ભાવ કહે છે. એ વ્યભિચારી ભાવ હાસથી ભિન્ન છે અને તેનીજ પ્રુષ્ટિ કરે છે. આ રીતે તમારા જોવામાં આવ્યું કે સ્થાયિભાવ બીજા ભાવોથી શુદ્ધ છે. જે વિભાવને સ્થાયિભાવ કહીએ તો તે રસની વૃદ્ધિમાં અમુક ઠેકાણેજ વિભાવ દેખાય છે; સર્વત્ર આતપ્રોત નથી. જે અનુભાવને સ્થાયિભાવ કહીએ તો પણ તેવોજ દોષ નહે છે. જે વ્યભિચારી ભાવને સ્થાયિ કહીએ તો દેખાઈતોજ વિશેષ છે કે જે હર્ષાદિક શૃંગારમાં, હાસ્યમાં, વીરમાં, શાંતમાં, વગેરે ધણે ઠેકાણે દેખાય છે તેને ચિત્તની અમુક સ્થિર વૃત્તિ કેમ કહેવાય? સ્થાયિભાવ તો ચિત્તની અમુક વૃત્તિ આ છે, જે પ્રધાનપણે વર્ણાય છે અને રસ રૂપે મનને એકાગ્ર કરે છે. બીજા ભાવોને સ્થાયિભાવ શામાટે ન કહેવા તે હવે તમે જાણ્યું. એ સ્થાયિ ભાવ નવ છે તેનાં નામ—રતિ, હાસ, શોક, ક્રોધ, ઉત્સાહ, ભય, શુશૃંષ્ણા, વિસ્મય, અને શમ. કેટલાકને મતે વાત્સલ્ય સ્નેહ એ દશમો સ્થાયિભાવ છે. કેમકે તેથી વત્સલરસ પેદા થાય છે એમ માન્યું છે.

આ દશ સ્થાયિભાવ વિના અગિયારમો ભાવ સ્થાયિ સંજ્ઞા પામી

શક્તો નથી. કેમકે માનવીઅંતઃકરણને એ ભાવો સ્થિર કરવાને જે-
ટલા શક્તિમાન છે, તેટલા બીજા નથી, એમ કેટલાક વિદ્વાન માને છે;
વળી કેટલાકનું માનવું એમ છે કે મિત્રપ્રેમ વગેરે બીજા કેટલાક
ભાવોને પણ રસરૂપે વર્ણી શકાય અને તેથી તેમને પણ સ્થાયિમાં ગણી
શક્તો કાંઈ વાંધા જેવું નથી—મનુષ્ય મનની સ્ત્રી—રતિમાં તક્ષીન
અવસ્થા જોઈને તમે શૃંગારરસ નામ આપો છો, હાસમાં તક્ષીન
અવસ્થા જોઈને હાસ્યરસ નામ આપો છો, શોકમાં તક્ષીન અવસ્થા
જોઈને તમે કંઠુરસ નામ આપો છો, શમમાં તક્ષીનતા જોઈને શાં-
તરસ નામ આપો છો, તેમ પુત્ર સ્નેહમાં તક્ષીનતા જોઈને વાત્સલ્ય
રસ એવું પણ નામ કબૂલ રાખો છો, ત્યારે મિત્રપ્રેમમાં તક્ષીનતા
જોઈને મિત્રરસ નામ આપતાં શી અડચણ છે? આ ઉપરથી એમ તો
સમજાય છે કે મનુષ્ય—મનની તક્ષીનતા જે ભાવમાં થાય તે સ્થાયિ-
ભાવ, અને એ પ્રમાણે પ્રથમ વિસ્મય સુધી આહ, શમ સુધી નવ,
અને વાત્સલ્ય સુધી દશ સ્થાયિભાવ માન્યા. હવે મિત્ર—પ્રેમ અગિયા-
રમો સ્થાયિભાવ અને વળી સૌજન્ય નામે ચારમો સ્થાયિભાવ માની
વિભાવાદિકથી તેને પુષ્ટ કરી રસ ઉપજવતાં શી હરકત? રસશાસ્ત્રના
'ભાવ' નામે પ્રકરણમાં તેનો સમાવેશ થઈ જાય એમ છે, તો સ્ત્રી સં-
બંધી પ્રેમને પણ તેમાં (ભાવમાં) શામાટે ન સમાવી શકાય? પ્રાચીન
વિદ્વાનોનો એમ કરવામાં એજ આશય સમજાય છે કે સ્ત્રી સંબંધી
રતિ માનવી—મનને તક્ષીનતા સુખ આપવામાં પ્રયત્નતર છે, તેવી બી-
જા પુત્ર વિષય રતિ, મિત્ર વિષય રતિ, દેવ વિષયરતિ, પ્રયત્ન નથી;

માટે એમાંથી સ્ત્રી સંબંધી રતિની રસમાં ગણુના કરી ખીજની ગણુના ભાવમાં કરી છે. આમજ જે હોય તેા આપણે તેવા તેવા ખીજ ભાવોની પણ ગણુના રસમાં કરી તેમનું રસરૂપે વર્ણન કરી શકીએ. મનુષ્ય મનની સ્થિતિઓનું વર્ગી કરણુ જ્યારે વિદ્વાનોની તુલના શક્તિ ઉપરજ રહ્યું છે સારે વધારે કુશળ વિદ્વાને જે વર્ગ પાડ્યા તે આપણે માન્ય છે, અને તેથી આજ સુધીમાં જે દશ સ્થાયિભાવ મનાયા છે તેજ કપૂલ રાખી સ્થાયિભાવનું વર્ણન કરીએ છીએ.

૧ રતિ—અનુકૂળ પદાર્થમાં મનનો અત્યંત આવેશ તેને રતિ કહે છે. સ્ત્રી, મિત્ર, દેવ, ગુરુ, વગેરે ગમે તેમાં મનની આસક્તિ થાય તે રતિજ કહેવાય છે. જેમ,

રાગ મારુ.

ઉઠી ધાયા જાદવ રાયરે, નવ પેહેર્યાં મોજાં પાયરે;
પીતાંબર ભૂમી ભરાયરે, રાણી રુક્મિણી ઉચાં સાયરે;
આતિ આનંદે ફૂલી કાયરે, હરિ દ્રોડે ને શ્વાસે ભરાયરે;
પડે આંખડે બેઠા થાયરે, એક પલ્લ તે જુગ જેવી જાયરે.

(સુદામા ચરિત્ર)

એમાં દોઢ દેવારૂપ, અને બેટવા રૂપ ક્રિયાથી તથા મોજાં વગેરે પેહેરવાં ભૂધી જવારૂપ મનની સ્થિતિથી સુદામાપરની રતિ સમજાયછે. આ રીતે સ્ત્રી સંબંધી રતિ પણ જાણવી. જેમ આખાહરણમાં અનિરૂદ્ધનો આખા પ્રત્યે પ્રેમ વર્ણવતાં કવિ કહે છે કે—

રાગ તોપાઈ

શીશફુલ સેંથે સિંદૂર, તેણે મોહ્યો અનિરુદ્ધ શૂર;

‘કાને જ્ઞાલ અમુલ્યક જોઈ, કામકુંવર રહ્યોછે મોહિ,

નાકે સોદે મોતીની વાઢી, તેને અનિરુદ્ધ રહ્યોછે ન્યાઢી;

નારિં તારિ નાસિકાનો મોર, નો’ય ભૂષણ ચિત્તનો ચોર.

* * * * *

મહિલા મહિલા એમ ઓચરતો, હીંડે નારિનિ પૂઠે ફરતો,

વેંલો કીંધોછે મૃગયાનેણી, નવ જાણે દિવસ કે રેણી;

અંગોઅંગ કામ રહ્યો રમી, ચારે નેત્રે ફરી રહ્યો અમી,

સ્ત્રિયે મોહિનિમદિરા પાઈ, આર્લિંગન દે ધાઈ ધાઈ;

(ઓખાહરણ.)

નુનિ વિષય રતિ, દેવ વિષય રતિ, પુત્ર વિષય રતિ, ઇત્યાદિનાં ઉદાહરણ આગળ ભાવ પ્રકરણમાં આવશે. પણ આ એ ઉદાહરણથી તમે જોયું હશે કે કૃષ્ણને મિત્ર સુદામો, તથા અનિરુદ્ધને ખારી ઓખા, એ અનુકૂળ પદાર્થો પર તેમના મનની આસક્તિ તેમની ક્રિયા અને સ્થિતિ વડે કવિ વર્ણુ છે ત્યારે આપણે તેને રતિ સ્થાયિભાવનું વર્ણન કહિયે છીએ.

રહાસ—વિલક્ષણ વાણુ, વિલક્ષણ એણ, વગેરે સાંભળવા જેવાથી માનવીના હૃદયનો જે વિકાસ (પ્રયુક્તતા) થાય છે, તેને હાસ કરીને કહે છે. રતિ એ જેમ મનની આસક્તિ રૂપ અવસ્થા છે. તેમ હાસ એ

મનની વિકાસરૂપ અવસ્થા છે- મોઢું પહેણું કરી દાંત દેખાડી ‘હી હી’ શબ્દ કરવાથી તથા આંખો સાંકડી વગેરે ચિન્હથી તે વિશેષ પ્રકટ થાય છે, પણ તે ન હોય અને મનનોજ માત્ર વિકાસ થાય તેને પણ હાસ માન્યું છે એમ જાણવું. જેમ,—

“ એક કાળને તેના સિપાઇએ આવીને જાહેર કરતાં કહ્યું કે
 રાજા સાહેબ! સિસવળવાડે મેં જીતીયા હુવા. ૧

કાજિ—અયે વેવકુફ એક તો ‘ક’ બોલ.

સિપાઇ—બો’ન કુવ.

આ ઉદાહરણમાં ક અને જ્ઞ ક્યાં બોલવો એ સંબંધી સિપાઈ ની વિલક્ષણ અજ્ઞાનતાથી સાંભળનારનું મન વિકાસ પામે છે. મનની એ અવસ્થાને ‘હાસ’ કહે છે.

રતિ અને હાસવિના વાહાલી વસ્તુનો નાશ થવા વગેરે કારણથી મનની એક એવી સ્થિતિ થાય છે કે તેમાં દુઃખનો અનુભવ થાય છે. એને શોક કરીને કહે છે. શોક સ્થાયિભાવનું લક્ષણ સાહિત્યકાર લખે છે કે—

૩ શોક—છટ પદાર્થના નાશથી ચિત્તનું જે વિકળપણું જોને.
 શોક કહે છે.

શોકના અનુભવનારને તેમાંથી આનંદનો ભાસ થતો નથી, પણ કાવ્ય અને નાટકના ગ્રંથોમાં જે તેનું વર્ણન હોય છે તે વર્ણનથી શ્રોતાના મનપર આનંદનીજ અસર થાય છે. શ્રોતાઓ એવા નિર્દય નથી કે ખીજાનું દુઃખ સાંભળીને આનંદ પામે; તેમનાં સદય અંતઃકરણ દ્રવે પણ છે. તેમને રડવું આવે છે, તથાપિ તે શોકના વર્ણનપર

મનની વૃત્તિઓ એકાગ્ર થવાથી તેમને છાનો આનંદ ભાસે છે; ન ભાસતો હોય તો ફરીને તેવી વાત સાંભળવાની ઇચ્છા (પ્રવૃત્તિ) થાય નહિ. શોકના પ્રત્યક્ષ અનુભવનારના મનની વૃત્તિઓ એકાગ્ર નથી હોતી પણ વ્યથ હોય છે, અને તેથી તેને તેમાં આનંદનો ભાસ થતો નથી. શોકનું વર્ણન કરેણુ રસ ઉપજાવે છે. જેમ હરિશ્ચંદ્રની સ્ત્રી તારા પોતાના પુત્ર શોહિતાશ્વને સર્પદંશથી મરેલો જોઈ રડે છે, તેનું વર્ણન કરતાં કવિ કહે છે કે,—

રાગ રામગ્રીની દેશી.

પુત્ર મૃત જોઈ ધરણિપર દહીં માત શાત વિહીન;

બે ચાર ઘડિયે વહી મૂર્છા વદન દીઠું દીન.

નિઃશ્વાસ મૂકે વિલાપ કરતી, (જેમ) વત્સ બોહોળી ગાય;

દૈવ મુજપર દંડ દેતાં આવડો શો અન્યાય.

મૈજ રાંક કેરું રત્ન, મારા નેત્ર કેરું તેજ;

મુજ અનાથ કેરું જિવન બાલક કાઠ હર્યું તેં સેહેજ.

અમો વેચાયાં દંપતી, ગયું રાજ સાજ વિશાલ;

પુત્ર સુખ પળ દૈવ રૂઠયે રહ્યું નહિ બહુ કાલ.

(હરિશ્ચંદ્ર આખ્યાન, નળાખ્યાન, વગેરે જોવાં.)

ઉપરના ઉદાહરણમાં પુત્ર ૩૫ ઈષ્ટ પદાર્થનો નાશ થવાથી તારાના ચિત્તની વિકળ દશા વર્ણવી છે તે શોક જાણવો. એજ શોકને

વિભાવ અનુભાવ આદિક સાથે સંપૂર્ણપણે વર્ણવ્યો હોય તો તે કરણુરસ રૂપે માનવી શ્રેતાઓનાં હૃદય પીગળાવે.

૪ ક્રોધ—પ્રતિકૂળ વસ્તુ બનવાથી મનમાં જે તીક્ષ્ણતા બાજત થાય છે તેને ક્રોધ કહે છે.

રૌદ્રરસ આ સ્થાયિ બાજતી ઉપજે છે. જેમ, દ્રૌપદીને સભામાં આણી તેની આત્મ લેવાનો પ્રયત્ન કરતા કૌરવોને જોઈને ભીમના મનની અવસ્થાનું વર્ણન કરતાં કવિ કહે છે કે,—

ચોપાયા છંદ.

હર હર હર! આ વિષમ સભામાં ભીમ મળે શું કહેવું?

ધર્મરાયનાં કર્મ નહે છે, શું છે જોવા જેવું?

જાણે કૌરવ સગ્રજા કચરું, સભા બધી સંહારું;

વાહારે આવે દેવ દૈત્ય તો તે સહુને પળ મારું.

ધિઃકધિઃકં ભીષ્માદિકં સહુને ગીતું મુલ્લ કરિ બેઠા;

ગદા લાવ અહિં પલકે એકમાં સહુ મોકલું હેઠા.

(વધારે દૃષ્ટાંત માટે વેણીસંહાર, મહાભારત, વગેરે જોવાં.)

આ ઉદાહરણમાં પોતાની સ્ત્રીની લાજ લેવારૂપ પ્રતિકૂળ ક્રોધથી ભીમના મનની તીક્ષ્ણતા તેના વચનોથી વર્ણવી પ્રગટ કરી છે.

એ તીક્ષ્ણતા તે કોપરૂપ સ્થાયી બીજ. એને વિભાવાદિક ખાતર પા-
ણી મળવાથી શેદ્રસ ૩૫ વૃક્ષ ફાલે.

• ૫ ઉત્સાહ—કાર્ય આરંભ કરવામાં મનનો સ્થિર ઉત્સાહ થઈ આ-
વવો તેને ઉત્સાહ કહે છે.

સ્થિર એટલે દૃઢ, આ દૃઢતા એવી હોય છે કે તેથી એ દૃઢતા-
વાળાને વિજયનીજ કે મહત્તાનીજ કે આનંદનીજ આશા હોય છે, અને
તેથી કર્મમાં પ્રવૃત્તિ ઉદાર ચિત્તથી થાય છે. દાનનું કર્મ કરવામાં બ-
લિ રાગનૂ જેવી, યુદ્ધનું કામ કરવામાં રામના જેવી, દયાનું કામ કર-
વામાં નાગાનંદમાં વર્ણુવેદા જીમૂતવાહન જેવી, ધર્મનું કામ કરવામાં
યુધિષ્ઠિર જેવી,—જે દૃઢ પ્રવૃત્તિ તેનેજ ઉત્સાહ નામ આપી શકાય. વાર
ચૌથું, હિંસા, બળાત્કાર, વગેરે ભૂડાં કામ કરવાની દૃઢ પ્રવૃત્તિ જે દુ-
ષ્ટાને થાય, તેમની તે પ્રવૃત્તિને તમે ઉત્સાહ માનશો કે કેમ? આનો
ઉત્તર એવો છે કે તે તે દુષ્ટાના મનમાં તો પ્રત્યેક તેવા કાર્યમાં જ્ય
મેળવણી ૩૫ ઉત્સાહ ભલે ઉપજતો, પણ એ વાતના સાંભળનારાઓ
તેને નિંદિત કર્મ ગણશે. અને તેથી તેમની ઉત્સાહવૃત્તિ નહિ, પણ
જુગુપ્સા (જે આગળ કહેવાશે) વૃત્તિ જાગૃત થશે. અને કવિ જેમ
જેમ એ ભૂડાં ઉત્સાહનું વધારે વર્ણન કરશે તેમ તેમ શ્રોતાઓ કમકમી
ખાશે અને બીભત્સ રસનો તેમને અનુભવ થશે. માટે સારાં કામમાં

૧ જીમૂતવાહને ગરૂડ પક્ષીને બૂખ્યો જાણી તેની તૃપ્તિ થવા માટે
પોતાનો દેહ ખાવાને અર્થે અર્પણ કર્યો હતો. (નાગાનંદ નાટક.)

પ્રવૃત્તિ એજ આ સ્થળમાં ઉત્સાહ માન્યો છે. જેમ, અંગદવિક્ષિમાં અંગદનો લંકામાં જવાનો ઉત્સાહ વર્ણવતાં કવિ કહે છે કે,—

ઝૂલણા છંદ.

આજ મહારાજ કરુણા કરો તો કહું,
પ્રીતશુ દીજિયે પાળ જોડું;
ગડગડે નાદ નીશાળ નિર્ઘોષના,
તેતણા ટેક જડ તર્તે તોડું;
કોડશું જોડ બેઠા દશાનનતણા-
કોટિ બાણું તણાં માન મોડું;
દુષ્ટની સેવથી દેવ મૂકાવિને,
ગ્રહ છય ત્રણ તણા બંધ તોડું.

(સામળબદ્ધ).

આ ઉદાહરણમાં અંગદની લંકામાં જવારૂપ કર્મમાં પ્રવૃત્તિ વર્ણવી છે તે ઉત્સાહ નામે સ્થાયિભાવ છે.

ખીલું ઉદાહરણ—એક આચાર્ય વામભાર્ગીએનો નાશ કરીને ધર્મ પ્રવર્તાવતાં ઉપદેશ કરે છે કે—

મંદાકાંતા.

રાखे धामे मधु रस तणु पात्र के मांस चाखे;

૧ પીવાનો દારૂ.

માણે મુંડું, પરચુવતિનો સંગ જે કોઈ દાણે;
મૂજે મેલા ત્રિંદશ, મધુ કે માંસને વા અડે જે,
તેને પંક્તી બહિર કરવો, સંગ તેનો કરે જે.

(શાંતિ સુધા.)

દયા, જીન, વગેરે ઉત્સાહનાં ઉદાહરણ વીરરસના વર્ણનની સાથે આવેલી. હમણા તો માત્ર એટલું જાણવું બસ છે કે કોઈ કામના આ-
રંભમાં મનની જે દૃઢતા પ્રવૃત્તિ થવી એ ઉત્સાહ છે, અને એ મનો-
વૃત્તિ રૂપે પાયા ઉપર કવિએ કહ્યા વીરરસ રૂપી ચાર ખંડવાળી
ઈમારત ચણે છે. મતલબ કે એ સ્થાયિભાવથી વીરરસ પ્રકટે છે. વી-
રરસ ચાર પ્રકારે વર્ણ્ય છે માટે ઈમારત ચાર ખંડવાળી કહી છે. પણ
આ વાત રસ પ્રકરણમાં આવવાની છે માટે હમણા સ્થાયિભાવ માત્ર
સુમળવી વિરામીએ છીએ.

૬. ભય—ખીજના ક્રોધથી ભાવિ દુઃખ સંબંધી મનનું જે વિક-
ળપણ તેને ભય કહે છે.

ભય નામે એક મનોવૃત્તિ છે. એની ઉત્પત્તિનું કારણ ખીજનો ક્રોધ
છે. દૈવકૃત કે મનુષ્યકૃત અનિષ્ટની શંકાથી ભયવૃત્તિ જાગ્રત થાય છે
માટે એ અનિષ્ટની શંકાના કારણને આપણે ક્રોધ કહ્યો છે. ખરેખર
કહીએ સંસ્કૃત ગ્રંથકારનો 'રૌદ્રશક્તિ' શબ્દ વધારે યોગ્ય છે. વિકળ-
પણું એટલે ગભરાટ. જેમ એક વાહણ રાત્રે અરણ્યમાં એકલો મુ-

૧ દેવ. મેલા દેવ જેવા કે જક્ષણી વગેરે.

સાફરી કરતો હતો તે વખતે તેની પાસે ચોર આવી લાગ્યા. તેમને તે ભૂત માનીને ખીંચો. આ વર્ણન કરતાં કવિ કહે છે કે,—

હરિગીત.

શંકિત બની ચિતમાંહિ બેઠા છે પુરાણી એ સમે,
પાછળથી આવી કોક દાર્દ્રાને પુરાણીને ભમે;
પાડી પુરાણી ચીસ એવે ચમકિ વાદળ વીજળી,
જોયું મનુષ્યનું રૂપ મટજી દૂર પડિયા ઝહ્ઝહ્. ૧

શિર બાબરાં ઝડે નિશાના રંગ જેવું અંગ છે;
લંગોટિ વાળી એક કામદું તોર તેની સંગ છે;
બીજા દિઠા બે ચાર કોઈ વિક્રાલ ભૂત સરીખડા,
હિમ્મત ગઈ મટજીતણી ન વદી શક્યા ન થયા खडा. ૨

(કામકટાક્ષ).

ભૂત સરખા ચોરને જોવાથી ભૂતના વેહુંભવાળા પુરાણીના ચિત્ત-
માં અનિષ્ટની શંકા ઉપજી; અને તેથી પુરાણીના ચિત્તનું જે વિદ્વજ-
પણું થયું તેને ભય જાણ્યો. વિભાવાદિકની સહાયથી શ્રોતાઓનાં મન
ભયવૃત્તિમાં એકાગ્ર કરી એથી ભયાનક રસ ઉપજાવી શકાય છે.

૭ જુગુપ્સા—કોઈ પણ પદાર્થમાં દોષ જોવાથી ઉપજેલા તિર-
સ્કારને (નિંદાને) જુગુપ્સા કહે છે.

જુગુપ્સાનો સામાન્ય અર્થ 'નિંદા' છે પણ વાસ્તવિક અર્થ 'કંટા-

જો' છે. આમાંથી ખીભત્સ રસ ઉપજે છે. કેટલાક પુરૂષો સાધારણ મૈથુનાદિ અર્થના વાચક શબ્દોનેજ ખીભત્સ શબ્દ માની ખીભત્સ રસનું ખરું સ્વરૂપ સમજતાં ભૂલ કરે છે. કમકમાટ ભરેલાં ખૂન, કસાર્થનાં કામ, ગંદકી, હલકા અને પાછા વિચાર, અને ખીજ જે જે વસ્તુઓ (ભાવો) સામાન્ય જનમંડળના કંટાળાને કે ધિઃકારને પાત થાય છે તે સર્વથી જુગુપ્સાવૃત્તિ અંકુરિત થાય છે. વિશેષ તો શું? પણ એકાદા નાદાનુ મૃણુસની અસભ્ય વર્તણૂંક કે અસભ્ય ભાષણ સરખું પણ જુગુપ્સાવૃત્તિ પ્રકટ કરે છે.

ઉદા०—^૧એક દુકાળમાં સપ્તર્ષિઓએ વૃષાદર્ભિ રાજાના પુત્રના શ- અને સંધી ખાવાનો ઠરાવ કર્યો. તે જોઈને તે રાજાનો પ્રધાન કહે છે કે,—

ઉપેદ્રવઞ્ચા.

સડી ગયેલું શવ હાથ લૈને,
 શાવા વિચારો ઋષિરાજ થૈને;
 પવિત્રતા ક્યાં ગઈ તે તમારી,
 જે સ્પર્શથી મૂતક માન્યું મારી. ૧

(ખિસસ્તૈન્ય)

આ જગોએ શબ્દને ખાવાના ધરાદારૂપ દોષથી ઉપજેલો પ્રધાનના મનનો તિરસ્કાર એ જુગુપ્સા છે.

૧ મહાભારતના આનુશાસનિક પર્વમાં એ કથા છે.

૮ વિરમય—લોક મર્યાદા ઉલ્લંઘીને જે કાર્ય થાય તેને અથવા લોક મર્યાદાથી બાહારના કોઇ પદાર્થને જોઇને જે ચિત્તનો વિકાસ થાય છે તેને વિરમય કહે છે.

વિરમય ઉવગ્નરનારાં કામથી મનોવૃત્તિ વિકાસ પામે છે, અને મુખમાંથી ‘અહો!’ એવો ઉદ્ગાર સેદેજ નીકળી જાય છે. સ્પૃહાસાદ્યર્થનું આમેદ્વ્ય વર્ણન કે કોઇ કૃત્રિમ રચનાનું પણ તેનું વર્ણન સાંભળીને જે મનોવૃત્તિ વિકાસ પામે તે પણ વિરમયજ્ઞ જાણવો; ન બની શકે એવી વસ્તુ બનવાનુંજ વર્ણન હોવું જોઇએ એમ કાંઇ મેળ નથી. વિરમયથી અદ્ભૂત રસ પેદા થાય છે. પુરાણ અને બીજાં પુસ્તકોમાં લોકોત્તર અને દિવ્ય વાતો હોય છે, પણ તે બધીનો તેમાં સમાવેશ ન થાય. તેમ કેટલાક લોકો કેવળ ગપ્યાને પણ અદ્ભૂત રસ કહે છે તેમ પણ ન સમજવું. કેટલીક વખત અદ્ભૂત વાતો સાંભળ્યા છતાં પણ તે ગપ છે એવો આપણા મનનો દૃઢ પ્રત્યય હોવાથી તેમાં આપણને વિરમય થતો નથી પણ વખતે જુગુપ્સા ઉપજે છે. જેમ, ‘કામરૂ દેશમાં તો સ્ત્રીઓ પુરૂષને બળદ બનાવી દિવસે ખેતર ખેડે છે.’ છત્યાદિમાં અસત્ય ભ્રષ્ટ્ર જોવાથી જુગુપ્સા વૃત્તિ ઉપજવાની, પણ વિરમય નહિ થાય. પણ જાહના ખેલ જોઇને અને તેને દૈવી ચમત્કાર ન માનતાં છતાં પણ આપણી વિરમયવૃત્તિ પ્રકટ થશે. વિરમય થવામાં અમાનુષ કાંઈ બનવું જોઇએ એમ નથી પણ સામાન્ય લોક દૃષ્ટિમાં તે અમાનુષ જેવું જણાવું જોઈએ.

ઉદા૦—એક ખારોટને કોઇ કારભારીએ ધરડી ધોડી આપી તથી

આરોઢે ઘોડી આગળ કાન ધરીને પછી એક કવિત કહું કે,—

કવિત.

ઘોડી કહે છે જે મને ઘણા ઘણા જુગ થયા,
કૌભવને પાંડવ તો કાલે થઈ ગયા છે;
રાવળ મેં રામના સંગ્રામમાં હું સાથે હતી,
રઘુરાજા મારી આંખ આગલજ થયા છે;
સાગરુ વલોઢ્યો તેતો સર્વ સાંભરે છે મને,
દેવ તથા દૈત્ય તો નજરે તરી રહ્યા છે,
જોડાવીને લાવ ગાડી બેસી બન્ને જણાં જૈયે
પ્રતિદિન પાઠજે જો દીલમાંહિ દયા છે.

૧

(દલપતકાવ્ય).

આ •ઉદાહરણમાં ઘોડીના મુખથી વાત સાંભળવારૂપ તથા તે-
નું અતિ પ્રાચીનપણું અલૌકિક છે તે સાંભળીને આતાની વૃત્તિમાં વિ-
સ્મય ભાવ પ્રકટે છે.

ખીચું ઉદાહરણ—આણુસુરના તપનું વર્ણન કરતાં કવિ કહે છે,—

રામગ્રી રાગ.

આસનવાઢી ને લાગી તાઢી, જપે મોઢો દૃઢ મન;
શત વરસ એમ વહી ગયાં, ઉધઈ વઢગી તન.
વૃષા શીતને ગ્રીષ્મ વેઢે, ઓઢવા અવની ને આમ;

શ્રવણે મુગ્રીવે માઠા બાંધ્યા, મસ્તકે ડગ્યો ડામ.

(ઓખાહરણ.)

આમાં બાણાસુરનું અમાનુષ કાયાકૃષ્ટ સાંભળીને શ્રાતાની વિસ્મય વૃત્તિ પ્રકટ થાય છે.

૯ શમ—જે જે અવસ્થામાં કોઈ પણ વિષયના પદાર્થની અભિલાષા રહેતી નથી, પણ મન પરમાત્મ સ્વરૂપમાંજ નિરૂત્તિ પામે છે, એવી મનની અવસ્થાને શમ કહીને કહે છે.

ઈશ્વર સંબંધી ઉપદેશમાં શમનું વર્ણન હોય છે. કાવ્યદોહન અ-
ને બીજે ઠેકાણે જે ભક્ત કવિઓની કવિતાઓ છે તેમાં શમનું વર્ણ-
ન બહુધા હોય છે— દયા આદિક ગુણોનું વર્ણન બ્યારે અભિલાષા ર-
હિત (નિષ્કામ) હોય ત્યારે તેનો સમાવેશ પણ શમમાં થાય છે. શમ
સંબંધી એટલું યાદ રાખવું કે તેમાં ઇશ્વરની પ્રીતિ સંપાદન કરવા
રૂપ કે આત્મ સ્વરૂપમાં મસ્ત થવા રૂપ ઇચ્છા સિવાય બીજી દિવ્ય કે
લૌકિક વિષય સંબંધી ઇચ્છાનું વર્ણન હોય નહિ.

ઉદાહરણ—

પ્લવંગમ છંદ.

છલ્લે થાતી છાંય છઢીધર છાજતા,

હાથી હોદ્દામાંય રસોક બિરાજતા;

આયુષ્ય રિદ્ધિ અનેક ભરેલી માગ્યમાં,

ए सता दिन एक उल्लखती आग्यमां. ९

‘માટે મારા મિત્ર વિચારો વાતરે;

પાપી મટોં પવિત્ર મલા થઈ ખાતરે;

‘જીવિતનું ફલ જાણિ મજો મગવાનરે;

અંતર પ્રીતિ આણિ ધરો નિત્ય ધ્યાન રે. ૨

(દલપતરામ).

આમાં વિષયનું અનિત્યત્વ કહી વૈરાગ્ય ઉપજાવીને ઈશ્વર ભજવા-
થી ઉપજતું સુખ અતાવ્યું છે. અને શ્રાતાના મનની શમ વૃત્તિને એ-
મ નિયંત્રિત કરી છે. શાંતરસનો શમ એ સ્થાયિભાવ છે. શાંતરસ
પ્રધાન કાવ્ય ગૂંજરાતીમાં ગ્રંથ કે આખ્યાયિકા રૂપે ઘણા પ્રસિદ્ધ નથી,
તોપણ પ્રહ્લાદાખ્યાન, સુધન્વાખ્યાન, વગેરેમાં તે ઠામ ઠામ દેખાય છે.
સંસ્કૃતમાં શંકરદિગ્વિજય, નાગાનંદ, પ્રયોધ્યદ્રોદય, વગેરે શાંત
રસ પ્રધાન કાવ્ય નાટકો ઘણાં છે.

૧૦ વાત્સલ્ય—બાળક કે પુત્રને સંસ્કૃતમાં ‘વત્સ’ કહે છે; વત્સ
ઉપરની પ્રીતિને ‘વાત્સલ્ય’ કહે છે. આ ઉપરથી, પુત્ર સ્નેહનું વર્ણન
કરી મનુષ્યના મનની તે વૃત્તિ નિયંત્રિત કરી રસ બિપજાવ્યો હોય તેને
વત્સલરસ કહે છે. વત્સલરસનો વાત્સલ્ય સ્થાયિભાવ છે.

વત્સલતા મનોવૃત્તિ બીજરૂપે માણસ માત્રમાં તો શું પણ પ્રાણી-
માત્રમાં પણ હોવી જોઈએ એમ કહેવાને અડચણ નથી. કેટલાક માને
છે કે માનવી અંતઃકરણમાં તો કેવળ પ્રેમમાત્ર છે (તે પ્રેમનાં બિપાદિ-

વશાત્ જૂદાં જૂદાં નામ પડેલાં છે); પછી ગમે તો તે સ્ત્રી ઉપર, ગમે તો તે પુત્ર ઉપર, ભાઈ ઉપર, મિત્ર ઉપર, કે ગમે તે વસ્તુ ઉપર હો. અને એટલા માટે સ્ત્રીપ્રેમને રતિ નામ આપી શૃંગારરસ બોલો કરવો, પુત્રપ્રેમને વાત્સલ્ય નામ આપી વત્સરસ બોલો કરવો, અને તેમજ બ્રાતૃપ્રેમને એવુંજ બ્રાતૃ વત્સલતા નામ આપી બ્રાતૃરસ પણ બોલો કરવો, એ વર્ગીકરણ હીક નથી. અને એટલા માટે તમામ પ્રેમને ભાવમાં ગણી મનની કામાવસ્થાને શૃંગારનો સ્થાવિ (રતિ) ગણો તો શી હરકત છે? આ કહેવું હીક છે. પણ રસના સંબંધમાં માત્ર આપણે એટલો વિચાર કરવોઘટે છે કે જેમ કામાવસ્થાનું વર્ણન (કામના) સંસ્કારી મનુષ્યની મનોવૃત્તિને એકાગ્ર કરી શકે છે, તેમ પુત્ર પ્રેમ કરી શકે નહિ? હા, કરી શકે છે. ત્યારે એકાગ્ર કરવાની તેમાં શક્તિ છે તો તેને રસ કહેવાય. વાર ત્યારે મિત્રપ્રેમ પણ મનોવૃત્તિને એકાગ્ર કરી શકે છે માટે 'મિત્રરસ' પણ માન્ય કરો. એનો ઉત્તર એટલોજ કે મિત્રપ્રેમ કૃત્રિમ છે અને પુત્રપ્રેમ સ્વાભાવિક છે. સ્વાભાવિક મનોવૃત્તિઓની જેવી એકાગ્રતા થાય છે તેવી કૃત્રિમ મનોવૃત્તિઓની. થતી નથી. માટે કૃત્રિમ મિત્રપ્રેમનું રસરૂપે વર્ણન નહિ કરાય. 'સમાનંતરી-લવ્યસનેષુસહ્યં.' 'સમાન આચરણ અને વ્યસનવાળાઓમાં મિત્રતા બંધાય છે.' એ આચરણ અને વ્યસન કોઈક હેતુથી બ્યારે અસમાન થઈ બીજા સારે મિત્રપ્રેમ નાશ પામે છે. પુત્રપ્રેમમાં તેવું કાંઈ નથી. એટલે એક વખત 'મારો પુત્ર' એમ મનાયા પછી સ્વભાવજ તેના ઉપર પ્રીતિ કરવાની પ્રેરણા કરે છે. અને તેથી સહુ કોઈને પુત્ર વા-

હાલો હોય છે. પુત્ર દોષ દીઠા પછી પણ તેના પરનો પ્રેમ ઘટતો નથી. કુપુત્ર નીકળવાથી પણ માતાપિતાની પ્રીતિ તેનાપરથી ઓછી થાય છે. એમ ન જાણવું; તેનાં કુલક્ષણ ઉપરજ અપ્રીતિ થાય છે. કેમકે જો તે સુધરે છે તો પાછો પૂર્વવત્ વાહાલો થાય છે. અથવા અધિક શું કરવું કહેવું? જ્યાં જ્યાં એવો બળવત્તર અને સ્વાભાવિક પ્રેમ કાવ્ય કળામાં કુશળ કારીગરોએ જોયો છે, ત્યાં ત્યાં પોતાની બારીક કારીગરી કરવામાં તેઓ ચૂક્યા નથી. અને એજ રીતે પૂર્વે કહી ગયા છીએ તેમ આઠ, નવ, અને પાછળથી દશ રસ વર્ણાયા છે, તેજ આપણે કાયમ રાખી મિત્ર વગેરેના પ્રેમને પણ આપણે છેલ્લામાં એટલે વાતસલ્યમાં સમાવી શકીએ છીએ.

ઉદા૦— રાગ હાલરડાનો.

નિરખે નેન મરી કૌશલ્યારામ કુમારને;
 ઉઠિને મસ્તક કર મુકિ દેતી રૂઢી આશીપ;
 હૃદય લગાવતિ વારંવાર કુંવરને કોડમાં,
 મારા લાડકડા કુલદિપ લક્ષણ બત્રીશ.—નિરખે૦ ૧
 ભૂષણ વસ્ત્ર કુંવરના શિરપર વારિ ઉતારિને,
 દીધાં દાન અનેક વિવેક કરી શુભપેર;
 વારંવાર રુપાળા ગાલ ઉપર કર ફેરવી,
 કરતી ચુંબન અંબા અતિશે આનંદ ભેર.—નિરખે૦ ૨

* * * * *

મારા લાડકડા મરિજાડં લેઈ મીઠડાં;

બાપૂ બલિહારી જાણે જનની આ વાર;

ક્યારે મહુરત રાજ્ય તિલકનું તે કહો,

જે છે અખિલ લોકને અતિ મુદ મંગલકાર.—નિરખે ૩

(શિવદાસ ધનેશ્વર કૃત રામાયણ—અષ્ટાધ્યા કાંડ).

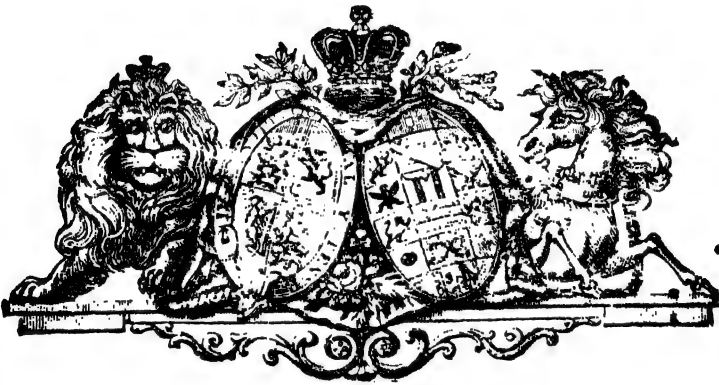
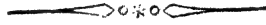
આ ઉદાહરણમાં પોતાના પુત્ર રામના બહુ પ્રેમથી 'નેવું', માથે હાથ મૂકવો, આશિષ આપવી, તેના ગાલ ઉપર હાથ ફેરવી ચુમન કરવું, તેનું શુભ અને ઉત્કર્ષ ધ્વજવો, વગેરે કોશલ્યાના ભાવથી આતાના 'મનમાં રહેલી વાતસલ્યવૃત્તિ જાગ્રત થાય છે. એવાંજ ઉદાહરણ નાગદમણ, હરિશ્ચંદ્ર આપ્યાન, દશમસ્કંધ, વગેરેમાંથી બહુ મળી આવે છે.

આ રીતે રસ શાસ્ત્રમાં મૂળ ખીજ ૩૫ સ્થાયિ ભાવોનું આપણે વર્ણન જોયું. આટલાજ સ્થાયિભાવ શા માટે માન્યા એ વિવાદિત નિષય પડ્યો મૂકીને આપણે પાછળ દૃષ્ટિ કરીએ. આપણે જાણે એક દીપ્તમાળા જોઈએ છીએ. અગ્નિ અને પ્રકાશ બધામાં સરખો છે. પર્ણ જૂદા જૂદા રંગનાં જ્ઞાનસના યોગથી દીવાના રંગ જૂદા જૂદા નજર આવે છે. તેમ મન અથવા અંતઃકરણ એક સરખું છે પણ જૂદા જૂદા પ્રસંગથી તેમાં જૂદો જૂદો વિકાર થયેલો આપણે જોયો. એક વખત મનમાં સ્ત્રી વિષય પ્રેમ આપણે દીઠો અને તેને આપણે શૃંગારનો સ્થાયિભાવ 'રતિ' એવું નામ આપ્યું. હવે આપણે વિલક્ષણ વાણી

વેષ, ચેષ્ટા, આદિકથી મનની વિકાસ સ્થિતિ જોઈ; એને આપણે હા-
સ્ય રમૂનો સ્થાયિભાવ 'હાસ' એમ કહેવા લાગ્યા. વળી આપણે ઇષ્ટ
પદ્ધર્થના નાશનો પ્રસંગ આવી પડતાં મનની એક ત્રીજી ગમગીન અ-
વસ્થા જોઈ; તેને તમે 'શોક' કહ્યો. હવે વળી અણુગમતું બનવાથી
મનનારાજ થયું અને તેમાં તીક્ષ્ણતા આવી; એને 'ક્રોધ' નામ આ-
પ્યું. શોક અને ક્રોધ અનુક્રમે કર્ણ અને રૌદ્ર રસના સ્થાયિભાવ છે
એ પણ આપણે વિચાર્યું. એજ રીતે 'ઉત્સાહ' વીરરસનો, 'ભય' ભ-
યાનક રસનો, 'વિસ્મય' અદ્ભુત રસનો, 'શમ' શાંતરસનો, અને
'વાત્સલ્ય' વત્સ રસનો સ્થાયિભાવ છે એ પણ આપણે ઉદાહરણ સુ-
દ્ધાં જોયું. એનાં વિશેષ ઉદાહરણ સંસ્કૃત પ્રાકૃત ગ્રંથોમાં અનેક છે.
જેમ માલતી માધવમાં અને ઓખાહરણમાં રતિ, નટમેલકમાં અને
મિથ્યાભિમાનમાં હાસ, રામાયણ અને હરિશ્ચંદ્ર આખ્યાનમાં શોક, મ-
હાભારત અને પાણ્ડીપતમાં વીર, ભાગવત અને મોખેરામાં શમ, ના-
ગદ્ગૂણમાં વત્સલતા, વગેરે પુષ્કળ છે.

એ સ્થાયિભાવ જો યુક્તિથી વર્ણ્યા હોય તો ખીજા વિરૂદ્ધ ભાવો
થી પણ નાશ ન પામતાં ઉલટા પુષ્ટ થાય છે. જેમ રતિમાં (વિપ્રલંભ
સંબંધી) શોકથી રતિ વધારે પુષ્ટ થાય છે; હાસમાં (વિલક્ષણ ચેષ્ટાનો)
ક્રોધ હોય તો તેથી હાસનીજ પુષ્ટિ થાય છે; ક્રોધમાં (ધિકાર કે ખી-
જવવા રૂપ) હાસ હોવાથી ક્રોધજ વધે છે; વીરમાં શમ હોવાથી તે વી-
રનેજ શોભાવે છે ઇત્યાદિ. મતલબ એ છે કે માળાના દોરાની પેઠે
સ્થાયિભાવ નાશ ન પામતાં ખીજા વ્યભિચારી ભાવો વિરૂદ્ધ લક્ષણના

હોય તોપણ તેનાથી તે રોએ છે. (સ્થાયિભાવને પુષ્ટ કરવાને બીજો સ્થાયિ વર્ણ્યો હોય તો તેને સ્થાયિ નહિ પણ વ્યભિચારી માન્યો છે.) નાના પ્રકારના અભિપ્રાય (હાવભાવ) ના સંબંધવાળા રસોને તે કહે છે (ભાવના આપે છે) માટે સ્થાયિ વગેરે ભાવો કહેવાય છે.

વિભાવ.

આલંબનવિભાવ.

સ્થાયિભાવ વિષે સમજના પછી તેના આધારભૂત જે ‘આલંબન વિભાવ’ તેના વિષે વિચાર ઊઠે છે. રતિ સ્થાયિભાવ સ્ત્રીને જોઈને ઉપજે છે, માટે રતિનું આલંબન સ્ત્રી છે હાસ સ્થાયિભાવ વિલક્ષણ એ-ષ્ટાવાળા પુરુષ વગેરેને જોઈને શોક ઉપજે છે, માટે શોકનું આલંબન શામ્ય વસ્તુ છે. એમ સ્થાયિભાવ વિષે વિચાર પતી રહ્યા પછી આલંબન-વિભાવ તે શું? તેના કટલા ભેદ છે? તે આલંબન વિભાવ કયા રસમાં કેવા વર્ણવવા જોઈએ? ઇત્યાદિ જાણવાની સેહેજ નિગ્રાસા થાય છે. વાર, તેજ વિચાર પ્રથમ કરીએ. સ્થાયિભાવ કહેવાય છે, પણ ‘આલંબન’ અને ઉદ્દીપન’ વિભાવ કહેવાય છે. વિભાવ તે શું? એજ પ્રશ્ન હવે તમે કરશો. સાહિત્યકાર કહે છે કે ‘રત્નાચુદ્ધોઘકાલોકેવિ-ભાવાઃકાવ્યનાટ્યયોઃ’ ‘રતિ આદિક સ્થાયિભાવને જન્યત કરનારા ભાવોને કાવ્ય અને નાટકમાં યોજ્યા હોય ત્યારે તે વિભાવ કહેવાય છે? રસને વિશેષે કરીને ભાવના આપવાપણું એટલે શાભાવવાપણું એનામાં છે માટે એને ‘વિભાવ’ નામ આપ્યું છે. ઉદાહરણ—રામાદિક હરકોઈ મનુષ્યમાં રતિ, હાસ, શોક, ક્રોધ, વગેરે સ્થાયિભાવ છે; અને સીતાદિ વિકૃત વેષાદિ, ઇષ્ટનાશાદિ, તથા રાવણ જેવાના દુર્વિનયાદિકથી, તે રતિ, હાસ, શોક, ક્રોધ, વગેરે જન્યત થાય છે. માટે સીતા આદિક

પાત્રજન કાવ્ય કે નાટકમાં યોજ્યાં હોય તો સભાસદના રતિ આદિક ભાવને પણ તે જગત કરે. જગત કરે એટલે તે રતિ આદિકના સ્વાદના અંકુરને પ્રકટ થવાને યોગ્ય કરે. આ પ્રમાણે સભાસદના રતિ આદિક ભાવોને વિશેષે કરીને ભાવના આપનાર—આસ્વાદના અંકુરને પ્રકટ થવાને યોગ્ય કરનાર તે **વિભાવ** કહેવાય છે.

વિભાવ બે પ્રકારના છે; આલંબન અને ઉદ્દાપન.

આલંબન વિભાવ.

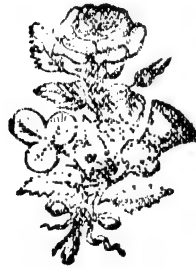
નાયક, નાયિકા, પ્રતિનાયિકા, વગેરે આલંબન વિભાવ કહેવાય છે; કેમકે બહુધા નાયક* આદિકનું આલંબન કરીનેજ રસ પ્રકટ થાય છે. રામના રતિ સ્થાયિભાવનું વર્ણન કરી રસ પ્રકટાવવાને સીતા વિના આલશે વા? સીતા ન હોય તો શાને આધારે રામની રતિ તમે વર્ણવશો? માટે રામની રતિ વર્ણવવામાં સીતા આલંબન અને સીતાની રૂતિ વર્ણવવામાં ‘રામ’ આલંબન વિભાવ જાણવો. એજ પ્રકારે હાસનું વર્ણન કરવામાં જીવરામભટ્ટનાં કૃત્ય આલંબન, કરણાનું વર્ણન કરવામાં હરિશ્ચંદ્રની દુર્દશા આલંબન, ભીમનો ક્રોધ વર્ણવવામાં દુર્યોધન અથવા તેનો દુર્વિનય આલંબન, રામનો ઉત્સાહ વર્ણવવામાં રાવણ આ-

* નાયક કે નાયિકા શબ્દવડે આ સ્થળમાં માત્ર માનવી પુરૂષ કે સ્ત્રી માત્ર કહેવાનો અભિપ્રાય છે. હરકોઇ સ્ત્રી કે પુરૂષ, જેને ઉદ્દેશીને રસ પ્રકટ કરી શકાય, તેજ નાયિકા કે નાયક શબ્દથી સમજવાનું છે.

લંબન, અશોકવાડીમાં રહેલી સીતાનો ભય વર્ણવવામાં રાવણ આ લંબન હરકોઈ પાત્ર જનની જુગુપ્સા વર્ણવવાને બીભત્સ વસ્તુ આલંબન, પરિક્ષિતનો શમ વર્ણવવામાં પરમાત્મા એ આલંબન, અને યશોદાનો પુત્ર સ્નેહ (વાત્સલ્ય ભાવ) વર્ણવવાને બાળકૃષ્ણ એ આલંબન છે.

ઉપર જે ઉદાહરણ બતાવ્યાં તે પરથી સમજાય છે કે ધણુંકરીને આલંબન વિભાવ માનવી સ્ત્રી પુરૂષ છે. શૃંગાર, રૌદ્ર, વીર, ભયાનક અને વત્સમાં માનવી પુરૂષ આલંબન ઉપરનાં ઉદાહરણોમાં છે; પણ પ્રસંગે તેમ ન થતાં નિજેવ પદાર્થ કે બીજું પણ કાંઈ આલંબન વર્ણાઈ શકે, પણ શૃંગારમાં તો નાયક કે નાયિકાજ આલંબન હોય છે. કેમકે તેમાં સ્ત્રી પુરૂષની રતિનું વર્ણન છે. સ્ત્રી પુરૂષ હોય તોજ શૃંગારને જમાવનારી રતિ વર્ણાય. બીજા રસમાં-એમ કાંઈ નક્કી નથી કે વાધથી ભય ન થાય? ધ્રિયો રૂપ શત્રુ જીતવાને ઉત્સાહ ન હોય? અને જશુ ઉપર ક્રોધ ન થાય? કયા કયા રસમાં કયા કયા આલંબન વિભાવ છે તે, તે રસના નિરૂપણ જોડે બતાવીશું. હમણા માત્ર એટલું જાણવું કે બીજા રસમાં ગમે તે આ લંબન વિભાવ વર્ણાઓ પણ શૃંગાર રસમાં તો નાયક નાયિકાજ આલંબન વિભાવ રૂપે વર્ણાય છે. બધા રસમાં શૃંગારને અગ્રેસર ગણ્યો છે. શા માટે તેમ કર્યું છે તે વિષે વધારે વિવેચન કરવાની જરૂર નથી. કેમકે ભટ્ટહરિ કહે છે તેમ “સ્ત્રીભિ કસ્પ ન ર્લાંડિતં ભુવિ મન” પૃથ્વીપર સ્ત્રીઓએ કોના મનને ખંડિત નથી કર્યું?” સ્ત્રી પુરૂષની રતિ મનને એકાગ્ર કરવામાં સ-

વૌત્તમ માની શૃંગાર રસને પ્રાધાન્ય આપવાનું પ્રાચીન કવિઓને દૂર-
સ્ત લાગ્યું હશે માટે તેમણે શૃંગારને “રસરાજ” નામ આપી શૃંગાર-
નુંજ બહુ લક્ષ્ય પૂર્વક વિવેચન કર્યું છે. અને જ્યારે હું આ બિંધ
લખવામાં કાંઈ નવું નથી કરતો તથા તેમના મતનુંજ માત્ર સ્પષ્ટીકરણ
કરવા ઉપર મારો પ્રયાસ છે, ત્યારે તેમનેજ માગું હું પણ દોરીઉં છું
એટલે શૃંગારને સર્વોત્તમ ગાની પ્રથમ ગણું છું. શૃંગારને પથમ મા-
ની જે કરવાનું તે એજ કે નાયક તથા નાયિકા જે શૃંગારમાં તેમ
ખીન્ન રસોમાં પણ આલંબન વિભાવ હોઈ શકે છે તેનું ચયામતિ
નરપણ કરવું.

નાયકભેદ.

નાયક એટલે ને તા, જેના પરકાવ્ય, નાટક આદિકનો વિષયરૂપ મિનારો ચણાય છે; જેનાપર તે કાવ્યાદિનો આધાર છે; જે કાવ્યાદિમાં રસાદિ ઉપગમવાનું આલંબન છે. નાયક કેવો હોવો જોઈએ એટલે રસ ઉપગમવા માટે કેવા લક્ષણના નાયકની યોજના કરવી ઘટે છે, તે જાણવું જરૂરનું છે. અને તેથી નાયકનાં સામાન્ય લક્ષણ નીચે કહ્યાં છે:—

નાયકનાં લક્ષણ—ત્યાગી, કૃતાર્થ, કુળવાન, શોભાયમાન, રૂપાળો, જીવાન, હોંસીલો (જિત્સાહી), દક્ષ (એટલે ધારેલું જલદી કરનાર) લોકપ્રિય, હૃતેજસ્વી, ચતુર, અને સદાયરણી, એવા ગુણો સાધારણપણે નાયકમાં જોઈએ.

ઉપરના ગુણવાળો નાયક જોઈએ એટલે એવા ગુણની કલ્પના માત્ર કરીને 'તે ગુણો મેં કલ્પેલા નાયકમાં છે' એટલુંજ માત્ર અંધકારે લક્ષ્યમાં રાખવાથી ચાલે નહીં, પણ પોતાના પ્રબંધમાં ઠામ ઠામ તે ગુણો પ્રસિદ્ધ કરવા જોઈએ. કોઈ જગોએ નાયકનો ત્યાગ જતાવી આપવો તો ખીજે પ્રસંગે તેની કૃતાર્થતા જતાવી આપવી. ત્રીજે પ્રસંગે વળી તેની કુલવાનતા તો એથે દેકાણે તેની દક્ષતા એમ પ્રસંગારતુસાર એ ગુણો નાયકમાં સાબિત કરવા જોઈએ. જેમ રામાયણના નાયક રામનું એક પ્રસંગનું વર્ણન છે કે—

રામગ્રીની દેશી.

વચન તાતનું પાઠવા તજ્યું રાજ કાજ સમૃદ્ધ;
 વનમાં પળ નિજધર્મ તજ્યો નહિ, સેવ્યા ક્ષુધિજન વૃદ્ધ;
 શૂર્પનખા ગણિ આસુરી તજ્યું બ્રહ્મચર્ય ન દેવ;
 સૌંતા હરણ સુળી કટ તજાવ્યો રાવણનો અહમેવે.
 દેવ જેને નમે ચરણે, સ્તવે સિદ્ધ મુનિ જન,
 એવા રામનું ચરિત્ર ગાતાં મને પળ છે ધન્ય.

આ ઉદાહરણમાં પિતાનું વચન પાળવાથી કૃતાર્થતા બતાવી છે. રાજ્ય તજવાથી ત્યાગ બતાવ્યો છે, ધર્મ ન તજવાથી અને વૃદ્ધ સેવવાથી કુલીનપણું બતાવ્યું છે, શૂર્પણનખાને મોહ થયો માટે રૂપ, શોભા, અને જીવાની બતાવી છે. બ્રહ્મચર્ય ન તજવારૂપ તથા રાવણનો ગર્વ તજવારૂપ ઉત્સાહીપણું બતાવ્યું છે, 'દેવ નમે છે' વગેરેથી તેજસ્વીપણું બતાવ્યું છે, 'મુનિસ્તવે' એથી લોકપ્રિયતા બતાવી છે—એમ ધણીક ગુણોનું અહીં એકત્ર વર્ણન છે. પણ આખા અંશમાં તેમ ન છતાં જૂદે જૂદે પ્રસંગે જૂદા જૂદા ગુણુ કાર્યપરથી બતાવ્યા હોયતોય ચાલે.

સામાન્યપણે નાયકની વાત કહ્યા પછી એટલું જાણવું જોઈએ કે એવા નાયકમાંથી કોઈ ઉદાર પ્રકૃતિનો અતિ ગંભીર હોય, કોઈ ઉદ્ધત એટલે જલદી જલદી ભારે ક્રોધ થવાથી ધૂળધાણી કરી નાંખે એવો હોય, કોઈ પૂર્વોક્ત બધા ગુણુવાળો છતાં કોગળ સ્વભાવનો હોય અને ક્રોધ શાંત સ્વભાવનો અને સહનશીલ હોય. આ ઉપરથી એ સામાન્ય

નાયકના ચાર ભેદ પડી શકે છે. બધા ગુણવાળા નાયકને સામાન્યપણે આપણે 'ધીર' કહીએ અને પેહેલાને આપણે ધીર તથા જિદાત એટલે 'ધીરોદાત્ત' નામ આપીએ; બીજાને ધીર તથા ઉદ્ધત એટલે 'ધીરોદ્ધત' કહીએ; ત્રીજાને 'ધીરલલિત;' અને ચોથાને 'ધીરપ્રશાંત;' એવાં નામ આપીને નાયક ચાર જાતનો હોય, એમ કહી શકીશું. હવે તમે કહો કે નાયકના કેટલા પ્રકાર ? ચાર. કયા કયા ? ૧ ધીરોદાત્ત, ૨ ધીરોદ્ધત, ૩ ધીરલલિત, ૪ ધીરપ્રશાંત, વારૂ, અનુક્રમે તેમનાં વિશેષ લક્ષણ કેવાં હોય છે તે જોઈએ.

૧ ધીરોદાત્ત—પોતાની પ્રશંસા ન કરનારો, ક્ષમાવાળો, અતિ ગંભીર, હર્ષશોકાદિથી જે હાર ન ખાઈ જાય એવો, વિનયથી જેનો ગર્વ ઢંકાયેલો છે એવો, અને વચન-પાળક. આવા ગુણવાળો નાયક 'ધીરોદાત્ત' જાણવો. જેમ, કામ્યક વનમાં યુધિષ્ઠિર રહીને વનવાસ ભોગવતા હતા તે વખતે દુર્યોધન તેમને પોતાનો વૈભવ બતાવી દુઃખી કરવા આવ્યો, પણ ગંધર્વોનું એક સરોવર હતું તે તેણે અભિમાનથી 'અગાડ્યું', તે જોઈ ગંધર્વ લોકાએ તેની સેના ધૂળધાણી કરી તેને બાંધી લીધો અને લેખ ગયા. આ જોઈ યુધિષ્ઠિર અર્જુનને કહેવા લાગ્યા કે—

રાગ વળજારો.

શત્રુ તોયે ખાત છે, મુળ વીરારે,
નવ તજિયે તેને નિઃશંક; કુઠ્ઠના હીરારે,
આપણ દેખતાં એહને, મુળ વીરારે,

દેવે બાંધી લીધો જ્યમ રંક; કુલના હીરારે.

જા જડને છોડાવજે, મુળ વીરારે,

કર ગંધર્વ—મદનો નાશ; કુલના હીરારે.

આપણો તો એ ધર્મ છે, મુળ વીરારે,

નવ રાખીએ તેજ્યાની આશ; કુલના હીરારે.

દુઃખ દીધું એણે ઘણું, મુળ વીરારે,

એમ મનમાં ન લેઈએ કુમાવ; કુલના હીરારે,

શત્રુ મિત્ર મુખ દુઃખ સહુ મુળ વીરારે,

નથી નરના, એ દૈવના દાવ. કુલના હીરારે.

આ ઉદાહરણમાં યુધિષ્ઠિરની ધીરોદ્ધતતા વર્ણવી છે ‘શત્રુ નોયે બ્રાત્ર છે’ આથી તેની અતિ ગંભીરતા બતાવી છે. ‘આપણુ દેખતાં’ વગેરે વાક્યથી વિનયપૂર્વક ઢાંકેલી મહત્તા બતાવી છે, ‘આપણો એ ધર્મ છે’ એ વગેરે વચનથી પોતાની પ્રશંસા ન કરવાનો ગુણ પ્રકટ કર્યો છે. શત્રુ મિત્ર વગેરે દૈવકૃત છે’ ઇત્યાદિવડે હર્ષ શોકથી પરાભવ ન પામવાનો ગુણ બતાવ્યો છે, ‘દુઃખ દીધું એણે ઘણું’ ઇત્યાદિ વચનથી ક્ષમા વર્ણી છે, આ રીતે ધીરોદ્ધત નાયક બતાવેલો. રામાયણમાં રામચંદ્રને ધીરોદ્ધત નાયક વર્ણ્યો છે.

૨ ધીરોદ્ધત—પ્રખ્યાતી, કોપવાળો, ચપલ, અહંકાર અને ગર્વથી ભરેલો પોતાની સ્તુતિ કરનારો, એવા વિશેષ ગુણવાળો જે નાયક હોય તેને

‘ધીરોદ્ધત’ કહેવો. દુર્યોધનની સામે યુદ્ધ ચઢવાના પ્રસંગે ભીમ કહે છે કે,—

મારુ રાગ.

આજ મારીશ દુર્યોધન, કરીશ દ્રૌપદિનું સાંત્વન;

હું ભીમ બડો બઠવાન, માન મૂકે જ્યાં સૌ રાજાન.

મૂજ સૌથે એ યુદ્ધ ન કરે, તો તો વચન મારું ફરે;

પણ કાંઈક કરવું એવું, નામે દુર્યોધન નહિ તેવું.

‘આજ દુર્યોધનને મારીને દ્રૌપદીનું સાંત્વન કરીશ! આ વચનથી જણાય છે કે એનો કૌરવ ઉપરનો ક્રોધ સમૂળો ઘટયો નથી. ઉદાહરણની ખીણ લીટી બેવાથી જણાશે કે ભીમમાં આત્મશ્લાધા (આપ વખાણ) અને ગર્વ હતા. ત્રીજી અને ચોથી લીટીથી જણાશે કે તેનામાં પ્રપંચ અથવા છળ કરીને પણ દુશ્મનનો ઘાટ આણવાની ક્રિયા હતી. આ બધા ગુણોની સાથે નાયકમાં જે સામાન્ય ગુણ જોઈએ તે પણ એનામાં છે. એ ઉપરથી એ ધીરોદ્ધત નાયક કહેવાય છે. અને એવા ગુણ કલ્પીને તમે જે નાયક ઠરાવો તે આ વર્ગમાંજ આવે.

૩ ધીરલલિત—ચિંતા રહિત, હમેશાં કોમળ સ્વભાવનો, કળાવાળો એવો નાયક ‘ધીરલલિત’ કહેવાય. ચિંતા રહિત એટલે જે વખતે જે પ્રસંગ આવી પડે તે પ્રસંગે તેનો વિચાર અને ફરિયો; આગળ પાછળ પણ તેજ વાતના વિચારમાં ગૂંથાઈ રહેવાની ટેવ નહિ. હમેશાં કોમળ સ્વભાવનો એટલે કોઈનું લગાર દુઃખ પણ તેને દુઃખી કરી શકે તથા લગાર મેહેણું પણ તેને યાદુ લાગે. મતલબ કે તીવ્ર લાગણીવાળા મા-

લુપ્તને આપણે કેમજ સ્વભાવનો કહી શકીએ. કળાવાળો એટલે પ્ર પંચી નહિ, પણ નૃત્યાદિ કળા જાણનારો. રતનાવળિ નાટક સંસ્કૃતમાં છે તે જોણે વાંચ્યું હશે તેના જોવામાં આવ્યું હશે કે વત્સરાજ આ વર્ણનો નાયક હતો. ઉદાહરણ માટે ક્ષણ વાર આપણા પ્રખ્યાત વીર અર્જુનને આ વર્ણમાં મૂકીએ. અર્જુન જાણે વિરાટ નગરમાં રાજા કન્યાઓને નૃત્ય શીખવવાને આવડેને ગુપ્ત રહ્યા છે. તેનું વર્ણન કરતાં કવિ કહે છે કે,—

મારુની દેશી.

જાણે સંગીત શાસ્ત્ર તમામ, નૃત્યે છોડાવે ગણિકાની મામ;
પર દુઃખથી દુઃખી થાય, કોનું વચન ન તેથી ચમાય;
રાત દિવસ રહે છે મગન, નથી ડાહ્યા દીસતો મન;
એની પ્રીતિ લાગે મને પ્યારી, કહે માને વિરાટ કુમારી.

પૂર્વોક્ત ગુણ ઉદાહરણમાં બતાવ્યા છે તેથી સ્પષ્ટ છે કે એ ધીર-લક્ષિત નાયકનું વર્ણન છે.

૪ ધીરપ્રશાંત—સામાન્ય ગુણો જે જનમંડળમાં દેખાય છે તેવા ગુણવાળો આદિક ધીરપ્રશાંત નાયક કહેવાય. માલતી-માધવ નાટક વાંચ્યું હશે તેમજ જોયું હશે કે માધવ આ ચોથા પ્રકારનો નાયક હતો. ઉદાહરણ માટે આપણે બીજું દૃષ્ટાંત લેઈએ. પ્રથમ કહેલાં સાધારણ લક્ષણોવાળા નાયકમાં બીજા સામાન્ય ગુણો જણાય એવો એક નાયક છે એમ ધારો. તે એક કાંસિયા ઠગના શેઠેરમાં રાતે

એક મકાનમાં સૂતો છે. ઠગની પુત્રી તેને પાશમાં નાખવા લલચાવવા આવી, તેને જોઈને પેલો તેને પૂછેછે કે તું કાણ છે? પેલી કાઠ કારણથી તેને ધાસ્તી કે મોહ ઉપજાવવાને બોલતી નથી. આ પુરુષ તેને છેવટ કહે છે કે—

ભૂજંગી છંદ.

ચઠું ચંચઢા હું નહીં ચંચઢાથી,

છઠું કે ન હું છેક ઉછાંછઢાથી;

જઠું ના જુવંતી જતી જોઈ કોમે;

વઠું માત્ર વામા ! હરીમાં વિરામે.

૧

આમાં પ્રથમ બતાવ્યું કે હું લક્ષ્મીથી ચળું એવો નથી; મતલબ કે લોભી તથા લાલચું નથી. ઉછાંછળાંથી છળું (ખીટું) એવો ન નથી; અર્થાત્ ભોજો કે ખીકણુ નથી, પણ ગંભીર અને ધીર છું. ત્રીજા ચરણમાં બતાવ્યું કે કામી કે વ્યભિચારી નથી. તથા છેવટ કહ્યું કે હરિભક્ત છું. આ પ્રમાણે નાયકનાં સામાન્ય લક્ષણની સાથે આ કવિતામાં કહેલા ખીજા પણ પુષ્કળ સામાન્ય ગુણો એ નાયકમાં હોવાથી એ ‘ધીરપ્રશાંત’ નામે નાયકના ચોથા વર્ગમાં ગણાય છે. તમે પૂછશે કે ખીજા જે ધીરોદાત્ત વગેરે ત્રણ પ્રકારના નાયક કહ્યા તેમનામાં એ સામાન્ય ગુણો નહિ હોય? ઉત્તર કે હશે, તથાપિ તેની સાથે તેમના વિશેષ ગુણ જે બતાવ્યા છે તે આ ચોથામાં ન હોવાથી તેવા નાયકનો આ વર્ગ નૂદો ગણાય છે. આ રીતે આ ચાર વર્ગમાં બધા નાય-

કોનો સમાવેશ થઇ જાય છે. કોઈ જુદી રીતે વર્ગ પાડે તો ચાર કરતાં વધારે પણ પડે, અથવા ઓછા પણ પડે. એમ મારું માનવું છે; તથાપિ વર્ગીકરણ એ બુદ્ધિની અનિશય પરિપક્વતાનું ફળ છે, માટે સૂક્ષ્મ બુદ્ધિના પૂર્વાચાર્યોનાં વર્ગીકરણ આપણે માન્ય છે. સાંખ્યાનાં વર્ગીકરણ પાંચના પાયાથી, આઠના પાયાથી, અને એવીજ અનેક રીતે થઇ શકે છે તેમ છતાં દશના પાયાનું વર્ગીકરણ બહુધા બધી પૃથ્વીને જ એમ માન્ય છે, અને તે ફરવવાને કોઈ વાંધો ઉઠાવતું નથી, તેમજ આવાં નાયક આદિનાં વર્ગીકરણ વિશે પણ જાણવું અથવા વિશેષ ભાર મૂકીને કહીએ તો એટલે સુધી પણ કહી શકાય કે બીજાં વર્ગીકરણ એવાં નિર્દોષ અને વ્યાપક બની શકવાં મુશ્કેલ છે.

નાયકના આ ભેદ સામાન્ય હોવાથી હરકોઇ રસના વર્ણનમાં નાયકના એ ભેદ હોઈ શકે. શૃંગાર રસમાં એથી પણ બારિક ભેદ પાડવામાં આવ્યા છે. એવા કે ઉપરના ચાર પ્રકારમાંનો દરેક નાયક જુદા જુદા સ્વભાવનો હોય. કોઈ સ્ત્રીની મનોવૃત્તિને અતુક્રૂળ વર્તનારો હોય; કોઈ કામ ચાતુર્યમાંજ વિશેષ નિપુણતા ધરાવતો હોય, અને તેથી તેવે પ્રસંગે પણ પોતાની યુક્તિ પ્રયુક્તિથી સ્ત્રીને સમજાવી શકતો હોય; કોઈ અપરાધ કે સ્ત્રીનું અપ્રિય કરીને પણ તેના ઠપકાનો ડર ન રાખે તેવો હોય; કોઈ અપરાધ કરીને પ્રપંચથી સ્ત્રીને ઠગતો હોય. આ પ્રમાણે સ્વભાવમાં અંતર હોવાથી શૃંગારના આલંબન વિભાવ નાયકના ચાર ભેદ પડે. (૧) દક્ષિણ, (૨) ધૃષ્ટ, (૩) અતુક્રૂળ, (૪) શઠ. પ્રથમના ચાર ભેદમાંનો દરેક નાયક આ પ્રમાણે ચાર પ્રકારે થાય ત્યારે

વસ્તુતઃ શૃંગારમાં નાયકના સોળ ભેદ માનવા ઘટે છે. એમાં પણ દરેક ઉત્તમ, મધ્યમ કે અધમ હોઈ શકે; અને તેથી નાયકના બધા મળીને અજ્ઞાણીસ ભેદ પડે છે. ‘રસમંજરી’ વગેરે શૃંગારનાંજ પુસ્તકોમાં તો એથી પણ વિશેષ બારીક ભેદ પાડ્યા છે. ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ તો તેવાં ગુણોએ તથા લક્ષણોએ કરીને ઓળખી શકાય, પણ દક્ષિણ, ધૃષ્ટ, અનુકૂળ અને શઠ કોને માન્યા છે તે જાણવું જોઈએ.

૧. **ક્ષણ-અનેક** (એકથી વધારે) સ્ત્રીઓ ઉપર સમાન પ્રીતિવાળો તે દક્ષિણ જાણવો. જેમ સોળ હજાર એક સો આઠ સ્ત્રીઓ કૃષ્ણને છતાં સર્વના પર તેનો અનુરાગ સમાન હતો માટે તે દક્ષિણ કહેવાય. કૃષ્ણની દક્ષિણતા વર્ણવતાં કવિ કહે છે કે,—

ચોપાયા.

નટવર કેરે ચરણે નમવા આવ્યું મહિલાં વંદ,
સોઠ હજારે સાથે પેલી, પામ્યા પરમાનંદ.
સરવેને સાથે રીઝવવા હરિ ચિત્ત વિચાર્યું;
હાસ્ય કરી ચોપાસ જોડને આ’વું વચન ઉચાર્યું.
સોઠ હજાર તમો કમઠાક્ષી, મારે લોચન બેજ;
કોને જોડું ન જોડું કોને? મનમાં અમુઝ્ઞણ એજ.
એમ કહી નયનાંબુજ મીંચ્યાં હરિ થયા રોમાંચ;
આનંદ સહુને પ્રકલ્યો સુણતાં ગિરિવરધરની વાચ.

આ ઉદાહરણમાં અનેક સ્ત્રીઓ ઉપરની સમાન પ્રીતિ જણાવવાની જે યુક્તિ કરી છે તેથી નાયકની દક્ષિણતા (ચતુરતા) પ્રકટ થાય છે. અને એટલા માટે એને દક્ષિણ નાયક કહે છે.

૨. ધૃષ્ટ—અપરાધ કર્યા છતાં નિઃશંક, ધિક્કાર કર્યા છતાં નિલંબ, અને દોષ જોવામાં આવ્યા છતાં બૂઠું બોલનારો, એનો જે નાયક હોય તે ‘ધૃષ્ટ’ કહેવાય છે. આ સ્થળમાં અને બીજી જગોએ ‘અપરાધ’ કે ‘દોષ’ શબ્દ વડે સ્ત્રીઓને ઇર્ષ્યા ઉત્પન્ન કરનાર પરસ્પર સહવાસાદિ જણાવ્યાં.

ઉદાહરણ—એક પુરૂષ પોતાની હકીકત મિત્રને જણાવે છે કે,—

શિશ્વરિણી.

ગયો પાસે જ્યારે કરાથે તરછોડી દુરે રહ્યો;
ફરી સામો ચાલ્યો ગ્રહણ કરવાને મુખ હરી;
વદી તે ના વાળી, અવલું મુગ્ધ રાખી સ્થિર ઠરી;
ધરી મેં ઓંચિતી ‘નિરલજ!’ કહીને રડિપડી. ૧

આ જગોએ તરછોડવું, દૂર ખસવું, અવળે મોઢે બેસવું, નિલંબ જ કહેવું, અને છેવટે પોતાના ધૃષ્ટ (નિલંબ) સ્વામીને શિક્ષા કરવાનો કાંઈ ઉપાય ન ચાલવાથી રડી પડવું, એથી સ્ત્રીનો રોષ સમજાય છે. અને એટલું કર્યા છતાં પણ તેને વળગતા જનાર પતિની ધૃષ્ટતા સમજાય છે. લક્ષણમાં કહેલા બધા ગુણ ઉદાહરણમાં આજુબાજુ નથી તથાપિ એમાંના એકાદ બે છે, તેથી ધૃષ્ટ નાયક તે શું, એટલું સમજી શકાય એમ છે.

૩. અનુકૂળ નાયક—એક જ સ્ત્રીમાં આસક્ત હોય તેને ‘અનુકૂળ’ કહેવો. અનુકૂળ નાયક હમેશા સ્ત્રીના ઉપર પ્રીતિવાળો તથા તેની અનુકૂળતા માટે યત્ન કરનારો હોય છે. જેમ રામ વનમાં જતી વખતે સીતા જોડે આવવા લાગી ત્યારે રામ બોલ્યા છે કે,—

રામગ્રીની દેશી.

‘માત પૃથિવી ! નમું ચરણે થજે કોમલ કાય;
માર્ગ ! તું ટૂંકો થજે, જાણ સીતા વનમાં જાય.
દંડકા વન ! નિકટ થાજે, પર્વત ! સ્વસજો દૂર;
પવન ! વાજે મંદ શીતલ, સુખ ઉપજાવા ઝર.
સૂર્ય દેવા ! થજે શીતલ, કોમલ કુલવધુ તારી—
આજ વન મુજ સાથ આવે, કાઠે જનક કુમારી.

સીતાના દુઃખથી દાઝનાર રામ અનુકૂળ નાયક હતા એ વાંચનારને આ ઉદાહરણથી સ્પષ્ટ સમજાય એવું છે.

૪. શઠ નાયક—જે નાયકની પ્રીતિ એક સ્ત્રીમાં વિશેષ હોય તેમ છતાં પીછતે ઠગવા માટે તેને પણ પ્રીતિ દેખાડી અંદર ખાતેથી તેનું અણગમતું કરતો હોય તેને શઠ જાણવો. આવા પ્રસંગ ઘણી શાંક્યોના પતિને આવે છે. વ્યભિચારીને પણ આવે, તથાપિ યાદ રાખવું કે વ્યભિચારના વર્ણનનો રસમાં સમાવેશ થતો નથી; તેથી તો ‘રસાભાસ’ થઈ જાય છે.

ઉદાહરણ—યયાતિ રાજની સ્ત્રીનું નામ દેવયાની હતું તથા તે પોતાની સાથે વૃષપર્વા રાજની પુત્રી શર્મિષ્ઠાને લાવી હતી. શર્મિષ્ઠાના ઉપર રાજનો પ્રેમ હતો તે દેવયાનીને ગમતું નહોતું. માટે તેને થોડાક વર્ષ પહેરમાં મોકલવાના હેતુથી યયાતિ દેવયાનીને કહે છે કે,—

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

જાજા તું પિતૃધેર ભાર્ગવસુતા ! તારા વિના ના ગમે,
 છે આલિંગન આપ વ્યારિ મુજને જેથી દિનો નિર્ગમે,
 એવું બોલિ પ્રિયા ધરી હૃદયમાં; સામી સત્કીશું હશ્યો,
 કીધી નેત્ર કટાક્ષરૂપ સમશા, રાત્રે જઈ ત્યાં વશ્યો. ૧

આ ઉદાહરણમાં ભાર્ગવસુતા દેવયાની ઉપર યયાતિએ પ્રીતિ બતાવીને પણ તેને પિતાને ઘેર જવાનો ઉપદેશ કર્યો છે, એ પોતાની પ્યારી શર્મિષ્ઠા સાથે છાની પ્રીતિનો લાભ લેવા માટે કરેલી ઠગાઇ છે.

એવું તેનું કૃત્ય, તથા તેનાં ઉપવ્રક મધુર વચન, સામે ઉભેલી સખી—શર્મિષ્ઠા સાથે હશીને કટાક્ષકથન કરતુ, ઇત્યાદિથી એની શઠતા જણાઇ આવે છે, માટે એ ‘શઠનાયક’ છે.

ઉપર કહ્યું છે કે નાયકના ભેદ અડતાલીશ અને તેથી પણ વધારે થઇ શકે છે. કોઈ કહેશે કે એ ભેદ બતાવ્યા નહોત તો શું ન આવત? આ પ્રશ્ન નિરપયોગી છે. કેમકે નાયક સંબંધીજ વર્ણન કરવા બેઠા ત્યારે વિશેષ નહિતો તેના મુખ્ય મુખ્ય ભેદ પણ બતાવવા બેઠાએ. વળી તે જાણ્યા વિના કાવ્ય કર્તાઓની ખૂબી સમજાતી નથી

તથા કાવ્યની રચનામાં પણ મિશ્રતા થઇ જવાથી રસમાં વિકાર થઇ જાય છે. ધારો કે એક નાયકને એક જગોએ તમે ધીરોદત્ત વર્ણુને બીજી જગોએ તમે તેનું વર્ણુન ધીરોદત્ત જેવું કરો છો. તથા એક જગોએ અનુકૂળ નાયક વર્ણુને બીજી જગોએ તેને શઠ નાયક વર્ણુ છો, તો તે કેવું દેખાશે? તમે ઉત્પન્ન કરવા ધારેલો પીઠો રસ વિકાર પામીને તે કેવો બેસ્વાદ થઇ જશે? પણ હવે અધા રસને સામાન્ય આલંબન વિભાવનું વર્ણુન કરતાં તેનોજ વિસ્તાર આ જગોએ કરવો દુરસ્ત નથી; તથાપિ પ્રસંગવશાત્ નાયકના સહાય આદિનું કાંઈક નિરૂપણ કરવું મને ઉપયોગી લાગે છે. કેમકે નાટકાદિ ગ્રંથોમાં તેનો ઉપયોગ બહુ કરેલો હોય છે.

કાંઈ જગોએ એમ હોય છે કે, કાવ્ય નાટકાદિનો બહુ વિસ્તાર હોવાથી એકલો નાયકજ અધી જગોએ બધાં કાર્યમાં વ્યાપ્ત હોઇ શકતો નથી. જેમ રામાયણ, જેમ મહાભારત; એવા ગ્રંથોમાં જો કે નાયક તો એકજ હોય છે તથાપિ નાયકના જેવાજ ગુણવાળો પણ કાંઈક કમીપણા યુક્ત એક બીજો નાયક કદપી શકાય છે. તેને 'પીઠમર્દ' એવી સંસા આપેલી હોય છે. જેમ રામાયણમાં સુગ્રીવ પીઠમર્દ છે.

એ શિવાય એક પ્રતિનાયક પણ બહુધા વર્ણાય છે. જેમ રામાયણમાં રાવણ, મહાભારતમાં દુર્યોધન, વગેરે; પ્રતિનાયક ધીરોદત્ત વર્ણનો હોય છે પણ દુર્યસની તથા પાપ કર્મ કરનારો હોય છે. પીઠમર્દ નાયકનો સહાય, અને પ્રતિનાયક નાયકનો શત્રુ, એમ સામાન્ય પલો જણવું. પીઠમર્દ તથા પ્રતિનાયક શકત શ્રૃંગારમાંજ વર્ણાય છે એમ

નથી; ખીજા રસોમાં પણ તે વ્યાપ્ત થઈ શકે છે. જેમ રાવણ એ વી-
રરસ વર્ણનમાં રામના સામાવાળિયા તરિકે વરણ્ય છે, વગેરે જાણી લેવું.

પીઠમહં અને પ્રતિનાયકની યોજના જેમ શૃંગારમાં થઈ શકે છે તેમ 'શૃંગારના સહાય' એ નામનાં નાયકને લગતાં ખીજાં પણ કે-
લાંક પાત્ર તેમાં હોય છે. જેવાં કે,—વિટ, ચેટ, વિદૂષક, વગેરે. તે સર્વે
સ્વામિ ભક્તિવાળા, નર્મ (હાસ્ય મશકરી) વાક્યમાં ક્ષણ, કેમ પા-
મેલી સ્ત્રીનો કાપ મટાડવામાં કાબેલ, તથા શુદ્ધ આચરણવાળા હોય
છે. એ સિવાય માળી, તંબોળી, ગાંધી, ઘોખી. વગેરે પણ શૃંગારના
સહાય ગણાય છે. અનુક્રમે આપણે એમાંના મુખ્યનાં લક્ષણ બતાવીશું.
પીઠમહં અને પ્રતિનાયક વિષે તો કહું છે. હવે વિટ તે કોણ?

વિટ—સંભોગની સંપતિ રહિત, ધૂર્ત, કળાનો એક દેશ જાણના
રો એટલે કામ શાસ્ત્રની કળાઓને જ જાણનારો, સ્ત્રીઓને લૂગડાં, બ-
રેણું વગેરેથી શણગારવામાં હોશીઆર, બોલી જાણનારો (બોલવામાં ચ-
તુર) તથા મધુર વાણીવાળો, અને આઓના મંડળમાં વાત કરવામાં
પંકાતો, એવા લક્ષણવાળા પુરૂષને સંસ્કૃત કાવ્યગ્રંથમાં 'વિટ' નામ
આપેલું છે. આવા માણસ વ્યવહારમાં પણ કામ કામ જોઈએ છીએ
પણ તેમના આચરણ વિશ્વાસ પાત્ર હેતાં નથી. રસોત્પત્તિના સાહિત્ય
તરિકે આવાં પાત્રજન કાવ્યકર્તા કદપે અને તેમનાં આચરણ સારાં કદપે
તો તેથી કાંઈ વિરુદ્ધતા દેખાતી નથી. યાદ રાખવું કે વિટ, ચેટ, એ
કાંઈ નટ, ભાટ, વગેરેની પેઠે કળાવંત લોકની જાત નથી. પણ જેમ

નાયક, પ્રતિનાયક, પીઠમર્દ, એ નામ ગમે તે માણસને લક્ષણ પરથી આપી શકાય છે તેમ એ પણ આપેલાં નામ છે. વિટનો વૈભવ પૂરે-પૂરો સ્ખમળવા માટે એક ઉદાહરણ આપીએ. જાણે એક રીસાયલી સ્ત્રીને તેનું માન મૂકાવવા યત્ન કરતો વિટ કહે છે કે,—

પદ.

તજ મનથી અભિમાન, ઘેલી! તજ મનથી અભિમાન.

શરદ્ પુનમનો ચંદ્ર ચિલ્લ્યો છે, કર્ણમધુર અગાન;

શીતલ મંદ સુંગધ લઈને, વે'છે મરુત મગવાન. ઘેલી ૦ ૧

પ્રાણનાથ તુજ પાસ ન છોડે, ઔષધ સહુ વલ્લવાન;

માનરોગ તુજ દેમ રહેશે, કામવૈદ્ય કલ્લવાન. ઘેલી ૦ ૨

આમાં વિટે બતાવી આપ્યું છે કે તારા મનની કામવાસના પ્રદિપ્ત થયેલી હું જાણું છું; કેમકે સાહિત્ય બધાં તેવાં છે. તેમ છતાં ઉપર ઉપરથી તું માન રાખીશ તો તે બહુવાર નબલાતું નથી. માટે હવે મારું માનવામાંજ તારી વડાઈ છે.

ચેટ—શ્રી પુરુષનો મેળાપ કરી આપનાર કે સંધિ કરી અપાવવામાં ચતુર પાત્ર જનને 'ચેટ' કહે છે. વિટની પેઠે ચેટ પણ લોકમાં જૂઠા નામથી ઓળખાતા મળી આવે છે, પણ તેમનાં આચરણ નિંદ્ય હોય છે. રસ શાસ્ત્રમાં જોને 'ચેટ' સંજ્ઞા આપી છે, તે સારાં આચરણવાળા સંધાન ચતુરને આપી છે. મતલબ કે તેનાં કામ અનીતિને ઉત્તેજન આપનારાં ન હોય.

મહીદીપની ચાલ.

ગૂઢ વૃક્ષ વેલિ કુંજ, યમસ્વસાની તીરે;
 કૃષ્ણ એક મિત્ર સાથ, વાત કરે ધીરે;
 આવી ચઢી દૈવયોગ, રાધિકા રુપાલી.
 જઠ પિવાનું વા'નું કાદિ, મિત્ર ગયો ચાલી. ૧.

યમસ્વસા એટલે યમુના નદી, એકાંતમાં કૃષ્ણ રાધિકાબંધ્યાં તેથી તેમની કામપ્રીતિ જાણનારો મિત્ર તેમને નિરાંતે વાતચિત કરવાનો અવકાશ આપવાના હેતુથી પાણી પીવાને જાહાને જતો રહ્યો એટલે, અર્થાત્ જનનું સંધાન કરી આપ્યું એમજ થયું. આ ઉદાહરણમાંનો મિત્ર તે એટ છે.

વિદુષક—પુષ્પ કે વસંત આદિ શબ્દના પર્થાય (સમાન અર્થ વાચક શબ્દો)ના નામવાળો—કાર્ય, શરીર, વેશ, વાણી, આદિકથી હસાવનારો—ધણી ધણીઆણી વચ્ચે લડાઇ કરાવવામાં ગમ્મત માનનારો—અને પોતાનું કામ જે મિષ્ટાન્ન અરોગવાનું તેમાં કુશળ, એવા લક્ષણવાળા એક પાત્રને વિદુષક કહે છે. ગૂંજરાતીમાં એનું નામ રંગલો પડ્યું છે. વિદુષકથી વાંચનાર અનુભવા નહિ હશે, તથાપિ આપણા વર્ણનક્રમમાં તે આવ્યો ત્યારે તેની વાણીનો આપણે નમૂનો આપીએ છીએ. જેમ, પ્રતાપ નાટકમાં વર્ણવેલો પ્રતાપનો વિદુષક એક પ્રસંગે પ્રતાપરાણાને કહે છે,—

“બાપજી ! આપણે તો આપની શિકારની સામગ્રી માવતી નથી. ચારું, ચાટું, તીલું, તુરું, મશાલાફશાલા, રોટલી, ગોટલી, ચાઈચાઈને મારી તો ચોટલી ઉતરી ગઈ.

પ્રત્યક્ષ—(મોં ટેકાળે રાહી) પેટને દુઃખેજ પાણીમાં ચળો ઓગળે એવો થયો છે નહિં વારુ? માવતાં મોજન જમી મીમ જેવો થયો તોય છિદ્ર શોધવાં એ તારું કામ છે. ચાલ, માજન કરવા આગળ થા.

વિદૂષક.—પધારો મહારાજ; આ હું આગળ થયો; મારે શી વાર ! ‘શેલા વહેરા શીરાવશો? તો કે’ શાળકું બગલમાંજ છે ! તે વાઢી વાત મારે છે.”

અહીં વિદૂષકની વિલક્ષણ વાણી હાસ્ય ઉપજાવે છે તથા તેનું કર્મ જે ભોજન તેમાં તેની ખચરદારી બતાવે છે.

શૃંગારના સહાય જે વિટ આદિક, તેનું નિરૂપણ કર્યા પછી આપણને તે વિચાર કરતાં સૂઝી આવે છે કે અંતઃપુર કે સ્ત્રીનિવાસને લગતાં પાત્ર પણ શૃંગારના સહાયની સાથે બતાવવાં ધટે છે. એને ‘અંતઃપુરના સહાય’ એ નામથી નાટકકાર ઓળખે છે, અને તેથી આપણે પણ તે નામ કબૂલ રાખ્યું છે. અંતઃપુરના સહાય કોણ કોણ હોઈ શકે? વામન એટલે ઠીંગણા પુરૂષ, પંઢ—ખોળ, કિરાત—ભિલ્લ, મ્લેચ્છ—ચવનાદિક, આભીર—ભરવાડની જાત, શકાર—રાજની

રાખેલીનો ભાઇ, જે મદ તથા મૂર્ખતાથી અભિમાન વાળો હોય છે તથા નીચ કુળનો છતાં પણ કાંઈ અધિકાર પામેલો હોય છે, કુખ્ય-હીન આકૃતિવાળાં પાત્રજન, મૂળા-ઉચ્ચાર કરવાને અસમર્થ, ઇલાદિ અંત:પુરના સહાય માનેલા છે. એ સર્વનો ઉપયોગ નાટકાદિમાં કાર્ય પ્રસંગે યોગ્યતા પ્રમાણે કરવામાં આવે છે. એટલે જેમ, ખોળ અંત:પુરના રક્ષક તરિકે રાખેલા હોય છે, કિરાત, સ્વેચ્છાદિક નીચી સેવા-કામ કરવા રાખેલા હોય છે; ભરવાડ સંદેશા કે પત્ર લેઈ જવાને રાખેલા હોય છે, ઇલાદિ. રસના નિરૂપણમાં એ સર્વનો વેગલો સંબંધ છે તથા અંત:પુરનાં અધમ કાર્યવિના તેમનો ખીન્ને ઉપયોગ પણ બાગ્યેજ થઈ શકે છે. માટે જ્યાં જ્યાં તેવાં પાત્ર જોવામાં આવે ત્યાં ત્યાં તેમનાં કાર્ય પરથી તેમનાં લક્ષણ ઝાળખી લેવાને કઠણ પડે એમ નથી. આ જગોએ એનો અતિ વિસ્તાર વાંચનારને યોડાજ શળદાતા છે, તેથી તેમનાં નામ માત્ર આપી વિરામીએ છીએ.

નાયકના સહાયની ગણના કરવામાં હવે બે એક સહાય બાકી છે. એટલે દંડ સહાય અને ધર્મ સહાય.

દંડસહાય—દુષ્ટનો નિગ્રહ કરવો તેને દંડ કહે છે. તેમાં મિત્ર, રાજકુમાર, જંગલના અધિકારીઓ (પારધીઓ, સામન્ત, સિપાઇ આદિક) હોય છે.

ધર્મસહાય—ઋત્વિક, પુરોહિત, વેદ જાણનારા, તાપસ, વગેરે ધર્મસહાય કહેવાય છે.

નાયકના સહાયમાં પીઠમદ વગેરે પાત્રોને ઉત્તમ માનેલાં છે; વિટ, વિદૂષક, વગેરેને મધ્યમ માનેલાં છે; અને ચેટ તથા અંતઃપુરના સહાય શ્રીકાર આદિકને અધમ માનેલાં છે. નાયક તથા તેના સહાયનું નિરૂપણ કરવામાં તમે જોયું કે અંતઃપુરના સહાય તથા અંતઃસહાય વગેરે તો સામાન્ય મનુષ્ય કરતાં રાજા આદિક કોઈ નાયક હોય ત્યારેજ ઉપયોગી થાય તેમ છે. પણ તેવે પ્રસંગે તેવાં પાત્ર ઉપયોગમાં આવે છે માટે આપણે આલંબન વિભાવના અંગરૂપે તેમને આ પુસ્તકમાં દાખલ કર્યા છે. સ્થાયિભાવનું નિરૂપણ કર્યા પછી આલંબન વિભાવનો એક ભાગ જે નાયક તેનાજ નિરૂપણમાં આપણે બહુ વિસ્તાર કર્યો તેથી તમને કંટાળો આવતો હોય તો હવે લગાર ધીરજ રાખજો. કેમકે એક વિષયનું અંગોએ સહિત યથાર્થ જ્ઞાન જેવું ઉપયોગી છે તેવું ઘણા વિષયનું અધુરું અધુરું અયથાર્થ જ્ઞાન ઉપયોગી નથી એવું પાંડિતોનું કહેવું છે. અને તેટલા માટેજ તમારા કાળક્ષેપ તરફ કે મારા શ્રમ તરફ નજર ન રાખતાં બન્યું ત્યાં સુધી યથાર્થ અને સંપૂર્ણ લખવા ઉપર મેં ધ્યાન આપ્યું છે. આપણે હવે નાયક વિષે જે જે મુખ્ય વાતો કહેવી હતી તે બહુધા કહી રહ્યા છીએ. નાયકના પ્રમથ ધીરોદાત્ત વગેરે ચાર ભેદ પાડ્યા અને પછી તે નાયકનું તમે શ્રંગાર સંબંધીજ નિરૂપણ માગ્યું ત્યારે તે દરેકના પાછા દક્ષિણ, ધૃષ્ટ, વગેરે ચાર ભેદ પાડ્યા. એમ સોળ પ્રકારના નાયકમાં ઉત્તમ, મધ્યમ, અધમ, હોય છે એ વાત તમે જાણી ત્યારે તમે અડતાળીસ ભેદ ગણ્યા. હવે મુખ્ય પાત્ર નાયકને જાણ્યા પછી તમારી મરજી ઉપનાયક અથવા જે

જે પ્રતિનાયક કહ્યો છે તે તથા નાયકના સહાય પીઠમંદને જાણવાની થઈ. તે જાણ્યું ત્યારે શૃંગારનાજ વિશેષ સહાય તમે સંભાર્યા. એ પ્રમાણે આપણે અહીં સુધી સહેજ આવી પોહોત્યા. હવે તમારે જાણવાનું એટલુંજ બાકી છે કે શૃંગાર આદિકમાં નાયક કે નાયિકા તરફથી હૂત કે હૂતી મોકલવામાં આવે છે તેનાં કેવાં કેવાં લક્ષણ હોય છે? એ વાત હું દંકમાં સ્પષ્ટ કરું. હૂત અને હૂતીનાં લક્ષણમાં કાંઈ ફેર નથી. માટે ફક્ત હૂતનાં લક્ષણ જાણશે તો બસ છે,

હૂત—કાંઈ કાર્ય માટે જેને મોકલવામાં આવે છે તેને હૂત કહે છે. હૂત ત્રણ પ્રકારના હોય છે. નિસ્પૃષ્ઠાર્થ, મિતાર્થ, અને સંદેશહારક.

નિસ્પૃષ્ઠાર્થહૂત—મોકલનાર તથા જેની પાસે મોકલ્યો છે, તે બંનેનો ભાવ સમજી તેપર તર્ક કરીને પોતાની મેળે ઉત્તર આપે તથા કામ ઉત્તમ રીતે સિદ્ધ કરે તે નિસ્પૃષ્ઠાર્થ હૂત જાણવો. જેમ, નળાખ્યાનમાં વર્ણવેલો હંસ દમયાંતીને કહે છે કે,—

રાગ મારુ.

નલ્લ દીઠો નહિ તે ન રોજ્ઞ,
સાંભળ્યો નહીં તે બ્રજ્ઞ ડોજ્ઞ;
જોયો નહિ તેનાં લોચન કેવાં,
મોર પીંછાં ચાંદલિયા જેવાં.
ઘટલામાં મન વિહવલ્લ કીંબું,

ચિત્ત મહિલાનું આકરણી લીધું

(પ્રેમાનંદ.)

મોકલનાર નળનો દમયંતીને વરવારૂપ ભાવ સિદ્ધ કરવા માટે દમયંતીના માનમાં નળની પ્રીતિ હંસે ઉપજાવી અને દમયંતીની વરવારૂપ ઇચ્છા સિદ્ધ કરવાને ઘટિત યુક્તિ રચી, માટે આ જગોએ વર્ણવેલો હંસ એ નિસૃષ્ટાર્થે દૂત છે.

૨. *મિતાર્થમાધી દૂત—થોડું બોલીને કામ કરી આવે તે મિતાર્થે બાધી દૂત જાણવો. જેમ, એક સ્ત્રી તરફ કોઈએ મોકલેલો દૂત કહે છે કે—

ઉપજાતિ,

મઠ્ઠીશ તો મંગલ તારું થાશે;

સ્વઠ્ઠીશ તો આ તક તારિ જાશે;

બે બોલમાં લે સમજી તું શાળી,

પાઠ્ઠી કરી જ્યાં વહિ ચાલ્યું પાળી. ૧.

આ ઉદાહરણમાં, પુરૂષે ધણાક બોલમાં પોતાની આતુરતા જણાવી છતાં દૂત માત્ર આટલુંજ બોલ્યો તે મિતાર્થ છે. પરંતુ એમાં જે મર્મ રહ્યો છે તે, તે વાત જાણનારી નાયિકાના મનને બેદનારો હોવાથી કાર્ય સિદ્ધિ જરૂર છે.

સંદેશ હારક—કહેલું હોય તેટલુંજ કહે તેને સંદેશહારક જાણવો.

જેમ, નળની શોધ કરવામાટે દમયંતીએ સુદેવને મોકલ્યો હતો તે ટે-
હેલ નાખતાં ઋતુપર્ણુ રાગને ત્યાં, જ્યાં નળ હતો ત્યાં આવીને
બોલ્યો કે—

રાગ આસાવરી.

અલભ્ય વસ્તુની પ્રાપ્તિ થઈ, પરિત્યાજ તેનો કીધોર;
ધર્મધોરંધર ધિક્ક તુજને, ફરિ તપાસ ન લીધોર,
રંકે રત્નનું જત્ર ન થાયે, જાત નીવડી નેટરે;
વિલપેછે વસ્તુ વોહોરાતેયા વિના, કાં ભરે પરઘેર પેટરે.
કુલ લજાવ્યું કરમી માણસે, કીરતિ કીધી જાંઘીરે;
જ્ઞાની પુરુષ વિચારી જો જો, ટેહેલ સુદેવે નાઘીરે.

એ ટેહેલમાં દમયંતીએ કહેલા સંદેશ કરતાં કાંઈ વતુઓ નથી.
પણ તેનો જવાબ બાહુક રૂપે ચુદ રહેલા નળે આપ્યો માટે કાર્ય સિ-
દ્ધિ અચૂક છે. દૂતના દૂતત્વમાં કાર્ય સિદ્ધિ હોય તેજ દૂત કહેવાય એમ.
કાંઈ મેળ નથી, પણ બહુધા કાર્ય સિદ્ધિ કે કવચિત્ વિપરીત પરિણા-
મ પણ કાવ્ય ગ્રંથોમાં વર્ણવેલું હોય છે. જે તેમાંનું કાંઈ ન હોય અને
અફળ દૂતત્વજ હોય તો તે પાત્ર શોભતું નથી. મહાભારતમાં કૃષ્ણનું
દૂતત્વ નિષ્ફળ થયું એમ કહેશે તો તેમ નથી; કેમકે તેમના દૂતત્વનું
પરિણામ યુદ્ધ છે.

નાયકના સાત્વિક ગુણો.

નાયકનું વર્ણન શૃંગારી રૂપે કરવું હોય ત્યારે ખાસ શૃંગારનેજ વટે જોવા કેટલાક ગુણો પણ તેનામાં વર્ણવવા જોઈએ. અને તેથી કવિઓએ એમ માનેલું છે કે શૃંગારના નાયકમાં અમુક સાત્વિક એટલે શૃંગાર સંબંધી ગુણો હોય છે. શૃંગારમાં નાયકના આપણે ચાર મુખ્ય વિશેષ ભેદ પાડ્યા છે, તેમાંના હરેકમાં એ ગુણો સામાન્યપણે હોય એમ ધારીનેજ તેનું વર્ણન કરાય છે. સાત્વિક એટલે સત્વ અથવા સત્તા (સત્પણુ) સંબંધી. સત્ એ આનંદરૂપ ધર્મસ્વરૂપ સ્વરૂપ છે અને તેથી જ્યાં સત્તા હોય ત્યાં આનંદ હોય અને આનંદ હોય ત્યાં સત્તા હોય એ ન્યાયથી રતિમાં આનંદ છે માટે ત્યાં સત્તા છે. એ ઉપરથી શૃંગારના ગુણોને સાત્વિક ગુણુ, શૃંગાર સંબંધી ભાવને સાત્વિક ભાવ, અને શૃંગારની ચેષ્ટાને સાત્વિક ચેષ્ટા કહે છે. આ અર્થ જાણ્યા વિના એક મિત્રે પૂછ્યું કે નાયકના સાત્વિક ગુણો રસશાસ્ત્રમાં વર્ણ્યા છે ત્યારે રાજસ અને તામસ ગુણો કેમ વર્ણ્યા નથી? એ શંકાનું પણ નિરસન ઉપરના ખુલાસાથી થઈ જાય છે. મતલબ કે સત્વગુણુ, રજોગુણુ અને તમો ગુણુનો અહીં સંબંધ નથી. કદાચિત્ સંબંધ ઘટાવીએ તો ઘટી પણ શકે; કેમકે સત્વ કેવળ સુખનું સ્વરૂપ છે, રજોગુણુ પ્રીતિ અને લોભનું સ્વરૂપ છે, તથા તમોગુણુ પ્રમાદ અને મોહનું સ્વરૂપ છે. એ ત્રણે અવસ્થાઓનો શૃંગારનાં નાયકનાયિકાને પ્રસંગાનુસાર અનુ-

બવ થાય છે.

નાયકના સાત્ત્વિક ગુણો નીચે પ્રમાણે આઠ છે;—

ગીતિ.

શોભા, વિલાસ, માધુરિ, ગંભિરતા, ધૈર્ય, તેજ, સુંદરતા;
નાયકના સાત્ત્વિક ગુણ, ઉદારતા સહિત આઠ ઉચ્ચરતા. ૧

એ પ્રત્યેક ગુણનું વર્ણન આપણે ક્રમે કરીને કરીએ છીએ.

૧ શોભા—શૂરતા, દક્ષતા, સત્ય, મોટા ઉત્સાહ, અદુરાગપણ,
નીચા પર દયા, મોટા તરફ સ્પર્ધા, એ ગુણોને શોભા એવું કહે છે.
'શોભા' એ એક શબ્દમાં ઉપરના સાત ગુણોનો સમાવેશ કરેલો છે.
એમાંનો એકાદ ગુણ વણ્યો હોય ત્યારે બાકીનું કે નાયકની શોભા વ-
ર્ણી છે. ઉદાહરણ,—

મનહર હંદ.

પાઠવા પિતાનું વેળા રામ વનવાસ ગયા,
સીતામાટે સોનાના કુરંગને સંહાર્યો છે;
સીતા જ્યાં હરાઈ, ધાઈ સુગ્રીવશુ કીધી પ્રીત,
સેતુ બાંધી રાવણના વંશને વિદાર્યો છે;
શઙ્ખાની અહલ્યા કરી, દુઃખથી છોડાવ્યા દેવ,
જમદગ્નિ પુત્ર પળ જેનાથકી હાર્યો છે;
રામના ગુણાનુવાદ ગાતાં શે ન જન તરે ?

પથ્થર અનેકનો સમૂહ જેણે તાર્યો છે. ૧

આ ઉદાહરણમાં રામની સંપૂર્ણ શોભા વર્ણવી છે. પિતાનું વચન પાળવાથી સત્ય, સીતા માટે મૃગ મારવાથી અનુરાગ (પ્રીતિ), સુગ્રીવસાથે મિત્ર પણું કરવાથી દક્ષતા, સેતુ બાંધવાથી મોટો ઉત્સાહ, રાવણને મારવાથી શૂરતા, અહલ્યા તથા દેવનું હિત કરવાથી નીચા પર દયા, અને જમદગ્નિના પુત્ર પરશુરામને હરાવવાથી મોટા તરફ સ્પર્ધા, એ ગુણો પ્રકટ કર્યા છે. અને એ સર્વ રામના 'શોભા' ગુણને પ્રકટ કરે છે. પૂર્વે કહ્યું છે કે એકાદ ગુણ વર્ણવાથી પણ શોભા વર્ણાય છે, માટે અનુરાગિતા ગુણ વર્ણવે નીચેના ઉદાહરણમાં શોભા વર્ણવી બતાવી છે. એમાં બધા પ્રધાનો એમ માને છે કે રામની પ્રીતિ બીજા કરતાં મારાપર વિશેષ છે. પણ રામ તો સર્વના પર સમાન પ્રીતિ રાખે છે. એમ કહીને નાયક જે રામ તેની અનુરાગ શોભા પ્રકટ કરી છે. જેમ,—

દુમિલા હંદ.

મન માન ગણે નૃપતી મુજ, અંતર

આદર ભાવ અધીક કરે,

મનમાં ન ગણે નૃપતી મુજ અંતર,

અંતરભાવ સદા ઉચરે;

મુજનોની સમા વચમાં નૃપથી

સિરપાવ ધરી હું વિરાજી રહું,
 ગણિ ભાવ અલંકિત હું અરિને સિર—
 પાવ ધરી મન રાજી રહું. ૧

દોહરો.

નૃપને પેલે એમ સહુ મંત્રી પ્રેમ સમેત;

નદ હજાર પળ ઉદધિને ન્યૂનાધિક નથિ હેતુ. ૨

એક પ્રધાન કહે છે કે, રાજા પોતાના મનમાં મારે વિષે માન ગ-
 ભે છે અને પોતાના અંતરમાં ઘણો આદર ભાવ કરે છે. બીજે પ્ર-
 ધાન કહે છે કે, રાજા પોતાના મનમાં મારો અંતર (પડદો) ગણતા
 નથી અને તેથી તે મને પોતાનું અંતર્ગત (રહસ્ય) સદૈવ કહે છે. ત્રી-
 જો કહે છે રાજા મને સજ્જનોની સભાની વચમાં સિરપાવ આપે છે
 તે લેઈને હું શોભું છું અર્થાત્ રાજા મારા પર એટલા બધા પ્રસન્ન છે
 કે બીજાને ન આપતાં મનેજ સિરપાવ આપે છે. ચોથો કહે છે કે,
 રાજાનો મારા ઉપરનો ભાવ (પ્રીતિ) કોઈ દિવસ ઘટે એમ નથી એમ
 જાણીને હું હૃસ્મનોને માથે પગ ચૂકીને મનમાં રાજા રહું છું. અર્થાત્
 રાજાનું મારા પર એટલું હેતુ છે કે તેથી હું બીજા કોઈની દરકાર ન
 કરતાં સ્વચ્છંદ આચરણ કરું છું. એવી રીતે સઘળા મંત્રીઓ એમ
 જાણે છે કે રાજાનું મારા પર બીજા કરતાં વિશેષ હેતુ છે; પણ કવિ
 કહે છે કે નદીઓ હજારો છતાં સમુદ્રને કોઈના ઉપર ન્યૂનાધિક હેતુ
 નથી હોતું—સમાનજ હેતુ હોય છે. તેમ અહીં પણ રાજાનો પ્રેમ સ-

હુ ઉપર સરખો છે.

વાંચનારને શંકા થશે કે શોભા વગેરે ગુણો તો શૃંગાર સંબંધી છે અને તેનાં ઉદાહરણોમાં તો કાંઈ શૃંગાર દેખાતો નથી, તેનું કેમ? પણ સમજવાનું એ છે કે એ ઉદાહરણો કાંઈ શૃંગાર સમજાવવાનાં નથી; માત્ર શૈભ્ય, વિલાસ, વગેરે ગુણો કેવા હોય છે અથવા તો કેવા વર્ણનથી તે ઓળખવા એ માત્ર બતાવવાને આ ઉદાહરણો છે. એજ વર્ણન તમે શૃંગારમાં યોગ્યે તો શૃંગાર તેથી દીપશે. હવેનાં ઉદાહરણોમાં પણ એ યાદ રાખવું કે અમુક વ્યક્તિ સ્પષ્ટ કરવાનેજ તે ઉદાહરણ આપેલાં છે.

૨ વિલાસ—દૃષ્ટિ ધીર, ગતિ વિલક્ષણ, અને હાસ્ય યુક્ત વચનથી વિલાસ ગુણ ઓળખવો. જોમ, રામના પુત્ર લવ તથા કુશનું વર્ણન કરનાં કવિ કહે છે,—

ઉધોર ચંદ.

આ ત્રણ લોકનું બલ જેહ, તૃણ લેખે નજરથી તેહ;

ઉદ્ધત ને ગૌતી વલ્લિ ધીર, જાણે મૂર્તિ માનજ વીર. ૧

છે વય નાનું ને સુકુમાર, રાણે મેરુ સમ પળ માર;

જાણે ગર્વ મૂર્તિમાન, શોભે રામસુત વપુવાન. ૨

‘ત્રણ લોકના બળને નજરથી લેખવતા નથી’ એ ત આજકાની ધીર દૃષ્ટિ વર્ણવી છે; ‘ઉદ્ધત અને ધીર ગતિ’ કહીને ગતિની વિચિત્ર-

તા વર્ણવી છે. એ રીતે રામચુત (નાયક) નો દૃષ્ટિ તથા ગતિનો વિલાસ આ ઉદાહરણથી વર્ણવે બતાવ્યો છે. એવો વિલાસ શૃંગારના નાયકમાં હોય ત્યારે તે સાત્વિક ગુણ કહેવાય.

૩ માધુર્ય—મનને ક્ષોભ પમાડે એવો બનાવ બનવાથી પૂણ ક્ષોભ ન થાય તે ગુણને માધુર્ય નામ આપેલું છે.

ઉદાહરણ—વિલ્હણ નામે કવિએ એક રાજકન્યા સાથે છાની પ્રીતિ બાંધી હતી. તે વાત પ્રસિદ્ધ થતાં તેને મારી નાંખવાનો હુકમ થયો. આ હુકમ સાંભળ્યા પછી તેને માંડ તેની પ્યારી બધાં શોક કરતી હતી ત્યાં જઈને તે કહેવા લાગ્યો કે,—

હરિગીત.

મુગ રાજપુત્રી ! શોક મનમાં ધરિશ નહિ તલભાર તું;
મુજમાટ હત્યા થાય છે એમ વદિશ નહિ આ વાર તું;
રાવળે નિજ દશ શીશ તજિયાં જનકજાને કારણે
તો એક શિશ તુજમાટ જાતાં શોક શો મનમાં મને?
લે! આવ, બે ઘડિ બેશિયે કરિયે વિનોદનિ વારતા,
(કેમકે) પ્રેમી તળો સંજોગ એ સંસારમાં સત્સારતા.

આ જગોએ વિલ્હણને મરણની વાતથી ક્ષોભ ઉપજવો જોઈએ છતાં ન ઉપજ્યો એ તેનો માધુર્ય ગુણ છે.

૪ ગાંભીર્ય—ભય, શોક, હર્ષ, આદિકથી પણ મનની નિર્વિકારતા એટલે એક સરખાપણું, તેને ગાંભીર્ય ગુણ કહે છે. જેમ,—

ગીતિ.

.રાજ્યાભિષેકમાટે બોલાવ્યારામ, મોકલ્યા વનમાં;—

તેથી હૈર્ષ ન જેને, ખેદ જરા ત્યમ નથી થતો મનમાં. ૧

આ ઉદાહરણમાં રાજ્યાભિષેકથી કે વનમાં જવાથી શોક ન થતાં રાગના મનનું એક સરખાપણું જણાયું, તે ગુણને ગાંભીર્ય જાણવો.

૫ ધૈર્ય—ભારે વિધ્ન આવ્યા છતાં પણ નિશ્ચયથી ફરતું નહિ, તેને ધૈર્ય હાય છે.

ઉદા૦—જેમ અર્જુન શિવનું તપ કરવા ગયો હતો. ત્યાં ઈંદ્રની મોકલી અપ્સરાઓ તેમાં વિધ્ન કરવા આવી. તે વખતનું વર્ણન કરતાં કવિ કહે છે કે,—

રાગ મારુ.

મલે ગીત અપ્સરા ગાતી, મલે વેણુ વિવિધ વિધે વાતી;

મલે નૃત્ય કરે લય સાથે; મલે હાવ જળાવે હાથે;

પણ અર્જુન મન કેમ ચઢશે? કેમ ધ્યાન શકરનું ટઢશે?

જેને વશ છે ઇન્દ્રિયો સર્વ, રહે કેમ ત્યાં કામનો ગર્વ!

અહીં અપ્સરા ૩૫ વિગ્નથી નાયક (અર્જુન)નું ન ચળવારૂપ ધૈર્ય વર્ણવ્યું છે. એ ધૈર્ય નામે શ્રૃંગારના નાયકનો સાત્વિક ગુણ છે.

૬. તે જ—બીજાએ તિરસ્કાર કર્યો, મેહેણું માર્યું કે અપમાન કર્યું તો પ્રાણ બચ પણ તે સહન ન કરવાના ગુણને તેજ કહે છે.

ઉદા૦—જેમ, યુદ્ધ પ્રસંગે કર્ણનાં મેહેણાં સાંભળવાથી અર્જુનનો ગુસ્સો પ્રકટ થયો તેવું વર્ણન કરતાં કવિ કહે છે કે—

કાવ્ય હંદ.

અડે સૂર્યનું કિરણ, સૂર્યનાળિ અગ્નિ ફરશે;

છંછેડે નિજ શત્રુ વીર ક્યમ ધીરજ ધરશે ?

અધમ તોય નવ સહે મે'ણું સરખે સરખાનું,

(તો) સવ્યસાચિ અર્જુન વચન વેઠે પછિ શાનું ? ૧

અહીં કર્ણનું મેહેણું ન સહન કરવારૂપ અર્જુનનો જે ગુણ વર્ણવ્યો છે તે તેજ છે.

૭. લલિત—વાણિમાં મધુરતા, વેષમાં સુંદરતા, અને શૃંગારની ચેષ્ટા, એવા ગુણોને લલિત નામે સાત્વિક ગુણ કહે છે. ઉદા૦—

મહીદીપ.

વાંકિ પે'રિ પાઘડી, સુગંધ ઘાલિ શિરમાં,

વસ્ત્ર ઉપર અતર છાંટિ, ફૂલ ગ્રહી કરમાં;

કેશને સમારિ, કરી તિલક બિંદુ માઢે,

ચાલ ચાલી ગજપતીની, વ્રજસતી નિહાઢે. ૧

વચનના વિનોદમાં કટાક્ષકોલિ કરતો,
નંદનો કુમાર સખી! ફંદિ ફેલી ફરતો;
હાસ્ય કરે મંદમંદ, દેખ મુલાવિધૂને,

·(૧)કામદેવ મૂર્તિમાન, કુશલ કુલવધુને!! ૨

વાંકી પાંધડી ધૃતી વેષમાં સુંદરતા, કટાક્ષાદિતી શૃંગારની ચેષ્ટા,
અને 'વચનના વિનોદ'થી મધુરતા, એ ગુણોએ કરી લલિત ગુણ
વર્ણાયો છે.

૮. ઔદાર્ય—મીઠા વચન સહિત દાન (આપવું) તથા શત્રુ મિ-
ત્રમાં સમાનતા, એ ગુણને ઔદાર્ય કહે છે.

ઉદાહરણ—જેમ, બલિ રાજાને ત્યાં વિષ્ણુ માગવા આવ્યા ત્યારે બલિ-
રાજા કહે છે કે—

દુમિલા.

મનથી મધવાહિત યાહિ હરી
હરિ રાજ્ય સમૃદ્ધિ ભૂમી ભરતાં,—
હિત મા'રું કર્યું જલદી જલદે—
શ્વરરૂપ! રસાતલમાં ધરતાં;
નરદેહનું સાર્થક ધર્મ, સુધર્મ—
વડે પળ સાધન શ્રીહરિનું;
હરિ તે છલરૂપ ધરા મઢતાં,—

નથિ કારણ સંપતિ સુંદરિનું. ૧

અથવા—નળનું દાન વર્ણવતાં કવિ કહે છે કે,—

રાગ રામગ્રી.

એક કહે અક્ષર મળ્યો પળ મુલી ગયો છે 'ન'કાર; •.

ખીન્ને—મળ્યો મૂલે એવો નથી પળ, મળ્યો નથી ઉચ્ચીર.

માગળ જનની સમામાં એમ નમ્નો ચડિયો હિંડોલે,

નઠરાજાનું દાન તે એક નઠરાજાની તોલે. ૧

પેહેલા ઉદાહરણમાં, વિષ્ણુ અસુર શત્રુ છે અને બલિરાજા પો-
તે અસુર હોવાથી તે પોતાના પણ શત્રુ છે, એમ જાણતાં છતાં તેણે
વૈરભાવ આણ્યો નથી માટે શત્રુ મિત્રમાં સમતાનો ગુણ જણાવ્યો છે;
છેલ્લી બે કડીઓમાં મધુર વચન અને ઉદારતા બતાવી છે. ખીન્ન ઉ-
દાહરણમાં અપ્રિય વચન જે 'ના' કહેવી તે નળમાં નથી એમ નિષેધ
રૂપે કરીને મધુર વચન સાથે દાન વર્ણવ્યું છે. એ ગુણોથી બલિ તથા
નળ નાયકોના ઔદાર્ય ગુણ વર્ણવાયા છે.

નાયકની પ્રકૃતિઓ.

નાયક સંબંધી નિરૂપણ પૂર કરતા પેહેલાં હવે એક વાત એટલી
કહેવાની છે કે, કેટલાક નાયકનાં કર્મ અતિ માનુષજ હોય છે. માનુષી
ગુણો કરતાં વિશેષ પરાક્રમ તે જણાવી શકે છે, કેટલાક માનુષી શ-

ક્રિત કરતાં વિશેષ કરી શકતા નથી. કેટલાકમાં માનુષ તથા અતિમા-
નુષ બન્ને સામર્થ્ય હોય છે. જેમ શિવ, ઇંદ્ર, એ નાયક રૂપે વર્ણ્યા હો-
ય ત્યાં વરદાન આપવાનું સામર્થ્ય, અંતર્ધાન થવાનું સામર્થ્ય, વગેરે
અતિમાનુષ છે, છતાં વર્ણાય છે, પણ અદ્ભુત ઉપજતો નથી. રામ,
કૃષ્ણ, આદિક મનુષ્ય દેહધારી દેવમાં બન્ને ગુણ રહેલા છે. વખતે તે
દેવની પેઠે શિલાની અહલ્યા કરે, દાવાનલને પી જાય, અને વખતે
લોકાપવાદથી બીહે તથા જરાસંધથી હારે. નળ, દુષ્યંત, વગેરે મનુ-
ષ્ય છે, તેમની શક્તિ દેવ જેવી ચમત્કારવાળી ન હોય. અને જો વ-
ર્ણાય તો તે અદ્ભુત જેવું ભાસેજ. આ ઉપરથી નાયકની ત્રણ પ્રકા-
રની પ્રકૃતિઓ નક્કી કરી છે. એક દિવ્ય, બીજી અદિવ્ય, અને ત્રીજી
દિવ્યાદિવ્ય.

૧ દિવ્ય દેવાદિક જ્યાં નાયકરૂપે વર્ણ્યા હોય ત્યાં દિવ્ય પ્રકૃતિ
જાણવી. અતિમાનુષ કર્મ કરવાનું તેમાં સામર્થ્ય હોય છે. જેમ,—

ઈંદ્ર વિજય.

નેત્ર ઉઘાડિ શિવે નિરશ્ચયું તવ

ફાગળ માસ વસંત સિલ્લો છે;

કોયલ આમ્રવને ટહુકે વલ્લિ

મારુત મંદ મુગંધિ વહ્યો છે;

પાસ દિઠી ઉમયા પળ એકાલિ,

કામ તળો પળ બાળ સહ્યો છે;
 ૧યોગિ ૨વિયોગિ છતાં શિવને મન
 સાત્વિક કોક વિકાર થયો છે. ૧

કામતળું નશ્વરું કર્યું કાંઈક,
 જ્ઞાન થતાં પળ જોયું વિચારી;
 કામ દિઠો કર બાળ રહ્યો ધારિ,
 ક્રોધ થયો શિવને મન ભારી;
 શાંતિ કરો શિવ ! શાંતિ કરો શિવ !
 અંત્રિક્ષ દેવ રહ્યા છે ઉચારી;

(ઘટલામાં) ઉઘડચું લોચન ત્રીજું, વહ્યો અગની,

મનસીજનિ દેહ પ્રજાઢી, ૨

આ ઉદાહરણમાં ક્રોધથી અગ્નિ પ્રકટવો અને તત્કાળ કામને પા-
 ણી નાખવા રૂપ કર્મ તે દિવ્ય-પ્રકૃતિથીજ થઈ શકે, માટે શંકર એ
 પ્રકૃતિના નાયક છે.

૨ અદિવ્ય—અતિમાનુષ કર્મ જેનાથી થઈ શકે નહિ તે અદિ-
 વ્ય પ્રકૃતિના નાયક જાણવા. જેમ,—

રાગ મારુ.

જોયું કામ ધામ ધાતકાર, દીઠો મેઢિયે કામ કુમાર;

૧ યોગ—સમાધિવાળા. ૨ દક્ષ પુત્રીના વિયોગી, અથવા ત્યાગી.

અનિરુદ્ધ સુતો છે હિંડોળે, ત્યાં દાસિયો વાયૂ ઢોળે. ૧

શોભે દીપક ચારે પાસ, બે ચરણ તઠાસે દાસ;

ત્યાં બાવના ચંદન બેહેકે, બહુ હિંડોળે ફૂમતાં લેહેકે;

કામ કૂંવર કામજ જેવો, ચિત્રલેહાને ચોરી લેવો. ૨

લેવા કૂંવરનું કારણ, સમર્થું નિદ્રાનું ધારણ;

x x x x + x x x x

ચિત્રલેહા ઘરમાં ગઈ; પળ કૂંવર જાગ્યો નહીં.

ત્યાં વિચાર મનમાં કીધો, કડાં કાઢી હિંડોળો લીધો.

(પ્રેમાનંદ.)

આ ઉદાહરણમાં અનિરુદ્ધ અદિવ્ય નાયક છે. કેમકે ઉંઘ દેવોને નથી હોતી, પણ અનિરુદ્ધમાં તે જણાઈ માટે માનવી સ્થિતિ એની વર્ણી છે. અતિમાનુષ ચારિત્ર એમાં નથી, તેમ દેવકર્મ પણ નથી.

૩ દિવ્યાદિવ્ય—જે નાયકમાં દિવ્ય તથા અદિવ્ય બન્ને પ્રકૃતિ-ઓ માલમ પડે તેને દિવ્યાદિવ્ય પ્રકૃતિ કહે છે. જેમ,—

રાગ મારુ.

શુક કહે સુળ પરિક્ષત રાય, કહું કૃષ્ણકથા મહિમાય;

ગોકૂલ વિષે ગૌ ચારી, માસી પૂતના હારિયે સંહારી;

નવનીતને ચોરી લાધું, હિત ગોપાંગનાઓનું સાધું;

નાઠા બંધનથી જાય નાગા, યમલાર્જુન વૃક્ષને ભાગ્યા;
કૃષ્ણ ચારિત્ર જાણ અનૂપ, હરી માયા-માનુષ રૂપ.

આ ઉદાહરણોમાં ગાય ચારવી, માખણ ચોરી ખાવું, બંધનથી નાસવું, એ કર્મ માનુષી છે, માટે અદિવ્ય પ્રકૃતિનાં છે; અને જ્ઞાનાને મારવી, ગાંધારીએને તારવી, યમલાર્જુન વૃક્ષ ભાગવા, એ અતિમાનુષ કર્મ છે માટે દિવ્ય પ્રકૃતિનાં છે. એમ દિવ્ય તથા અદિવ્ય પ્રકૃતિ-ઓ બંને કૃષ્ણરૂપ એક નાયકમાં જણાય છે, માટે કૃષ્ણ એ દિવ્યાદિવ્ય પ્રકૃતિના નાયક છે, એમ સમજાય છે.

પ્રકૃતિના ભેદ કરીને નાયકના જે આ ત્રણ ભેદ કહ્યા, તેમાં પણ ઉત્તમ દિવ્ય, મધ્યમ દિવ્ય, અધમ દિવ્ય, ઉત્તમ અદિવ્ય, વગેરે ભેદ ખરા; માટે એમ ગણનાં નવધા પ્રકૃતિ થાય છે. વળી એ પ્રત્યેક નાયક ધીરોદાત્ત, ધીરોદ્ધત, ધીરપ્રશાંત, અને ધીરલલિત હોઈ શકે છે માટે બધા મળીને (૯+૪=૩૬) છત્રીશ પ્રકારના નાયક પ્રકૃતિ ભેદથી થાય છે. આ ભેદ શક્ત શ્રૃંગારમાંજ પડી શકે. એમ કોઈએ જાણવું નહિ, પણ ગમે તે રસમાં એમાંનો હરકોઈ નાયક વર્ણી શકાય. તથાપિ એ સંબંધી થોડુંક જાણવાનું છે; દિવ્ય તથા દિવ્યાદિવ્ય પ્રકૃતિના નાયકમાં વીર, શૈવ, શ્રૃંગાર અને શાંત, એ રસ પ્રધાન હોય છે. મતલબ કે બીજા રસ નજવર્ણાય એમ તો નથી, પણ એવા નાયકને અવલંબીને એ રસ સારા શોભે છે. જે નાયકની જે પ્રકૃતિ છે, તેને છોડીને વિપરીત વર્ણન કરવું એ રસ દોષમાંનો એક દોષ છે અને તે

રસોત્પત્તિને બગાડે છે, માટે પ્રકૃતિ બાણુવી બહુ જરૂરની વાત છે.

નાયકભેદ આપણે વિસ્તારથી નથી કહ્યો, પરંતુ બહુધા કોઈ બામ છોડી દીધો નથી, તેમ તેનું વર્ણન પણ બનતા સુધી કિલ્લ કરી નાખ્યું નથી. હવે આપણે એક વખત ધાણ ફરી નજર ફેરવી જઈએ. પ્રથમ નાયકના ચાર ભેદ દૃષ્ટિએ પડે છે, ધીરશક્તિ વગેરે તેનાં નામ છે, તે નાયકની ત્રણ પ્રકારની પ્રકૃતિઓ તો તમે હમણાજ વાંચી ગયા છો. નાયક જ્યારે બહુ કાર્યમાં વ્યાપ્ત હોય એટલે વિષય એટલો બધો વિસ્તારો હોય કે નાયક સર્વત્ર ઉપયોગમાં ન લેઈ શકાય ત્યારે એકાદ ઉપનાયક બોજવો પડે છે. એને પીઠમદં કહે છે. નાયકથી વિરુદ્ધ પડતો જે મુખ્ય નાયક તેને પ્રતિનાયક કહે છે. આ સર્વ તમે જોઈ ગયા. હવે એમને સહાય કરનારા પાત્રજન જોઈએ. તે પાત્રની કાંઈ સંખ્યા નથી કે આવા મંથમાં તેની ગણતરી કરાય, પણ જે નાયક રાજા હોય ત્યારે દંડસહાય, ધર્મસહાય, વગેરે પાત્ર હોય છે તેનો પણ આપણે ધસારો કરવા ચૂક્યા નથી. નાયક વિષે સામાન્યપણે તો એટલું બસ છે. બાકી જે રહ્યું તે એકલા શૃંગારના નાયક વિષે છે. શૃંગારના નાયકના પણ દક્ષિણ, અતુકૂળ, વગેરે ચાર ભેદ તમે જોયા. આપણે એ એવા ભેદ પાડ્યા છે કે તેમાં સહુનો સમાવેશ થઈ જાય છે એ વીસરવું નહિ જોઈએ. વાર, શૃંગારી નાયકના શૃંગારરસ જમાવવાના સહાય કરનારા જોઈએ તો વિટ, ચેટ, વગેરે આપણે વર્ણવ્યા. અંતઃપુરમાં સહાય કરનારા બોજ, ભરવાડ, વગેરેને પણ આપણે છોડ્યા નથી. નાયક નાયિકાને, કે સામાન્યપણે બોલીએ તો ગમે તે જગ્યાએ વ્યવ-

હાર ચલાવવાને સંદેશા કહેવા સાંભળવાને દૂત જોઇએ તો તે પણ ત-
 ણુજ પ્રકારના હોઈ શકે એમ આપણે પૂરે કહ્યું છે. હવે શું રહ્યું ?
 નાયકના સાત્વિક ગુણ. સાત્વિક ગુણ તે શું ? તે કયા કયા છે ? તેનાં
 શં લક્ષણ છે ? એ સર્વ ઉદાહરણ સાથે આપણે કહી ચૂક્યા છીએ
 માટે આલંબન વિભાવનું પૂર્વાર્થ કહી શકાય એવો નાયકભેદ સમાપ્ત
 કરી નાયિકા ભેદ વિષે યથામતિ સમજ આપવાનો આરંભ કરીએ
 છીએ. ફરી સ્મૃતિ આપું છું કે, નાયક કે નાયિકાજ આલંબન વિ-
 ભાવ હોઇ શકે એમ કોઇએ જાણવું નહિ. કેટલાક રસોમાં નિર્લેપ
 પદ્યરો, ઉચ્ચારો, મનોવિકારો ગુણ, ક્રિયા, ઈત્યાદિ આલંબન વિભાવ
 થઇ શકે છે. રસના વર્ણનની સાથે કયા કયા રસમાં કયો આ-
 લંબન વિભાવ છે તે કહેવાશેજ; તથાપિ નાયક નાયિકા તેમાં વર્ણવવા
 જેવો ભાગ હોવાથી અહીં વિશેષ કરી વર્ણવ્યો છે. તેના વિષે જેટલું
 જાણવાનું છે તેટલું બીજા વિષે નથી. હવે નાયિકા તરફ દૃષ્ટિ કરો.

આલંબનવિભાવ.

નાયિકાભેદ.

જેમ નાયક એટલે પુરુષ હરકોઈ રસમાં આલંબન વિભાવ હોય શકે છે, તેમ નાયિકા એટલે સ્ત્રી પણ હરકોઈ રસમાં આલંબન વિભાવ રૂપે વર્ણી શકાય છે. સ્ત્રી અને પુરુષ એ નામ પડ્યાં મૂકીને નાયક તથા નાયિકા નામ પસંદ કરવાનું કારણ એ કે 'વર્ણન કરવાના વિષય તરિકે અગ્રેસર કરેલાં સ્ત્રી પુરુષ' એવું સમજાવવાને એ સખ્દોઠીક અનુકૂળ પડે છે. વર્ણન કરવાનો વિષય નાયક કે નાયિકાના આધારથી રચાય છે, માટે જેમ રતિ આદિક સ્થાયિભાવનાં તે આલંબન હોય શકે છે તેમ હરકોઈ વર્ણનનાં આલંબન પણ હોય શકે છે. પણ આપણે વિષય જૂદો છે. રસને અનુસરતી વાત શિવાય બીજામાં આપણે જિજ્ઞાસા ઉતરવાની જરૂર નથી. નાયિકા હરેક રસમાં આલંબન વિભાવ રૂપે વર્ણી શકાય છે. કયા રસમાં કયી નાયિકાને આલંબન વિભાવરૂપે વર્ણી છે, તેનાં પ્રસિદ્ધ ઉદાહરણ આપવાની મારી બહુ મરજી છે, પણ દલગીરહું કે ગજરાતીમાંથી મને તેવાં પ્રસિદ્ધ મળી શક્યાં નથી અને તેથી હમણા તો ગમે તેવાં ઉદાહરણ આપીને પ્રસ્તુત વિષય યથાશક્તિ સ્પષ્ટ કરીશ. જુઓ, કૃષ્ણની સતિનું આલંબન રાધિકા, (શ્રૃંગાર); મિથ્યાચાર પ્રહસનમાં વર્ણવેલા મિથ્યાચારના હાસનું આલં-

બન બૃહન્નિતંબા, અથવા મિથ્યાભિમાન નાટકમાં હાસનું આલંબન જીવરામભટ્ટ (હાસ્ય); વિક્રમોર્વશીમાં છેવટે પુરુરવાની કર્ણાતું આલંબન ઉર્વશી, (કર્ણા); દુર્વાસાના ક્રોધનું આલંબન શાકુંતલા નાટકમાં વૃણ્ણી કણ્વના આશ્રમમાં રહેલી શકુંતલા, (રૈદ્ર); મહાભારતમાં આશ્રુચામાના અસ્વથી નારા થતા ગર્ભનું રક્ષણ કરવા માટે કૃષ્ણની પ્રાર્થના કરતી ઉત્તરાનું રક્ષણ કરવામાં કૃષ્ણના હિંસાહનું આલંબન ઉત્તરા (વીર); દેવી મહાત્મ્યમાં વૃણ્ણા ત્રાસ પામતા દૈત્યોના બચનું આલંબન ચંડી કે કાલિકા, (ભયાનક); ઓખાહરણમાં વૃણ્ણી બાલુસુરની કુળદેવી કોટરા એ યાદવોની જીરુપ્સાનું આલંબન, (ખીભત્સ); માર્કંડેયમાં વૃણ્ણી પાતિવ્રતના પ્રભાવથી અલૌકિક કાર્ય કરતી અનસૂયા તથા સુર્વને સ્તંભાવી રાખતી અમુક સ્ત્રી એ તે વખતના જોનારાના વિસ્મયનું આલંબન,^૧ (અદભૂત); ભર્તૃહરિએ આપેલા અમર કુળને પોતાના બરને અપનારી ભર્તૃહરિની સ્ત્રી (જો અનિત્યવાદિક સ્ત્રીમાં છે માટે સ્ત્રીને અનિત્યરૂપ માનીએ તો) ભર્તૃહરિના શમનું આલંબન. (શાંત); અને હરકોઇ સંતાન પ્રીતિવાળા મનુષ્યના વાત્સલ્યભાવનું આલંબન તેની કન્યા હોઇ શકે, (વત્સલ). એ પ્રમાણે નાયિકા હરકોઇ રસમાં આલંબન વિભાવ રૂપે વર્ણી શકાય છે. ઉપરનાં ઉદાહરણોમાંથી ધણું અપ્રસિદ્ધ છે, પણ તે માટે મેં પ્રથમથીજ વિસ્તારન કર્યું છે એટલે હવે વિશેષ કહેવાનું નથી.

^૧ માર્કંડેય પુરાણમાં એવી કથા છે કે એક પતિવ્રતા સ્ત્રીએ પોતાના પાતિવ્રતના બળથી સૂર્યનો બિંદુ અટકાવી રાખ્યો હતો ૪૦—

નાયિકા બીજા રસમાં આલંબન વિભાવ બંધે હોષ શક્તી; તે વિષે કાંઈ વિશેષ જાણવા જેવું નથી. એટલે કન્યા, પતિવ્રતા, સ્વૈરિણી, કે વારાંગના; બાળા, યુવતી, કે જુદા; ગમે તેવી સ્ત્રી નાયકા, કરુણા, હાસ્ય, વિરમય, આદિકતું આલંબન થાય, પણ તેથી રસોત્પત્તિમાં ફેર પડતો નથી; ફેર માત્ર શૃંગારમાં પડે છે. અને તેથી શૃંગારના સંબંધમાં આપણે હવેથી નાયિકાનું વર્ણન કરીએ છીએ.

શૃંગારના સંબંધમાં નાયિકા કાંતો સ્વસ્ત્રી હોય, કાંતો પરસ્ત્રી હોય કે કાંતો વારવેશ્યા હોય; એથી હોષ શકે નહિ. માટે નાયિકા ત્રણ પ્રકારની. સ્વીયા, પરકીયા, અને સામાન્યા. નાયિકાના સામાન્ય ગુણો બહુધા નાયક જેવાજ હોય છે તથાપિ વિશેષે કરીને નાયિકા શૃંગારનો વિષય છે, તો તે રસને સંભવે તેવા ગુણો નાયિકાના જાણી લેવા. મતલબ કે એકાદ ગુણ નાયકમાં વર્ણવતો હોય, તેમ છતાં નાયિકામાં વર્ણવવાથી શૃંગારરસ બગડતો હોય તો તે ગુણ નાયિકાનો ન જાણવો.

સ્ત્રીયાનું લક્ષણ—વિનય અને આર્જવ (સરળતા), ધરના કામમાં આસક્તિ, પાતિવ્રત્ય, અને ક્ષમા, એવા એવા ગુણથી યુક્ત સ્ત્રી સ્વીયા—સ્વકીયા જાણવી.

ઉદા. —જેમ, કૃષ્ણને અર્જુન દ્રૌપદી વિષે કહે છે કે, સખા! દ્રૌપદી કેવી છે? તે—

રામગ્રી.

કૌતુક જોવા નેત્ર ઉપાડે, બ્રમર ઉંચીથાય;

હાસ્ય કરે પળ ઓઠ વચ્ચે, આવી આવી સમાય.

વચન વા'લાં કાનને જ્યમ, જિહ્વાને મધુ દ્રાક્ષ;

કોપ જાણ્યો હોય મેં તો ધર્મરાયની સાથ !

આ ઉદાહરણમાંથી દ્રૌપદીના જે ગુણો માલમ પડે છે તે ઉપરથી આપણે તેને સ્વીયાના વર્ગમાં મૂકી શકીએ છીએ. કૌતુક જીવામાં લા-
જ સાચવે છે, કેમકે જોવાને લગાર ભ્રમર ઊંચી કરવા કરતાં વધારે
કૌતુકની તે આસક્તિ રાખતી નથી; 'હાસ્ય ઓઠની બાહાર નીકળતું
નથી' આ ઉપરથી વિનય ગુણ માલમ પડે છે. મીઠાં વચનથી આર્જવ
સમજાય છે. કોપ નથી માટે ક્ષમા ગુણ સમજાય છે. વળી કૌતુક સ-
રખું જોવાને જેતું મન લોભાતું નથી તે પરપુરુષ તરફ ખેંચાય નહિ-
જ. એ વ્યંજના ઉપરથી તેનું પાતિવ્રત્ય સમજાય છે. એ ઉપરથી સ્વ-
કીયા કેવી હોય તે લક્ષ્યમાં આવશે.

સ્વકીયા મુગ્ધા હોય, મધ્યા હોય કે પ્રગલ્ભા હોય; માટે એજ ના-
મના ત્રણ બેદ સ્વકીયાના જાણવા.

મુગ્ધાનું લક્ષણ—પ્રથમ નવી જીવાનીમાં આવી હોય એવી, પ્રથ-
મજ મદન વિકાર ઉપજ્યો હોય એવી, રતિમાં વામ (વાંકી ચાલનાર),
માન (કોપ)માં મૃદુ (કોમળ), અને અત્યંત લજ્જાવાળી, આ પાંચ
ગુણવાળી સ્ત્રીને મુગ્ધા જાણવી.

ઉદા—જેમ, કોઇ મુગ્ધાનો સ્વામી પોતાના મિત્રને કહે છે કે—

રામગ્રી.

નાનાં સ્તનને ઢાંકતી, ઘરથી ન જાતી બાહાર;

ઁંચા સ્વરથી નવ હસે, લાજતી વારંવાર.
 સામું સ્વામી જૂણ ત્યારે, કરે નીચી દષ્ટ;
 કમ્પે આલિંગન કર્યે, જોઈ ઁકાંત પામે કષ્ટ.
 પરસ્ત્રી સહ હું હમું કે, બોલું વિવિધ વિલાસ;
 ઁપકો આપી નવ શકે પળ, મન ન રહે ઁછાસ.
 સત્રી આપે મને ઁપકો (ત્યારે) મુખ તેનું કરમાય;
 છાની છાની રહે ઘરમાં, સત્રા ! રું કહેવાય !!

મુગ્ધાના પાંચે ગુણ આ ઉદાહરણમાં આવેલા છે. ‘નાના સ્તન’ ઁ શબ્દથી નવી જુવાની બતાવી છે. ‘ઘરમાંથી બાહાર ન નીકળવું’, ઉચે સ્વરે ન હસવું, તથા બહુ લાજવું’ ઁ નવા કામવિકારનાં ચિન્હ છે. ‘સ્વામીના સમાગમમાં ભય પામવું’ તથા કાંપવું’ ઁ રતિમાં વામતાનાં લક્ષણ છે સ્વામીનો અપરાધ જ્ઁયા છતાં પણ તેને ઁપકો આપતી નથી પણ મનમાં જ ખેદ પામે છે, તથા સખીઓ સ્વામીને તે સંબંધી ઁપકો આપે છે તેથી સ્વામીનો અપરાધ મનમાં તાજે થઈ હેયું ભરાઈ આવવાથી રડે છે ઁ ‘કાપમાં કામજતા’ નામે ગુણ છે. ઁ ને પાછળ નવા કામવિકારમાં કહેલી લાજ તે અત્યંત લજ્જા બતાવી આવે છે. ઁ રીતે પાંચ ગુણવાળી સ્ત્રીયા નાયિકાને મુગ્ધા જાણવી. ‘મુગ્ધા’ ઁ મનની ઁક અવસ્થા ઉપરથી નામ પડેલું છે. ઁ અવસ્થામાં સ્ત્રી મોહમાં ગરક હોય છે તથા વ્યવહારની મધ્ય અવસ્થાને તે પામેલી નથી હોતી. જુવાની તેને નવી, કામવિકાર નવો, સાસરું અ

ને સાસરીઆં નવાં, સખીઓ નવી, અને સર્વ કાંઈ તેને નવું નવું હોવાથી જાણે તે ખીજી સૃષ્ટિમાં ગઈ હોવા જાણે નવો જન્મ લીધો હોવા જાણે હવે આગળ વૈભવનો અને મોજમઝાનો અનુભવો દારેઓ આવવાનો છે તેના કાંઠાપર તે ઉભી હોવા આવી અવસ્થામાં તેનું મન મોહિત હોય એ સ્વાભાવિકજ છે.

મધ્યા—મુઝા અવસ્થા પૂરી થાય એટલામાં તો તે પોતાના સ્વામીથી, સાસરીઆંથી, ઘરના કામકાજથી, વ્યવહારથી, અને ખીજી ધણી વાતોથી પરિચિત થઈ જાય છે. હવે તેનું મન વ્યવહારમાં મધ્ય દશાને પામે છે. એવી અવસ્થામાં જે સ્ત્રી હોય તેને મધ્યા કહે છે. મુઝા સ્વામીથી ડરતી હોય છે, પણ મધ્યા ડરતી નથી- શાસ્ત્રકાર મધ્યાનું લક્ષણ લખે છે કે,—તે (૧) નાના પ્રકારની કામ ક્રીડાઓમાં પ્રવીણ, (૨) જીવાની તથા (૩) કામની મધ્ય દશામાં આવેલી, (૪) કાંઈક અતુરાઈવાળાં તથા ગંભીર વચનવાળી, અને (૫) મધ્યમ લ-જ્જવાળી સ્ત્રીને મધ્યા કહેવી. મુઝાની પેઠે મધ્યાનાં પણ ઉપર કહ્યાં તેવાં પાંચ લક્ષણ છે. જીવાનીની મધ્ય દશા અને કામની મધ્ય દશા એ બે જૂદાં જૂદાં લક્ષણ જાણવાં. ઉદાહરણથી આપણે મધ્યાનું મધ્યા-પણું સ્પષ્ટ કરીએ છીએ. જેમ, એક પુરુષ પોતાની સ્ત્રીને કહે છે કે-

માલિનીવૃક્ષ.

તુજ અવયવ સ્વીલ્યા, સ્વીલિ તારીજીવાની,

તુજ સખિજન કેરી તેં ન મર્યાદ માની;

તુજ મૃકુટિ છટાથી કામથી પૂર્ણ જાણી,
વિપરિત રતિ તારી પ્યારિ મેં સૌ પ્રમાણી. ૧

સ્ત્રી-* વિપરિત રતિ લાગે થાઓ સન્યાસિ નાથ!

યમ નિયમ ધરીને સેવવા આવું સાથ;
મુજ સદ્ વસવાથી સદ્ય સંસાર જાશે
જરુર જરુર સ્વામી! મુક્તિ અંતે પમાશે. ૨

ઉદાહરણમાંના પેહેલા ચરણમાં બુવાનીની મધ્ય દશા, ખીજમાં સખીજનની મર્યાદ માત્ર છોડી છે પણ ખીજની મર્યાદ છોડ્યાનું કાંઈ કહ્યું નથી માટે મધ્યમ લગ્ન, ત્રીજમાં કામની મધ્ય દશા, અને ચોથામાં વિચિત્ર કામ ક્રીડામાં કુશળતા વર્ણવી છે. સ્ત્રીના ઉત્તરમાં વ-ક્રોધિત અને શ્લેષ છે, માટે ચતુરાધવાળાં વચન બોલવાનું લક્ષણ સ-મન્વય છે. આ રીતે આ ઉદાહરણથી ઉક્ત લક્ષણો આ સ્ત્રીમાં હોય એમ ભાસે છે અને તેથી એને મધ્યા કહેવી ઘટે છે.

* સ્ત્રી વક્રોક્તિમાં જવાબ આપે છે કે હું સ્વામિનિ! જો તમને રતિપ્રીતિ વિપરીત લાગતી હોય તો સન્યાસી થાઓ. અને યમ (ખં-ધન-કાંચળી વગેરેમાં) તથા નિયમ (કબજે રાખવું-કેશ વગેરેને.) ધાર-ણ કરીને હું પણ તમારી સેવા કરવા સાથે આવીશ; કેમકે સેવા કર-વાં શિષ્ય જોઈએ. મારી સાથે વસતાં વસતાં સંસાર (જન્મ મરણ-છો-કરાં હોય) જાશે (મટશે-ઉત્પન્ન થશે); અને છેવટે મુક્તિ (કલ્યાણ-...) પમાશે. સ્ત્રીનું આ કાંઈક પ્રગલ્ભતા ભરેલું વચન છે.

પ્રગલ્ભા—ઘણું કરીને પ્રાંત વય રૂતાંમાં આ અવસ્થા સ્ત્રીઓને પ્રાપ્ત થાય છે. કામના આવેશમાં ખીજ વાતો પ્રગલ્ભાને સાંભરતી નથી; મતલબ કે કામાંધા, ભર જુવાનીમાં આવેલી, અથવા પ્રકારની કામ ક્રીડા બાણુનારી, મનોભાવ પ્રકટ કરવામાં ચતુર, થોડીજ લાજવાળી અને સ્વામીની સાથે એટલી સમાનતા કરી દીધેલી કે સ્વામીને ખી ગયેલી કહીએ તો ચાલે. આ ન ગુણોથી યુક્ત સ્ત્રીને પ્રગલ્ભા કહેવી. પ્રગલ્ભા કરતાં કામ અને જુવાનીની ઉંચી દશા વર્ણવી નથી; એજ છેલ્લી દશા છે. એથી જ વિશેષ થઈ શકે તે એજ કે કામશાંતિ અ ને જુવાનીની નમતી દશા. એકાદ ઉદાહરણથી પ્રગલ્ભા વર્ણવી બતાવીએ છીએ. જેમ, સંભોગ પછી કોઈ સ્ત્રી પોતાના સ્વામીને કહે છે કે—

ઈંદ્રવિજય.

સ્ત્રી—સ્વામિ શું શોધિ રહ્યા હમણા ?

સ્વામી—તુજ હારાધિ મોતિ ગયાં વિખરાઈ;

સ્ત્રી—હાર તુટ્યો કયિ વેઠ કહો મુજ ?

સ્વામી—દીપક લાવ, નિહાળું તઝાઈ;

સ્ત્રી—ચંદનના ક્યમ ડાઘ દિસે ?

સ્વામી—સ્તન ઉન્નત છે, સમજો મનમાંહી;

વેળ મુળી કમઝાક્ષિ કટાક્ષથી

નાથ નિહાળી વદી હરસાઈ.

દોહરો.

મિયતમ તમને પેચિને, ચિત્ત થયું ચકચૂર;

આલિંગન ફરિ આપતાં, હરખ ભરાણો ઊર. ૨

વિલાસથી વિરામેલી સ્ત્રી પુરુષને પૂછે છે કે હું સ્વામી? શું શોધો છો? સ્વામીએ કહ્યું કે 'તારા હારનાં મોતી' સ્ત્રી કહે છે કે મારા હાર ક્યારે તુટ્યો? સંભોગમાં હાર તુટ્યો તથાપિ તેનું એવું જ્ઞાન નથી; કા-મમાંજ મસ્ત બની રહી હતી. આથી પ્રગલ્ભાનું પેટેનું લક્ષણ જે 'કામાંધપણું' તે પ્રકટ થાય છે. સ્ત્રીના તુટેલા હારનાં મોતી શોધવાને દીવો માગે છે અને તે આવ્યો એટલે એક પ્રકારના આસન (૧કરિરત) માં સ્ત્રીના સ્તનપર ચોપડેલા ચંદનના બિઝનામાં ડાઘ લાગેલા તે જ્ઞે-ધને સ્ત્રી પૂછે છે કે 'આ ચંદનના ડાઘ કેવા?' એનો ઉત્તર પુરુષે હોતો તેવો આવ્યો. સ્ત્રીની બધા પ્રકારની રતિક્રીડામાં પ્રવીણતા આ ઉપરથી સમજાય છે. તથા સ્ત્રીના પ્રશ્ન ઉપરથી અહીં પણ એની કામાંધતા પ્રકટ કરી છે. સ્વામી વળી વિશેષમાં એટલું પણ કહે છે કે 'સ્તન ઉ-ન્નત છે' એથી એવો બોધ થાય છે કે સ્ત્રીની છાતીનો ભરાવો સારો છે ત્યારે એ પ્રોઠ જીવાનીમાં આવેલી હોવી જ્ઞેધએ. પ્રગલ્ભાના બીજા લક્ષણનો એવી રીતે બોધ થાય છે. આ વચન સાંભળીને કટાક્ષ કર-વાથી, સામાના મનનો ભાવ કહેવાની અને પોતાના મનનો ભાવ બન-

૧ ભૂગતસ્તનભુજાસ્યમસ્તકામુન્નતાંસ્વયમધોમુર્લીસ્ત્રિયં ।

ક્રામતિસ્વકરુષ્ટમેહનેવલ્લભે ! કરિરતંતદુચ્યતે (રતિરહસ્યાત)

તાવવાની ચતુરાર્થનો ગુણ પ્રકટ કર્યો છે. છેલ્લા દોહરા ઉપરથી એના મનની લબ્ધિ ધણે દરજ્જે કમી થઈ ગયેલી જણાય છે. આ પ્રમાણે મનની અવસ્થા ઉપરથી પ્રગલ્ભા વર્તાય છે.

સ્વીયાના એમ ત્રણ ભેદ બતાવ્યા; મુગ્ધા, મધ્યા અને પ્રગલ્ભા. પરસ્ત્રીપર સ્વામીનો પ્રેમ છે તેથી કે પછી લાડથી સ્ત્રીઓને જે મીસાવાતું બને છે, જેને રસશાસ્ત્રમાં ‘માન’ કરીને કહે છે. તેમ મુગ્ધા બિચારી બહુધા તો સમજતીજ નથી; કદી સમજે છે તો મોતાની રીસ સ્વામીને જણાવી શકતી નથી; અને કદી જણાવી શકે છે તો તેનું માન સાચવવામાં તે એટલી કોમળ હોય છે કે સ્વામીને કાંઈ કહી શકતી નથી. માટે માનનાં અવસ્થામાં મુગ્ધા વિષે કાંઈ વિરોધ જણવા જોવું નથી. મધ્યા અને પ્રગલ્ભા વિષે જણાવા જોવું છે. એટલે માનની અવસ્થાઓના હેતુથી મધ્યા તથા પ્રગલ્ભાના ત્રણ ત્રણ ભેદ પડે છે. મુગ્ધા સ્વામી સાથે હમ્મર લેઈ શકતી નથી પણ મધ્યા તથા પ્રગલ્ભા લેઈ શકે છે. કેટલીક સ્ત્રીઓ સ્વામીનો એવો અપરાધ જાણ્યા છતાં પણ ધીરજવાળી હોવાથી ધીમેથી મોતાની રીસ સ્વામીને જણાવે છે; કેટલીક તીવ્ર મિમ્બજની હોવાથી સ્વામી સાથે તપી જાય છે અને ચડબડી ઉઠે છે; કેટલીક બનેથી વચલી પ્રકૃતિની હોય છે તે બહુ તપતી પણ નથી તેમ બહુ શાંતિ રાખી બેસી પણ રહેતી નથી. આ ઉપરથી પેહેલીને ધીરા, બીજીને અધીરા, અને ત્રીજીને ધીરા-ધીરા, એવાં નામ આપી ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ત્રણ ભેદ મધ્યા તથા પ્રગલ્ભાના પાઝા છે. માનની અવસ્થામાં એથી વિશેષ ભેદ પડી શ-

કતા નથી. હવે તમારા જાણવામાં આવ્યું હશે કે મધ્યાધીરા, મધ્યા અધીરા, મધ્યા ધીરાધીરા; તથા પ્રગલ્ભા ધીરા, પ્રગલ્ભા અધીરા, પ્રગલ્ભા ધીરાધીરા; એવા છ ભેદ મધ્યા તથા પ્રગલ્ભાના મળીને થાય છે. એ પ્રત્યેકને કેમ જાણખવી તે આપણે કહીએ છીએ. ધીરા પોતાનો કોપ બોલવામાં સ્પષ્ટ જણાવે નહિ, પણ એવું કાંઈક માર્મિક બોલે કે તેમાંથી તેના કોપની વ્યંજના નીકળી શકે. અધીરા તો સ્પષ્ટ શબ્દોમાંજ કોપ જણાવી દે. ધીરાધીરાનો કોપ કાંઈક માર્મિક વચનથી અને કાંઈક સ્પષ્ટ વચનથી સમજાય. આ તો સામાન્ય પણે કહું; પણ મધ્યા ધીરા કેવી હોય?

મધ્યાધીરા—કેષમાં હોય ત્યારે માર્મિક વક્રોક્તિથી સ્વામીને મેહેણું દે. જેમ,—

ઉપજાતિ.

ગયા હતા નાથ નવીન વાડી,
 એકાંત ય્યાં મંજુલ કુંજ જાડી;
 લાગ્યો હશે થાક ફરી ફરીને,
 ચાલો ન'વાહું જઠ્ઠ ઉણ્ણ લૈને. ૧.

એક મધ્યા સ્ત્રીને ખચર પડી કે મારો સ્વામી કોઈ સ્ત્રીને લેઈને આગમાં ગયા હતા. તે ઉપરથી સ્વામી ઘેર આવ્યો એટલે તે ઉપર પ્રમાણે બોલી. એમાંના 'નવીન' 'વાડી' 'એકાંત' વગેરે શબ્દો માર્મિક છે. 'ફરી ફરીને થાક લાગ્યો હશે છં' શબ્દો વક્રોક્તિના છે આ પ્રમાણે

માર્મિક તથા વક્રોક્તિનાં વચનથી સ્વામીને મેહેણું દીધું કે તમે પર સ્ત્રીને લેછને વાડીએ ગજા મારવા ગયા હતા કે નહિ?

મધ્યા અધીરા—કોપમાં હોય ત્યારે સ્વામીને કડવાં વચન કહે જેમ,

શાર્દૂલવિક્રોદિત.

જાવાઘોનિ ઠગાઈ નાથ ! મુજશું, ચાઠા નકામા કશા ?

તે વા'લી મનમાં વશી દિનનિશી, ત્યાં નિત્ય જાઓ ધસ્યા;

જ્યાં વાસો દિનરાત તે તરુણિનો ત્યાં વાસ મારો કયહાં ?

લાગો પાય, કરો પ્રણામ જઈ ત્યાં, છે ચિત્ત સાચું જ્યહાં.

અન્ય સ્ત્રીપર પોતાના નાથની પ્રીતિ છે એમ જાણનારી મધ્યા રીસાછને બેઠી હતી તેને મનાવવાને તેનો સ્વામી તેનો આજ્ઞવ કરવા લાગ્યો. આ વખતે તે મધ્યાએ ઉપરની કવિતામાં દર્શાવેલાં વચન તેને કહ્યાં. 'તમારા મનમાં તમારી કોષ્ઠક બીજી પ્યારી વશી છે તે મનમાં હવે હું શી રીતે માવાની હતી? મતલબ કે એક સ્થાનમાં બેનો સમાવેશ ક્યાં થાય? માટે તમે મને જે પગે લાગો છો, કાલાવાલા કરોછો, તે તો બધી ઠગાઇ છે. તેજ તમારી વાલીને ઘેર દોઝા દોઝા જાઓ.' ઇત્યાદિ વચન કડવાં છે તથા પોતાનો કોપ ધીરાની પેઠે મર્મ વચનથી ન જણાવતાં સ્પષ્ટજ કહી દીધું કે તમને વાહાલી હું નથી, તે છે; આથી એનું અધીરાપણું સિદ્ધ થાય છે. માટે પૂર્વે કહેવાં લક્ષણવાળી આ સ્ત્રીને મધ્યા અધીરા સમજી શકીએ છીએ.

મધ્યા ધીરાવીરા—આ સ્ત્રીનો ક્રોધ કાંઈક માનિક વચનથી,
કાંઈક સ્પષ્ટ વચનથી, અને રડવાથી જાણીવામાં આવે છે. જેમ,—

કાવ્ય છંદ,

સ્વામી—જોતું સુંદરિ આમ,

સ્ત્રી—સ્વામિ ! કહો, જોયું સીધું.

સ્વામી—તજ તું માનનિ ! રોષ,

સ્ત્રી—રોષ રાखी શું કીધું ?

સ્વામી—અમને ઉપજે શ્વેદ,

સ્ત્રી—શ્વેદ ઉપજે શા સારુ ?

પડ્યો નથી તમ વાંક, વાંક સઘळा મુજ ધારુ.

સ્વામી—તો શા માટે રહે ?

સ્ત્રી—રહું કો આગલ પૂછું ?

સ્વામી—મુજપાસે આ ઠામ,

સ્ત્રી—તમારે હું તે શું હું ?

સ્વામી—તું છે મારી પ્રિયા;

સ્ત્રી—તેજ નથિ માટ રહું હું;

સ્વામિ તમે નિર્દોષ, હુંજ અપરાધિ નહુંહું. ૧.

આ ઉદાહરણુ જોવાથી જણાય છે કે આ સ્ત્રીએ પોતાના સ્વામીના આચરણથી ઉપજેલો કોપ રડવાથી જણાવ્યો છે. તથા 'તમારો શો અપરાધ છે? અપરાધ તો બધા મારાજ છે' એ માર્મિક વચનથી ખતાવ્યું છે કે તમે પરસ્ત્રીમાં આસક્ત છો. વળી સ્વામીએ જ્યારે કહ્યું કે 'તું તો મારી પ્રિયા છે,' ત્યારે સ્ત્રીએ જવાબ દીધો કે 'હું તેજ (પ્રિયા) નથી માટે રડું છું.' આ વચનથી સ્પષ્ટપણે પણ કોપ જણાવ્યો છે. આ રીતે ઉક્ત લક્ષણુ વાળી આ સ્ત્રી મધ્યા ધીરાધીરા છે, એમ નક્કી થાય છે.

મધ્યાની પેઠે પ્રગલ્ભાના પણ ધીરાધીરાદિ ત્રણ ભેદ છે એ આપણે પાછળ કહ્યું છે પ્રથમ પ્રગલ્ભા ધીરાનું લક્ષણુ લખીએ છીએ.

પ્રગલ્ભા ધીરા—પ્રગલ્ભાનું બીજું નામ પ્રૌઢા પણ છે. એનો કોપ બાહ્ય જણાતો નથી, પણ મનમાં છાનો હોય છે. તે બહારથી બહુ આદર ખતાવે છે, પણ સ્વામીને કીડા વૈભવ સુખ આપતી નથી. અને એમ ન આપવામાં તે ચતુર હોય છે. જેમ,—

મનહર.

સ્વામી ઘેર આવતા દેહીને શામા સામી ગઈ
સાથે બેસવાનો જોગ જુગતે વિદાયો છે;
આર્લિંગન ઇંગિત સ્વામીનું અંગનાઈ જાણી,
પાણી લેવા શાણી ગઈ, તેમાં અર્થ સાર્યો છે;
દાસીઓને મુખયકી કે'વા માંઢ્યાં ઘર કામ,

વાતનો વિનોદ વામ લોચના વિસાર્યો છે;
નાથના મનોરથોને અદ્વર ઉઢાવી એમ,
કામનીએ કોપ કરી છૂપો માર માર્યો છે. ૧

ઉઢાડરણુમાં કહ્યા પ્રમાણે સ્વામીની સાથે બેસવાની, આલિંગન કરવાની તથા સાથે વાત કરવાની ઈચ્છાઓનો યુક્તિથી પરિહાર કરવાની અતુરાઈ ઉપરથી એ નાયિકા પ્રગલ્ભાધીરા છે એમ જાણવું.

પ્રગલ્ભા અધીરા—કોપમાં હોય ત્યારે સ્વામીને તરછોડી નાખે તથા તાડન પણ કરે. તાડન કરે એટલે ખરેખરી રીસમાં શત્રુને મારે એવું નહિ, પણ પોતાનો કોપ માત્ર પ્રકટ થાય તેવું તાડન સમજવું. જેમ,—

હરિગીત છંદ.

પછિ ક્રોધથી મુખ રક્ત દેખિ મનાવવા પાસે ગયી,
બોલાવિ પળ મુખથી ન બોલી, ક્ષણ લગી ઉમો રહ્યો;
જઈ નિકટ કરુહું સ્પર્શ તો તરછોડિ કર આવીં જશી,
હાશિ હાથ મેં જ્ઞાલ્યા તદા રાડિ, રમણી તે હૈયે વશી. ૧

એક પુરૂષે પોતાના મિત્રને ઉપર પ્રમાણે કહ્યું. જે તે પુરૂષ નાયિકા બેદને સમજનારો હોત તો તેને કહેત કે આ સ્ત્રી પ્રગલ્ભા અધીરાના વર્ગમાં મૂકાય એવી છે. કોપ સંતાડવા જેટલી ધીરજ નથી માટે અધીરા; અને સ્વામીના હાથ તરછોડીને દૂર જવા જેટલા પરિચયવાળી થઈ છે માટે પ્રગલ્ભા.

પ્રગલ્ભાધીરાધીરા—વક્રોક્તિથી નાયકને એક પમાડે તે પ્રગ-
લ્ભાધીરાધીરા જાણવી જેમ,—

ચોપાયા.

દેહ તમારો અનલંકૃત પણ હરણ કરે મન મારું;

પેલીના નવથકી અલંકૃત, તો તેથી શું સારું !! ૧

આ ઉદાહરણમાં પરસંભોગ ચિન્હિત સ્વામીને સ્ત્રી કહે છે કે, હે સ્વામી! તમે અલંકાર ન પેહેર્યા હોય ત્યારે પણ મારું મન હરણ કરે એવા છો; તો પછી પેલી (અન્ય સ્ત્રી)ના નખ વાગવા રૂપ અલંકાર ધારણ કર્યો ત્યારે તો શું કહેવું!! આ વક્રોક્તિથી બતાવી આપ્યું છે કે તમે મારાથી છાનાં આવાં કર્મ કરો છો અને તેથી મને ઇર્ષ્યા ઉપજી છે.

મધ્યા અને પ્રગલ્ભાના મળીને છ ભેદ બતાવ્યા. હવે ધારે કે એક પુરુષને એકથી વધારે સ્ત્રીઓ છે; ત્યારે તેમાંની દરેક એ છ ભેદવાળી હોઈ શકે. એટલે તેમાંની દરેક મધ્યાધીરા ઇં અથવા પ્રગલ્ભા ધીરા ઇં હોઈ શકે—ઘણી સ્ત્રીઓ હોય તો પણ તેના મુખ્ય એ ભાગ પડી શકે; કેમકે તે સૌમાંથી એક કે એ ઉપર તેનો અધિક સ્નેહ હોય અને બીજી ઉપર ઉતરતો હોય એમ થવું એ સંવાસનિક પુરુષને સ્વાભાવિક છે. તમે કહેશો કે દક્ષિણ નાયક બધી સ્ત્રીઓ ઉપર સમાન પ્રેમ રાખે છે તેવું કેમ? તો જાણવું કે દક્ષિણ નાયકના મનમાં સમાન પ્રેમ નથી હોતો પણ સમાન પ્રેમ બતાવવામાં

તે કુશળ હોય છે, અને એટલા માટેજ તેને દક્ષિણ (ચતુર) કહ્યો છે. અધિક ન્યૂન સ્તેહને લીધે એ છ ભેદવાળી મધ્યા પ્રગલ્ભાના વર્ણ બે બે ભેદ પડી શકે. અધિક સ્તેહ જેનાપર હોય તેને જ્યેષ્ઠા અને ન્યૂન સ્તેહ જેનાપર હોય તેને કનિષ્ઠા એવાં નામ આપણે આપીએ છીએ. અને એ રીતે મધ્યા તથા પ્રગલ્ભાના બાર ભેદ થાય છે; અને મુગ્ધા સુદ્ધાં સ્વીયાનાં તેર ભેદ ગણાય છે. જેષ્ઠા કનિષ્ઠાનો પ્રકાર સ્પષ્ટ થવા માટે તેનું એક ઉદાહરણ નીચે લખ્યું છે. જેમ;—

રાગ સામેરીની દેશી.

શ્રી સત્યભામા રુક્મિણી વે બેલિ જોડા જોડ;

શ્રી કૃષ્ણ ક્યારે આવશે એ ઉપર કરતી હોડ.

એવે પાછળ આવ્યા યદુનાયક, જેમ કો ન નિહાળે;

સત્યભામાનાં નેત્ર દબાવિ કિધું, ચુંવન રુક્મિણી ગાલે.

છોડી દેડ હરિ સામા આવ્યા વાધ્યો અધિક વિનોદ;

શ્રી કૃષ્ણ એવા તમ કુટુંબે પૂરો પૂર્ણ પ્રમોદ. ૧

આ ઉદાહરણથી સમગ્રાય છે કે રક્તિણીને જ્યેષ્ઠા અને સત્યભા-
માને કનિષ્ઠા કહેવી જોઈએ, કેમકે કૃષ્ણનું અધિક ન્યૂન હેતુ આ જ-
ગેએ આપણને સ્પષ્ટ સમગ્રાય છે.

નાયિકાનો બીજો મુખ્ય ભેદ પરકીયા છે. નાયકની પરકીયા પર ર-
તિ હોય ત્યારે પરકીયા પણ શૃંગારમાં આલંબન ગણાય. કેટલાક
રસશાસ્ત્રીઓ એવા શૃંગારને શૃંગાર નહિ પણ શૃંગાર રસાભાસ માને

છે, તો તેમ છતાં પણ પરકીયાનું નાધિકાપણું જતું રહેતું નથી, માટે આલંબન વિભાવનું વર્ણન કરવામાં પરકીયા છોડી દીધી નથી. પરકીયા એ પ્રકારની હોઈ શકે. લગ્ન થયેલું એવી અને લગ્ન નહિ થયેલું એવી. વિધવાનો સમાવેશ લગ્ન થયેલીમાં થાય છે માટે એનો જૂદો બેદ ગણ્યો નથી. લગ્ન થયેલી પરકીયાને પરોઢા અને લગ્ન ન થયેલીને કન્યકા એવાં નામ આપેા. યાદ રાખવું કે પરકીયા શબ્દવડે ખીજની પતિવ્રતા સ્ત્રીની ગણુના આપણે આમાં કરતા નથી, પણ સ્વામીને છોડીને ખીજ પુરુષપર છાની પ્રીતિ રાખનારનેજ પરકીયા નામ આપેલું છે.

પરોઢા પરકીયા—યાત્રાદિકમાં આસક્ત, કુલટા, તથા નિર્લગ્ન એ ગુણવાળી સ્ત્રીનેજ રસના અંથોમાં પરોઢા પરકીયા ગણેલી છે. જેમ કાષ્ઠ સ્ત્રી પોતાના ચારને કટાક્ષ કરતો જોઈને કહે છે કે,—

ઘનાક્ષરી હંદ.

શ્વાસ હેઠો મૂકતાં માં ‘મૂકે છે નિસાસા શાના’?

વે’મ એમ આળી મને જાઠેવે છે નિત્ય નાથ;

મનમાંની વાત છાની જાય છે પિછાની, અનુ—

માન કરે આહું, એવો શોક્યનો સમગ્ર સાથ;

ચેષ્ઠાથી પ્રતિષ્ઠા જાય સાસૂ સઘ જાળી જાય

જેઠાળી, નળંદ નેળ જોઈને ઉચારે ગાથ;

માર્ગ જા પ્રવાસી ! છોડ નેળના ઇસારા તારા,

કામ કઠ્ઠા કોવિદ રસિક! તને જોડ્યા હાથ. ૧

આ ઉદાહરણમાં સ્વામી, સામુ, વગેરે ગણાવ્યાં છે માટે એ નાયિકા પરોઢા છે; તથા 'કામકળામાં પ્રવિણ' અને 'રસિક' એવા સંબોધનથી એની પુરુષ ઉપરની પ્રીતિ પણ વ્યંજિત થાય છે. એ પ્રમાણે પરપુરુષ પર રતિવાળી આ નાયિકા પરોઢા પરકીયા છે એવું આપણે જાણીશું.

કન્યા પરકીયા—પરણ્યા વિનાની, સલગ્ન અને નવી જુવાનીમાં આવેલી નાયિકાને કન્યા જાણવી. પિતા આદિકના સ્વાધીનમાં હોવાથી આ પણ પરકીયા ગણાય છે.

ઉદાહરણ—જેમ, ઓખાહરણમાં વણેલી ઓખાને અનિશ્ચય સ્વપ્ન લાગવાથી જાગીને તે ચિત્રલેહાને કહે છે કે—

રાગ બેરાડી.

વિધાત્રી કહે તેનું શું નામ, સ્વપ્ન સ્વામીનું કોણ ગામ;
કોણ જાત પિતાને માત, લઈ આવું કહે માંડી વાત.
ઓખા કહે કરમે દઈ ભુજ, વારે વારે શું પૂછે મુજ;
મન મઠવા રહ્યું ટમટમી, તેનું રૂપ અંતર રહ્યું રમી.

+ + + + +

રૂપ કઠ્ઠા મને મન ગમી, તે સ્વરૂપ રહ્યું ચિત્ત રમી;
બાઈ તે નાથે મને દમી, મુખ સુરજ ગયો આથમી.
નિશા નહિ જાયે નિર્ગમી, મઠવા મનડું રહ્યું ટમટમી;

વિરહ દુઃખ ન રહેવાય સ્વમી, લાવ નાથને ચરણે નમી.

(પ્રેમાનંદ.)

આ ઉદાહરણમાં એવા કન્યાની પરપુરુષમાં રતિ વર્ણવી છે. પિતાને આંધીન કન્યાને પરકીયા ગણાય છે તો લગ્ન થયા પહેલાં બધા પુરુષ પણ કન્યાને પરપુરુષ છે. જેની સાથે તે વરવાને ઇચ્છે છે તે પુરુષ પર તેની રતિ છે માટે તેનું કન્યા પરકીયાપણું જરૂર રહેતું નથી; પરંપુ પછીજ તે સ્વકીયા થાય છે. માલતી માધવમાં માલતી કન્યા પરકીયા છે.

સામાન્યા—સ્વકીયા, પરકીયા અને સામાન્યા, એવા ત્રણ પ્રકારની નાયિકામાંથી આ છેલ્લો પ્રકાર છે. પરકીયા તથા સામાન્યાના ધીરા ધીરાદિ ભેદ હોતા નથી; કેમકે એ ભેદ માન (લાડ કે ઇર્ષ્યા સંબંધી રીસ)ની અવસ્થાના છે. પરસ્ત્રીને એ માનનો સંભવ નથી કેમકે તે પોતેજ પરસ્ત્રી છે, માટે હોય તે તેની પરણેલી સ્ત્રીનો ભય હોઈ શકે. ‘વારૂ સારે, પરકીયાની લાયની અવસ્થા વર્ણુ.’ એમ તમે કહેતા હો તો, ભયની અવસ્થામાં સંજોષન (દાંકવું) સિવાય બીજું કાંઈ વિશેષ નથી માટે તે વર્ણવવા જેવી નથી. સામાન્યાના પણ એજ રીતે માર્ગવસ્થાના ભેદ નથી તથાપિ વિરક્તા અને અનુરક્તા એવા બે ભેદ પાડ્યા છે. સામાન્યાનાં સામાન્ય લક્ષણ આ પ્રમાણે છે:—ધીરા અને

*કેટલાક કવિઓએ પરકીયા તથા સામાન્યાના એવા (માના વસ્થાના) ભેદ આપ્યા પણ છે, પણ અમને તે વિષે વધારે વિવેચન અહીં આપવું દુરસ્ત લાગતું નથી.

કળામાં નિપુણ એવી વેશ્યા એજ સામાન્યા નાયિકા બાણવી. વિશેષ એ કે ગુણ વિનાના પુરુષથી તે કંટાળતી નથી કે ગુણવાન પુરુષથી ને આનંદ પામતી નથી; પૈશો માત્ર જોઈને તે આકારથી પ્રીતિ બતાવે છે. પૈશો જતો રહ્યો તો સ્વીકારેલા પુરુષને પણ કાઢી મૂકે અને પૈશો મળ્યો તો તેનેજ પાછો બોલાવે. ચોર, રોગી, મૂર્ખ, અનાયાસે પૈશો મળેલો હોય એવા, ઢોંગી, કામવાસના જગતથી છાની રાખનાર, એવા એવા બહુધા તેના સ્વામી હોય છે. કામવશ થઈને એ પણ કોઈક જગોએ કદાચિત્ ખરી પ્રીતિ બાંધે છે ત્યારે તેને ‘અનુરક્તા’ એવું નામ આપીએ છીએ, અને ખરી પ્રીતિ વિનાની ઉપર કહી તેવીને ‘વિરક્તા’ નામ આપીએ છીએ. પણ અનુરક્તા કે વિરક્તા, ગમે તેવી સામાન્યા નાયિકામાં રતિ સુખની તો ભાગ્યેજ આશા રાખવી.

ઉદાહરણ—જેમ, ‘હાર્યાણ્ય’ નામે પ્રદસનમાં વર્ણવી મૃગાંકશેખા નામે નાયિકાને જોઈને વિશ્વબંડ નામે ઢોંગી આચાર્ય કહે છે કે—

મંદાકાંતા.

ધાંમે ધીમે વદતિ, ધ્વસતી કામની આ દિસે છે;

આલિંગે છે નિકટ સચિને કેશ છૂટા કરે છે;

ઢાંકે છે ને સ્તન ઉપરનું વસ્ત્ર તેનું ચસે છે;

કંપે જાણે ઘડિઘડિ અને ધીમું ધીમું હસે છે. ૧

ઉપજાતિ.

કટાક્ષથી જેમ મને કહે છે,
આ ટામમાં ચિત્તહરા રહે છે;
મલે! જડે બેસું લગાર પાસ,
આપીશ એને ધનકેરિ આશ. ૨

આ ઉદાહરણમાંનો વિશ્વભંડ, જાતનો ભાંડ છે. એને પૈસા આપે એવો જોઈને તેનું ચિત્ત હરણ કરવાને નાયિકા હાવભાવ કરે છે, વગેરેથી સમજાય છે કે એ સામાન્યા નાયિકા વેશ્યા છે.

પાછળ કહેલી તેર બેદવાળી સ્વકીયા, તથા કન્યકા અને પરોઢા એવા બે પ્રકારની પરકીયા, અને સામાન્યા, મળીને નાયિકાના સોળ બેદ થાય છે. એ સોળ પ્રકારની નાયિકાના વળી અવસ્થાપરત્વે આઠ આઠ બેદ પડે છે. કુટલીક સ્ત્રીઓનો સ્વામી સ્ત્રીથી મોહિત થઈને તેનેજ દેખતો હોય; આવી સ્ત્રીઓનો એક વર્ગ પાડી તેને સ્વાધીન ભર્તૃકા કહીએ. કુટલીકનો સ્વામી પરસ્ત્રીપર આસક્ત હોવાથી તેમના મનની સતત ધૃત્યાવસ્થા હોય છે; આવી સ્ત્રીઓનો એક બીજો વર્ગ પાડી તેને ખંડિતા નામ આપો. કુટલીક સ્ત્રીઓ પ્યારાને મળવાને સંકેત કરી મૂકેલે ઠેકાણે જાય છે; આવી સ્ત્રીઓનો એક ત્રીજો વર્ગ પાડી તેને અભિસારિકા કહીએ. કુટલીક સ્ત્રીઓ સ્વામી સાથે લઢીને પછી પસ્તાવો કરે છે; એવીનો એક વર્ગ પાડી તેને કલહાંતરિતા કહીએ. કુટલીક ધારેલી જગાએ (સંકેત સ્થળે) જઈને ત્યાં સ્વામી ન મળવાથી

સીઆણી પડી ચીકાય છે; આવી સ્ત્રીઓને ઠગાયલી અથવા વિપ્રલબ્ધા કહીએ. સ્વામી પરદેશ જવાથી જે સ્ત્રીઓ વિરહવેદના ભોગવે છે તે મનોએક જૂદો છૂટો વર્ગ પાડી તેને પ્રાપિતભર્તૃકા કહીએ. કેટલીક સ્વામીના સમાગમ માટે અસંકૃત થઈ રહે છે; એવી સ્ત્રીઓનો એક સાતમો વર્ગ પાડી તેને વાસકસજ્જા કહીએ. કેટલીક સ્વામીને મળવાને આતુર, જેને વિરહોત્કંઠિતા નામ આપી શકાય એવી સ્ત્રીઓ હોય છે. આ રીતે જૂદી જૂદી સ્થિતિમાં આવી પડનારી નાયિકાઓના જૂદા જૂદા આઠ ભેદ ગણ્યા છે. તે આઠ ભેદ ઉપર ગણાવ્યા છે તેજ છે, તેમ છતાં તેનાં યથાર્થ લક્ષણ અને ઉદાહરણ નીચે લખ્યાં છે તેથી ઠીક સમજાશે.

૧ સ્વાધીન ભર્તૃકા—રતિ ગુણથી આકર્ષાયેલો સ્વામી જેની પાસેથી ખસતો ન હોય તથા જે નાના પ્રકારના વિશ્વાસવાળી હોય તેને સ્વાધીનભર્તૃકા જાણવી. સ્વાધીનભર્તૃકા મદ તથા અહંકારવાળી હોય છે. તે પોતાના મનોરથ સ્વામી પાસેથી સિદ્ધ કરી લે છે અને વનવિહાર વગેરે તેને પ્રિય હોય છે. પતિ સ્વાધીનમાં હોય માટે તે ‘સ્વાધીનપતિકા’ કહેવાય છે.

ઇદ્રવિજય.

રંગ સખી ! મુજ ગૌર નથી, નથિ

નેત્ર કટાક્ષ નથી સ્તન ભારે;

વાળી વિષે કશિ યુક્તિ નથી, ગતિ

મંદે નથી, નથિ રૂપ મહારે;
 હાસ્ય વિપે મુજ મર્મ નથી, નથિ
 શ્રોણિ પ્રદેશ વિશાલ વધારે;
 તોપણ મોહિ રહ્યા મુજમાં પ્રિય,
 કારણ શું સાચી ! તેનું તું ધારે ?

ઉપરના ઉદાહરણમાં મુગ્ધા વર્ણીએ એ મુગ્ધાના રતિ ગુણથી આ-
 કાષાયલો સ્વામી તેનેજ ધર્યો છે તથા તેથી મારામાં કાંઈક એવું છે કે
 તેથી સ્વામી મારાપર મોહિત છે એવો અલંકાર પણ તે મુગ્ધાનો જ-
 ણાય છે. આ ‘મુગ્ધા-સ્વાધીનભર્તૃકા’નું ઉદાહરણ છે. એજ રીતે મધ્યા
 સ્વાધીનભર્તૃકા, પ્રગલ્ભા સ્વાધીનભર્તૃકા, પરકીયા સ્વાધીનભર્તૃકા, સામા-
 ન્યા સ્વાધીનભર્તૃકા, વગેરે કાવ્યોમાં વર્ણવ્યાં હોય છે.

૨ **ખણ્ડિતા**—પરમ્પરી સાથે સંલોભ કથાનાં ચિન્હ સહિત સ્વામી
 જેની પાસે આવે તે-છર્જીથી ક્રોધી થયેલી સ્ત્રી ખંડિતા સમજાવી. રતિ
 ખંડિત થવાથી ‘ખંડિતા’ કહેવાય છે નિઃશ્વાસ મૂકવા, ચિંતાતુર થ-
 વું, એવી ખંડિતાની ચેષ્ટા હોય છે. ઉદા०

મનહર.

આવો નાથ ! પ્રાતરમાં પધાર્યાછો પ્રીતિ કરી,
 શરીર તમારું આ સુગંધથી મુહાય છે !
 આંખ છે ઉજાગરાથી રાતી તેથી શોભે બહુ,

દેખી પ્રેમ આપ કેરો મન મકલાય છે !
કામી જન કેરી શોભા કામની પોતાની જુણ
શોભા પળ સફળ ત્યારે જ તે કે'વાય છે !
શોભા આ વતાવી મને પ્રીતિ ઉપજાવી ડર,
વા'લી વા'લી કે'તા'તા તે સાચું સમજાય છે !!!

આ વચન મધ્યા ખંડિતાનાં છે. વક્રોક્તિથી એની ઇર્ષ્યા સ્પષ્ટ જણાય છે માટે ખંડિતા માલમ પડે છે.

૩ અભિસારિકા—જે સ્ત્રી કામવશ થઇને સ્વામીને સંકેત સ્થળમાં તેડી જાય અથવા પોતે તેના સ્થળમાં જાય તે અભિસારિકા જાણવી સંકેત સ્થાનમાં અભિસરણ (અભિતરફ+સરણ ગમન) કરેછે, માટે અભિસારિકા નામ આપ્યું છે.

કુળવાન સ્ત્રી અભિસરણ કરે (સંકેત સ્થાન જાણી જાય) તો પોતાનું શરીર સંકોચીને, કોઇ ઓળખી ન શકે એવું વસ્ત્ર પેહેરીને તથા ખખડે નહિ તેમ અલંકાર પેહેરીને નીકળે.

• વેશ્યા અભિસરણ કરે તો વિચિત્ર અને ઊજળાં લૂગડાં પેહેરીને, ઝાંઝરના શબ્દ સાથે, આનંદથી હસતે મોઢે નીકળે.

જો દૂતી અભિસારસ્થાન (સંકેતસ્થાન) જાણી જવા નીકળે તો મંદથી ભાગી તૂટી વાણી બોલતી, વિલાસથી વિકાસ પામેલાં નેત્રવાળી, ચોપાસ જોતી, અને મરજીમાં આવે તેમ પગલાં મૂકતી નીકળે.

પરસ્ત્રીની પેઠે સ્વકીયા પણ અભિસરણ કરેછે. જેમ, વૃદ્ધ જન વગે.

રેની લાજથી એકાંતમાં સ્વામીને છાતું મળવા જવું હોય વગેરે પ્રસંગ-
માં તે પણ અભિસારિકા કહેવાય.

અભિસારિકાનાં સંકેતસ્થળ—ખેતર, વાડી, દેવાલય વગેરે-
નાં ખંડેર, દૂતીતું ઘર, વન, ગુફાઓ, સ્મશાન, નદીના કિનારા, અને
અંવારી જંગલો વગેરે, એ અભિસારિકાનાં વિનોદ કરવાનાં સ્થળ છે.

સંકેતસ્થાનમાં સ્વામીને બોલાવવા સંદેશો કહાવનારી અભિસારિ-
કાતું ઉદાહરણ, જેમ, કોઇ અભિસારિકા દૂતીને કહે છે કે,—

ચરણાકુલ.

મુળ સખિ ! વિનતી કરું તહારી,

જ્યમ અવગણના થાય ન મારી;

કામ સરે જેથી સખિ મારું,

તેમ જઈ ત્યાં મળજે વારુ !

એમાં કહેવાની મતલબ એ છે કે જેથી મારી હલકાર્થ ન જણા-
ય અને માફ કામ થાય એવી રીતે તેને (જરને) સમજાવીને સંકેત
સ્થાનમાં મોકલજે.

અભિસારિકાતું ઉદાહરણ—કોઇ નાયક સંકેતસ્થાનમાં આવેલી
પ્રગલ્ભાભિસારીકાને કહે છે કે,—

ચરણાકુલ.

માર નિતંબતળો તુજ મારે;

કમલ સમા કોમલ પગ તારે;

રાત કાઠિ જંગલ કેરો પથ;

થયો હશેજ મનોરથ તે રથ. ૧

મનોરથ રૂપી રથમાં ખેશીનેજ તું આવેલી જણાય છે; મતલબ કે કામવિકારે તને ખેંચી આણી છે. આથી અભિસારિકાપણું સિદ્ધ થાય છે. જંગલ એ અભિસારનું ઠેકાણું બતાવ્યું છે અને કાળી રાત એ અભિસારનો વખત બતાવ્યો છે.

ઉપરનું ઉદાહરણ પ્રગલ્ભાભિસારિકાનું છે. ભારે નિતંબ એ પ્રગલ્ભાનું લક્ષણ છે. પ્રગલ્ભાની પેઠે મુગ્ધા, મધ્યા, પરકીયા, સામાન્યા, વગેરે પૂર્વે વર્ણવેલા હરેક ભેદવાળી સ્ત્રી અભિસારિકા હોઈ શકે. એ સિવાય સમય ઉપરથી અભિસારિકાના ત્રણ પ્રકાર વિશેષ કહ્યા છે; એટલે ચંદ્રને અજવાળે અભિસાર કરનારીને જ્યોત્સ્નાભિસારિકા, અંધારામાં અભિસાર કરનારી તે કૃષ્ણાભિસારિકા, અને દિવસે જનારી તે દિવાભિસારિકા કહેવાય છે. જેમ, કૃષ્ણાભિસારિકાનું વર્ણન કરતાં કવિ કહે છે કે,—

ચરણાકુલ.

૧ સ્ત્રિરિણિ જનનું લોચન કેવું?

૧ જાનસૂતીનું મુખ કમળ સરખું કે કુમુદ સરખું કહેવાય નહિ; કેમકે કમળ તો સૂર્ય હોય ત્યારે અને કુમુદ તો ચંદ્ર હોય ત્યારેજ ખીલે, પણ આ તો સૂર્ય ચંદ્ર વિનાની અંધારી રાતે પણ વિકાસ પામેલું-ખીલેલું હોય છે.

એક કહે અંબુજના જેવું,
 બીજો કે'લે કુમુદ સમાને;
 વાત કેમ એ પંચ પ્રમાણે !
 અંબુજ જેવું નેન કહો છો,
 રાતે સ્વીલું કેમ લહાંછો ?
 કુમુદ સમાન કહો ક્યમ તેને,
 અંધારે પણ વિકાસ જેને.

૨

પરકીયાભિસારિકાનું ઉદાહરણ.—

આવેશથી નિકળી જે વાળા,
 અંધકાર જગમગતી જ્વાળા;
 મેઘ સૂર્ય, રજની દિન જેને,
 જંગલ રંગમે'લ છે તેને.

મધ્યાભિસારિકાનું ઉદાહરણ.—

વસંતતિલયા છંદ.

માર્ગે ન સર્પથકિ તેં ભય લેશ રાખ્યો,
 મારા અડે કર ત્યહાં સ્યમ કંપ રાખ્યો;
 કંપી ન નાનુક પ્રિયા ! ઘન કાટકાથી,
 મારું સુણી વચન આડું જુણ્ણ શાથી ?

ઉદાહરણમાંના નાનુક શબ્દથી મધ્યાપણું જણાવ્યું છે. ખીનું વર્ણન અભિસારિકાપણું જ્ઞાતવનારું છે.

• ૪ કલહાંતરિતા—અશામત કરતા સ્વામીનું પ્રથમ ન સાંભળીને પછીથી પરતાવે પામનારી સ્ત્રીને કલહાંતરિતા કહેવા.

ઉદાહરણ—પરકીયા તલહાંતરિતાનું જેમ, એક ભરિણી સ્ત્રી પોતાની સખીને કહે છે કે, જેને માટે—

શાર્દૂલવિક્રિ ઢિત.

વૃદ્ધો જે ગુરુ તેમને લઘુ ગણ્યા, વાતો નકામી ગણી,

શિક્ષા બેનપણીતણી નવ ગણી, નીતિ વિશેષે હળી,

છોડી લાજ અકાજ આચર્યું, મમી રાતે કુઠામે ઠરી,

તે સ્વામી પળ દૂભવ્યો કુવચને; થડું શાંત શાળે કરી!! ૧

ઉદાહરણમાં ‘અકાજ આચર્યું’ વગેરે વાક્યોથી પરકીયાપણું સિદ્ધ છે, અને ‘શાળે કરી શાંત થઉ’ ઇત્યાદિ વાક્યથી કલહાંતરિતાપણું સમજાય છે.

પ્રૌઢા અથવા પ્રગલ્ભા કલહાંતરિતાનું ઉદાહરણ.—એક સ્ત્રીને તેની સખી કહે છે કે,

ચોપાયા.

નાથ રિસાવ્યા! એમ વિમાસે, તો શિદ જાવા દીધા?

આંખો લાલ કરીને હાથે રોકી શે દુર કીધા!

કલહ કર્યો સિદ્ધ સ્વામી સાથે? હાથે શીદ રહે છે?

દૈવ રુઠે તવ શાણાને પણ કુબુદ્ધિ કાચ નહે છે!!

આ ઉદાહરણમાં કલહ કરવા વગેરેથી પ્રોત્સાહનું તથા રડવા વગેરેથી કલહાંતરિતાપણું સમજાય છે. આની પેઠે મુઘ્ધા, મધ્યા, અને સામાન્યા વગેરે પણ કલહાંતરિતા રૂપે વર્ણી શકાય છે. જેમની રતિની વચમાં કલહ (કંકાસ) રૂપ અંતરાય આવ્યો છે તેની સ્ત્રીને 'કલહાંતરિતા' નામ ધરેલ છે.

૧ વિપ્રલબ્ધા—સ્વામીએસંકેત સ્થળમાં આવવાનું કહી મોલાની છતાં અને તે પ્રમાણે ત્યાં ગયા છતાં પણ તે જગોએ સ્વામી ન આવવાથી અત્યંત અપમાન પામેલી સ્ત્રીને વિપ્રલબ્ધા કહેવાય. વિપ્રલબ્ધા એટલે 'ઠગાયેલી' એવો સામાન્ય અર્થ છે.

સંકેત સ્થળમાં સ્વીયા, પરકીયા અને સામાન્યા પણ જરૂર શકે છે માટે હરકોઈ સ્ત્રી વિપ્રલબ્ધા હોઈ શકે. જેમ, કોઈ પરકીયા સંકેત સ્થળ શૂન્ય જોઈને કહે છે કે—

ચોપાયા.

ધીરજ રૂપી સર્પ મયાનક, તે શિરપર પગ મૂક્યો;

લજ્જા રૂપી નદી ઓઢંઘી, સ્વામિ સિંહ પણ ચૂક્યો;

અંધકારને અંગિકાર કરિ, કષ્ટવડે અહિં આવી!

દૈવ થયો દુશ્મન કે, મારો પ્યારો ગયો રિસાવી!!

૧

‘સ્વામિસિંહ પણ ચૂક્યો’ વગેરે વાક્યથી પરકીયાપણું સિદ્ધ છે;
 ‘દૈવ દુશ્મન થયો’ વગેરે વાક્યથી વિપ્રલબ્ધા જણાય છે.
 મધ્યા વિપ્રલબ્ધાનું ઉદાહરણ,—

ચામર છંદ.

શે’રમાંથિ ચાલિ છેલ સે’લમાટ બાગમાં,
 છાનિ માત તાતથી અજાણ કોક ભાગમાં;
 ત્યાં ગઈ નિહાલિ વાઢિ શૂન્ય જ્ઞાહિ શી રહી;
 ચિત્ત ચોંકિ મૂર્તિ પેઠ ત્યાંનિ ત્યાં ઠરી ગઈ. ૧

છેલપણથી જણાય છે કે એ મધ્ય અવસ્થામાં આવેલી છે; તથા
 આશ્ચર્યથી સજડ થઇ જવાથી એનું વિપ્રલબ્ધાપણું સમજાય છે.

૬ પ્રોષિતભર્તૃકા—નાના પ્રકારનાં કામકાજને લીધે જેના સ્વામીને
 દૂર દેશ જવાની જરૂર પડી હોય, અને તેના વિરહથી જે સ્ત્રી દુઃખ
 પામતી હોય તે પ્રોષિતભર્તૃકા કહેવાય. જેનો ભર્તૃ (સ્વામી) પ્રોષિત
 (પરદેશ ગયેલો) હોય તે પ્રોષિતભર્તૃકા.

ઉદાહરણ—મધ્યા પ્રોષિતભર્તૃકાનું.

રાગ સામેરી.

મેઘસલા ! ઉત્તર તરફ તુજ ગમન મુજને માસે;
 સંદેશો મુજ કે’જે સર્વિને, જઈ એકાંત અવાસે. ૧
 ઓઢાલ આપું તેની તુજને રખે ઝાંતિ થાય;

હાસ્ય વિનોદ તર્જીને બેઠી, ઉદાસી મન માંહ્ય. ૨

(જેમ) શીત થકી વદલાઈ જાણે કમઠ કેરું રૂપ;

(તેમ) મુજ વિયોગે પ્યારિ પળ થઈ ગઈ હશે તદ્રૂપ. ૩

એકલી તે જ્યમ ચક્રવાકી સહચર વિના મૂઝાય;

વિરહાતુર મુજ કામિની એ રીત તને પરચાય. ૪

ઉન્નત સ્તન, ગંભીર નાભી, હાથ શુંડાકાર;

એ સર્વ વિપરિત ભાસશે, વર્જ્યા હશે ગણગાર. ૫

આ ઉદાહરણમાં મેઘદૂતમાં વર્ણવેલા યક્ષની સ્ત્રીને તે યક્ષે મેઘના વાદળા નેડે સંદેશો કહાવેલો તેવું વર્ણન છે. યક્ષ કહે છે કે તે સ્ત્રીને તું આવા ચિન્હથી ઓળખજે. એમ કહીને પછી ઉદાહરણમાં બતાવ્યા પ્રમાણે તે કહેવા માંડે છે. ‘હાસ્ય વિનોદ તજીને ઉદાસ થઈ બેઠેલી’ ઇત્યાદિથી તે પ્રેરિતભર્તૃકા છે એમ જણાય છે; ઉન્નત સ્તન વગેરેથી મધ્યાપણું સમજાય છે; માટે એ વર્ણન મધ્યા પ્રેરિતભર્તૃકાનું છે.

૭. વાસકસજ્જા—રતિ મંદિર (શયન સ્થળ) શોભાનીને પોતે પ્રિયના સમાગમ માટે અલંકૃત થાય એવી, સ્વામીના સમાગમના અનુભવવાળી સ્ત્રી વાસકસજ્જા જાણી. વાસક (વાસગૃહ) સજ્જા (સજનારી).

ઉદા૦—

મંદાકાંતા.

બાજૂ બાજૂ ઉપર ધરજે, કાંકળી નાચ કાઢી,

હીરાકંઠી ધર મનુસમાં પે'રજે સાદિ સાડી;

મારે ભૂષા તજિ, તુજ ગळे રાખ એકાવઠી આ;

નીહાઠે છે અવઠું ક્યમ તું સાંભઠી લે વઠી આ. ૧

આ ઉદાહરણ મુઘ્ધા-વાસક સજ્જનું છે. સ્વામીના સમાગમ માટે સજ્જ થવાનો ઉપદેશ એમાં સખીએ કર્યો છે. 'અવળું જુએ છે' એ વચનથી, તે સખીના આગળ પણ લાગે છે, એમ બતાવીને મુઘ્ધાપણું સિદ્ધ કર્યું છે, અલંકાર સજ્જવાતું વર્ણન છે તેથી એ વાસક સજ્જન સમગ્રાય છે. એજ ઉદાહરણ થોડા ફેરફાર સાથે નીચે લખીને પ્રગલ્ભા વાસકસજ્જન વર્ણવી છે. જેમ,

બાજૂ બાજૂ ઉપર ધરજે, કાંકળી લેનિ કાઢી,

હીરાકંઠી ધર મનુસમાં, પેરવા લાવ સાડી;

મારે ભૂષા રતિસમયમાં ઠીક લાગે ન આલી,

રાખું એકાવઠિ ફકત હું, શું હશી સામું ભાઠી ?

• સખીના આગળ લાજવાપણુ આ સ્ત્રીને નથી એ ઉદાહરણના ત્રીજા ચરણથી સમગ્રાય છે, માટે એ પ્રગલ્ભા છે. રતિસમય માટે અનલંકૃત થવાપણું તો એમાં ઉઘાડુંજ છે.

• < વિરહોત્કંઠિતા—સંકેત સ્થળમાં સ્વામીએ આવવાનું કહ્યું હોય છતાં દૈવ્યોએ તે ન આવવાથી તેના વિરહથી વ્યાકૂળ થાય તથા ન આવવાના કારણનું ચિંતવન કરે તે વિરહોત્કંઠિતા જાણવી. વિપ્રલખ્ધામાં અ-

ને આમાં એ તકાવત છે કે વિપ્રલબ્ધા આ વખતે બહુ ગુસ્સે થાય છે, કેમકે તેના જાણવામાં એવું હોય છે કે મને આવવાનું કહીને સ્વામી જાણી જોઈને નથી આવ્યો. વિરહોત્કંઠિતા તો માત્ર ન આવવાનું કારણ દેવયોગ માનીને સ્વામીને દોષ આપતી નથી, કે પોતાનું અપમાન થયું પણ સમજતી નથી. પ્રાપ્તિ ભર્તૃકામાં અને વિરહોત્કંઠિતામાં એ ફર છે કે પેહેલીનો સ્વામી અમુક દિવસની અવધિ (મુદત) આપીને ગયો હોય છે, માટે તે પ્રાપ્તિભર્તૃકા છે. બીજીને તો આવવાનું નીકળ્યો છતાં અથવા આવવાનો સંભવ છતાં ન આવ્યો માટે દુઃખ છે અને એટલામાટે એ વિરહોત્કંઠિતા છે.

કેટલાક કહે છે કે સંકેતની પેહેલાંજ સ્ત્રી સ્વામીના વિરહથી ઉત્કંઠાવાળી હોય છે માટે પ્રથમ વિરહોત્કંઠિતા કહેવી; પછી દૂતી વગેરેની મદદથી સંકેત સ્થળ તરફ અભિસરણ કરે માટે તે અભિસારિકા કહેવાય; પછી ત્યાં પ્રિયનો મેળાપ ન થાય ત્યારે કોપ પામે કે નિરાશ થાય, તેથી તે વિપ્રલબ્ધા કહેવાય; જો સ્વામી આવે તો સ્વાધીન પતિકા કહેવાય, એકજ સ્ત્રીની ક્રમે કરીને એ ચાર અવસ્થાઓ થાય છે. આ કહેવું પણ ઠીક છે. વિરહોત્કંઠિતાને કેટલાક ગ્રંથકારે ઉત્સુકા એવું નામ પણ આપેલું છે.

ઉદા०

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

આવ્યા ના હજિમૂઘી નાથ ! મઠિ કો વાટે વિલાસી પ્રિયા !
કે મારા અવગૂણ ઝર વાશિયા ! કે કૈં વિદેશે ગયા !!

ગૂંથાયા ઘર કામમાં શું અથવા ! એવું વિચારો, કરી--

દાષ્ટિ દૂર; ન જોઈ નથ, રહવા લાગી ત્રિયા તે ફરી. ૧

• આમાં, કરેલા સંકેત મુજબ સ્વામી ન આવવાથી ચિંતાતુર થયે લી કામનીનું વર્ણન છે. અને એની ચિંતાથી એ વિરહોત્કંઠિતા જણાય છે. •

આ પ્રમાણે સ્વીયા, પરકીયા, અને સામાન્યાના મળી સોળ બેદ આઠ ઘણા કરતાં ૧૨૮ પ્રકારની નાયિકા વર્ણાય છે. તેમાં પાંચ ઉતા મધ્યમ અને અધમ, એમ બેદ પાડવાથી ૩૮૪ બેદ થાય છે. તેમાં વળી દિવ્યનાયિકા, અસ્થિનાયિકા અને દિવ્યાદિવ્યનાયિકા, એમ બેદ પાડતાં ૧૮૫૨ બેદ થય છે.

પાછળ કહ્યા તેટલાજ બેદ નાયિકાના પડી શકે એમ ન જણાવે. એ બેદ પાછા મિશ્ર કરીએ એટલે જેમ એક સ્ત્રી મધ્યા છતાં ધીર, અધીરા અને ધીરાધીરા, એ ત્રણે અવસ્થાથી યુક્ત હોય તો એક વેદ જૂદો પડે. એ રીતે બીજા પાંચ અસંખ્ય બેદ જણાય છે. કેટલક અધિકારોએ ક્રીણા ક્રીણા બેદ શોધી આ બાબતનો બહુ વિસ્તાર ક્રી છે, પણ આપણે આટલાથીજ વિરામીએ છીએ; કેમકે એમાં બહુવા તમામ નાયિકાએનો સમાવેશ થઈ જાય છે. હવે આપણે નાયિકાબેદ તંત્ર પાછી ફરી દૃષ્ટિ કરી જઈએ. મુખમાં આપણે લજ્જનું પ્રાધાન્ય જોયું; મધ્યામાં લાજ અને કામ એ બેનું સરખાપણું જોયું; પ્રાગ-સ્થામાં કામનું આધિક્ય અને લાજનું કમીપણું જોયું; ધીરામાં ધીરજ,

મધીરામાં અધીરાઇ, અને ધીરાધીરામાં બંને જોયાં; જ્યેષ્ઠામાં અધી-
 રની વિશેષતાનું પ્રાધાન્ય જોયું; કનિષ્ઠામાં સ્નેહની ન્યૂનતાનું પ્રાધાન્ય
 જોયું; પરક્રીયામાં સંતાડવાપણું અથવા પોતાના પ્રેમ, મનોવિકાર, એ-
 ક, ક્રિયા, વગેરે છાતાં રાખવાં, એ બાબતનું પ્રાધાન્ય જોયું; કન્યકા
 પેક્રીયામાં મુગ્ધાની પેઠે લગ્ન જોઇ; અને સામાન્યા (ગણિકા)માં
 પૈસાની લાલચ મુખ્ય જોઇ. એમાંની કેટલીકને આપણે વર્ણા એવી દી-
 ઠ કે સ્વામી તેમનાપર મોહિત થઇ તેમને જાણે વશ થઇ ગયો હોય;
 આપણે તેમને સ્વાધીન ભૂતૃકા એવું નામ આપ્યું છે. કેટલીક સ્વામીને
 બીજા સાથે હસતાં બોલતાં જોઈને કે તેની શક્તિ લાગીને ઇપકો આપે
 છે તથા રીસાય છે; આપણે તેમને ખંડિતા કહી છે. કેટલીક પ્રિયને
 માવા સંકેત સ્થળમાં જાય છે, કેટલીક ત્યાં પ્રિય ન મળવાથી ઇગાય
 છે અને ખીજવાય છે, કેટલીક સ્વામી સાથે પ્રથમ લહીને પછી એક-
 લી પસ્તાય છે, કેટલીક સ્વામી ન આવવાથી વિંતાનુર થઈ નિસા-
 સા નાખે છે, કેટલીકના સ્વામી પરદેશમાં હોવાથી તેમના આવવા-
 ની રાહ જોઇ રહીને જૂરે છે, અને કેટલીક સ્વામી ઘેર આવવાથી
 અનંદ પામી રતિ મહોત્સવની સામગ્રી કરવામાં ફત્સાહ યુક્ત થાય
 છે. એ સર્વ જૂદી જૂદી અવસ્થાઓ જોઈને આપણે તેમને ક્રમે અ-
 નિસારિકા, વિપ્રવગ્ધા, કુત્રહાંતરિતા, વિરહોત્કંઠિતા, અને વાસકસ-
 જ્ઞા, એવાં નામ આપ્યાં છે. કોઇ વિદ્વાન તો એમ પણ કહે છે કે
 જે સ્ત્રીનો સ્વામી પરદેશ જવા તૈયાર થયો છે, તે સ્ત્રીના મનની તે
 વખતની અવસ્થા કોકવિવક્ષણુજ થાય છે. તેનો વાર્યો તે રહેતો નથી

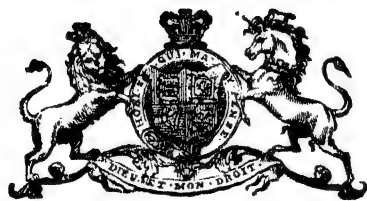
માટે સ્વાધીનભર્તૃકા જેવી તેની અવસ્થા ન વર્ણાય; ખંડિતા પણ તેને ન કહેવાય, કેમકે પરસ્ત્રીના સંભોગનાં ચિન્હ તેના જોવામાં આવતાં નથી; અભિસારિકા પણ તેને ન કહેવાય, કેમકે સંકેતસ્થળમાં તે જતી નથી; કલહાંતરિતા પણ ન કહેવાય, કેમકે લઢીને પસ્તાતી નથી વિપ્રલબ્ધા પણ નહિ કેમકે સંકેતસ્થળમાં પતિને ન જોઈને ઠગાઈ નથી; પ્રેમપિત ભર્તૃકા પણ નહિ કેમકે સ્વામી હજી પાસેજ ઊભો છે; વાસકસજ્જન પણ નહિ, કેમકે બીજી પળે તો સ્વામી વિદેશ જશે માટે સંભોગ સામગ્રીને પ્રસંગ નથી તથા મનમાં ઉત્સાહને બદલે ખેદ છે; વિરહોત્કંઠિતા પણ નહિ, કેમકે હજી વિયોગ થયો નથી તો વિરહ અને ઉત્કંઠા શાની માટે એવી સ્ત્રીને કોઈક નવું નામ આપવું ઘટે છે, એમ વિચારીને પ્રવત્સ્યત્પતિકા એવું નામ આપ્યું છે. મતલબ કે જેનો સ્વામી પ્રવાસ કરવાને તૈયાર થયો છે એવી સ્ત્રી, એવો એ શબ્દનો અર્થ છે પ્રવાસ સંબંધી વિપ્રલંબ શ્રંગારનું વર્ણન આગળ આવશે ત્યાં આ નાયિકા વર્ણાશે. આ ભેદ આપણે લીધો નથી તથાપિ આ સ્થળે તેનું એક ઉદાહરણ બનાવીએ છીએ. જેમ, કોઈ સ્ત્રી પરદેશ જવા તૈયાર થયેલા પોતાના સ્વામીને કહે છે કે—

હરિગીત.

કંકણ ન હાથ વિષે રહ્યાં, અશ્રૂ ગયાં વહિ નેત્રથી;
મુજ ચિત્ત આગઢથી ગયું, ધીરજ ગઈ મન ક્ષેત્રથી;
સર્વે ગયાં સાથે મઢી, સંવાત તે સારો હતો;

જાવા થયા તૈયાર ત્યારે સાથ કેમ કર્યો જતો ?

આ ઉદાહરણમાં અનિશ્ચયોક્તિથી સ્ત્રીના મનનો ખેદ વર્ણવ્યો છે. એ પ્રમાણે નાયિકાએ સમાપ્ત કરી આપણે હવે તે વિષે ખીલું થોડુંક જાણવા જેવું છે, તે કહીએ છીએ.

નાયિકાલંકાર.

સ્ત્રીઓમાં જીવાનીની સાથે કેટલાક સ્વાભાવિક કામ સંબંધી ગુણો પ્રકટે છે. કેટલાક પરિચયથી આવે છે અને કેટલાક જોઈને શીખે છે. પણ તે બધા સ્ત્રીઓમાં સામાન્યપણે હોય છે અને તેનો સંબંધ કામ-વિકાર સાથે હોય છે, માટે એને નાયિકાના અલંકાર કહે છે. નાયકના સાત્વિક આઠ ગુણુ આપણે પાછળ વર્ણી છે તેવાજ આ નાયિકાના છે. નાયિકાના સાત્વિક ગુણુ એને કહિયે તો ચાલે. એ ગુણુ અઠાવીશ છે. તેમાંના ભાવ, હાવ અને હેલા, એ ત્રણ અંગથી ઉપજે છે. શોભા, કાંતિ, દીપ્તિ, માધુર્ય, પગલ્ભતા, ઔદાર્ય અને ધૈર્ય, એ સાત જીવાની આવી કે અનાયાસે આવે છે. લીલા, વિલાસ, વિહિત્તિ, વિન્વેક, કિલ-કિંચિત, મોદાયિત, કુટુમિત, વિભ્રમ, લલિત, મદ, વિકૃત, તપન, મૌ-ગ્ધ્ય, વિક્ષેપ, કુતૂહલ, હસિત, ચાક્રેત, કેલિ, એ અઠાર સ્ત્રીઓને સ્વભાવ સિદ્ધ છે. આ અઠાવીશમાંથી ભાવથી તે ધૈર્ય સુધીના દશ તો પુરુષમાં પણ હોય છે. બાકીના અઠાર તો સ્ત્રીનાજ વિશેષ ગુણુ છે. આપણે અનુક્રમે એ ગુણુનું ટૂંકામાં નિરૂપણ કરીશું.

૧ ભાવ—જન્મથી વિકાર વિનાના મનમાં જે પ્રથમજ વિકાર ઉ-

પણ તેને ભાવ કહે છે. જેમ, કાંઈ નવી જુવાનીમાં આવેલી સ્ત્રીને જોઈને એક સ્ત્રી ખીણને કહે છે કે—

આર્યાગીતિ.

તેનો તે મલય પવન, તેની તે ઋતુ વસંત છે આ ટાળે;

તેની તે અબઢા એ, પણ મન એનું જણાય જૂદું જાણે. ?

આ ઉદાહરણમાં મલયપવન અને વસંત ઋતુ એ કામને ઉદ્દીપન કરવાનાં સાહિત્ય છે, માટે એ શબ્દોથી મનમાં પ્રેમ પ્રકટ થાય છે. એમ કહેવાના અભિપ્રાયરૂપ વ્યંજના છે. વારૂ, મલયનો વાયુ પણ નિત્ય વાતો હોતો તેનો તેજ છે; વસંત ઋતુ પણ જ્યારથી એકી સારથી તેની તેજ છે; આ સ્ત્રી પણ તેની તેજ છે; પણ એનું મન જાણે આજ કાંઈક બદલાયલું ભાસે છે. આ પ્રથમ ઉપજેલો વિકાર કામજ હોયો જોઈએ. કેમકે વસંત અને મલય વાયુ તેના મનપર ખીણ શી અસર કરે? આ અસર એવી અરુપ છે કે ચેષ્ટારૂપે તે બહાર પડતી નથી, પણ ભાવ જાણનાર તેનું અનુમાન માત્ર કરી શકે છે. મનની આ પ્રથમ વિક્રિયાને આપણે ભાવ કહીએ છીએ.

૨ હાવ—જે પ્રથમ વિક્રિયાને આપણે ભાવ કહીએ છીએ તે જ્યારે નેત્રાદિકની ચેષ્ટાથી લગાર પ્રકટ થાય ત્યારે તે પ્રકટ થયેલી વિક્રિયા (વિકાર-ભાવ) ને આપણે હાવ કહીએ છીએ. જેમ, શંકર હિમાલયમાં તપ કરતા હતા અને એ યોગીંદ્રનું પૂજન કરવાને હિમાલય પર્વતરાજની કન્યા પાર્વતી આવ્યા કરતી હતી. એમ કરતાં વસંત ઋ-

તુ આવી, શીતળ, મંદ, અને સુગંધી વાયુ વાવા લાગ્યો, કાપલો ઝા-
ડપર બોલવા લાગી, વૃક્ષોના સુગંધી મોરથી અરણ્ય ઘાણેન્દ્રિયને કાઈ
નવાજ પ્રકારના સ્વાભાવિક સુગંધની મઝા આપવા લાગ્યું, અને શંક-
ર યોગીંદ્ર સમાધિમાંથી જાગ્યા; પાસે પાર્વતી ઉભેલી જોઈને તેમનું
મન કાંઈક ચલાયમાન થયું. પાર્વતીનો સ્વાભાવિક હાવ જોઈને તે
વિશેષ ચળ્યું. પાર્વતીનો હાવ વર્ણવતાં કવિ કહે છે કે—

મલ્હારની દેશી.

કોમલ અંગ કદંબ તરુની કોમલિ જેવી ઢાઢીજી;

પ્રગટ કરતી ભાવ તેથી, કટાક્ષ કરીને ભાઢીજી.

સુંદર મુખ કે આંહું કરીને, નિહાઢતી શિવ સામેજી.

શૈલા સુતા એમ ઉમી જોઈને, શંકર વેઢ્યા કામેજી.

આ જગોએ પાર્વતીના કટાક્ષથી એના મનનો ભાવ પ્રકટ થાય છે.

આમ સ્પષ્ટ થએલા વિકારથી પાર્વતીના મનનો હાવ તમને ઓળખાયો.

૩ હેલા પ્રથમ વિકાર રૂપ ભાવ જ્યારે અત્યંત પ્રકટ થએલો
માલમ પડે ત્યારે તે ભાવને હેલા કરીને કહે છે. જેમ,

ચોપાઈ.

. વાર વાર શું નિરખે પતી, ગાંડી થઈ ક્યમ ખોઈ ગતી;

ગુરુ જન દુરથી જુણ છે તને, તોય ફરે શું સ્વામી કને;

અણસારા તેને શું કરે, આમ કર્યે તારું શું સરે?

પરણ્યે દિન પંદર નથિ થયા, નાથ હવે નથિ નાશી ગયા.
આમ કરિશ તો થઈશ ફજેત, નિંદે ગુરુજન લોક સમેત;
સમજ સહી આ છાની વાત, મનમાનું જેતે શું માત !

આ ઉદાહરણમાં કોઈ સૂઝાને તેની સખી શીખામણ દે છે. બા-
વતું અત્યંત પ્રકટપણું 'સોના દેખતાં સ્વામીને અણસારુ કરે છે' વ-
ગેરે વાક્યથી જણાય છે.

૪ શોભા—રૂપ, જીવાની, લલિતપણું, ભોગ, આદિથી શરીરનું
જે અલંકૃત થવું, તેને શોભા કહે છે. જેમ પાર્વતીની યૌવન શોભા
વર્ણવતાં કવિ કહે છે કે—

ધનાશ્રીની દેશી.

વગર પેહેયું ભૂષણ કહિયે, શરિર રૂપી વેલનું;
વગર મધુણ માદક મનનું; સઘ હરે મન છેલનું;
વગર ફુલે કામનો કોઈ બાળ વિજય કરે સદા.

બાઢપણા પછીનું વય મોહક, પામી એવું ગિરિ સુતા.

આ ઉદાહરણનાં બધાં વિશેષણ બાળપણા પછીના મોહક વયનાં છે.
માટે તે વય એટલે જીવાનીની શોભા એમાં વર્ણવી છે એ સ્પષ્ટ છે.

૫ કાંતિ—ઉપર કહેલી શોભા જ્યારે કામ પ્રકટવાથી વિસ્તીર્ણ
થાય છે ત્યારે તે કાંતિ કહેવાય છે. જેમ, આખાહરણમાં આખાની
કાંતિ વર્ણવતાં પ્રેમાનંદ લખે છે કે,—

રાગ ચોપાઈ.

નારિ તારિ નાસિકાનો મોર, નો'ય ભૂષણ ચિતનો ચોર;
 'રક્ત અધર હસે મંદમંદ, નહિ હાસ્ય એ મોહનો મંદ. ૧
 પંકજમાં મેઘ બિંદુ પડતાં, મોતી મોરનાં અધરે અડતાં;
 ચપલ ભૈરવ ઝીણું અંજન, જાણે જાળે પડ્યાં ખંજન. ૨
 અંગો અંગ કામ રહ્યો રમી, ચારે નેત્રે ઝરી રહ્યો અમી;
 સ્ત્રીએ મોહની મદિરા પાઈ, આલિંગન દે ધાઈ ધાઈ. ૩
 (પ્રેમાનંદ.)

અથવા—

હરિગીત.

મુખ તારું કમલ સમાન સહિત્રે કમલ ડલશાં નેન છે,
 તુજ હાથ પગ પગ કમલ જેવા કમલ રસ સમ વેળ છે;
 કુચ કોશ જાણે કમલના, કમલાય તારું નામ છે,
 'તુજ અંગ કમલ થકી ઘડ્યાં એ કમલભૂનુ કામ છે. ૧

પેહેલા ઉદાહરણમાં, 'અંગેઅંગ કામ રમી રહ્યો છે' એ વચનથી જણાય છે કે કામ પ્રકટવાથી આપ્તાની શોભા વિસ્તાર પામી છે. અને

૧ કમલમૂલ્યવાન. કમળમાંથી એમની ઉત્પત્તિ પુરાણોમાં વર્ણવેલ છે. કમળમાં રહેનાર બીજી વસ્તુ કરતાં કમળ વધારે વાપરે એ ધર્મવસ્તુ છે.

તેથી એ નાયિકાના 'કાંતિ' નામે ભાવનું વર્ણન છે. બીજા ઉદાહરણમાં 'કમળ કોશ સમાન કુચ' વર્ણનને બતાવ્યું છે કે નાયિકા પ્રગલ્ભા છે. અને પ્રગલ્ભામાં કામ વિશેષ હોય છે એ પૂરું કહેલું છે, માટે એ વર્ણન પણ કાંતિ નામે ભાવનું છે.

૬ દિપ્તિ—કાંતિજ ન્યારે વધારે વિસ્તીર્ણ થાય ત્યારે દીપ્તિ બાણવી.

ઉ૦—એક સ્ત્રીને જોઈને જાણે કવિ કહે છે કે,—

મારુ. (ચોતાઝ)

આ તે જાણે, જુવાની કેરો વિલાસ,
સ્વરૂપની, સંપત્તિનું જાણે હાસ;
પૃથ્વીરૂપ, ઘરનું આભૂષણ જાણે,
તરુણ નરનો, મોહન મંત્ર છે જાણે. ૧

ભ્રમર રૂપ, જાણે ધનુષને તાણે,
નરને જોઈ, વીંધે કટાક્ષને બાણે;
જાણે કોઈ, વનદેવિ નીકળી બહાર,

નરમન મૃગનો કરે છે શિકાર. ૨

આ ઉદાહરણમાં કાંતિ કરતાં વિશેષતા એ કે આમાં સ્ત્રીનાં જગન્મોહકતા વર્ણી છે.

૭ માધુર્ય—ગમે તે અવસ્થામાં જે રમણિકતા દેખાય છે તેને

માધુર્ય કહે છે—જેમ, શકુંતલાનું વર્ણન કરતાં કવિ કહેછે કે—

ઝૂલણા.

‘કમલ છે યુક્ત શેવાળથી તોય પળ લોક રમણીક તેને કહેછે,
ચંદ્રના ચિંબમાં ઢાઘ કાઢો છતાં શોભિતો સર્વ તેને લહે છે;
વોંટીછે ખલકલે તોય આ કામની દેશતાં ચિત્ત આનંદ વ્યાપે,
રુચિર આકારને શું ન શોભે કહો ? સર્વથા તેજ આદ્યલાદ આપે.

વનમાં રહેલી અને વલકલ પેહેરેલાં એવી અવસ્થામાં પણ શકું-
તલાની શોભા વર્ણવી છે તે માધુર્ય છે—

૮ પ્રાગલ્ભ્ય—ગભરાટ ન પામવાના ગુણને પ્રાગલ્ભ્ય કહે છે.
જેમ,

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

શાળી સુંદરિ ! બે દિસે જગતમાં આશ્ચર્ય કર્તા મને,
પીતામાં કડુનો કવાથ કટુતા મોઢાનિં થાઈ ફને;
આલિંગે જ્યમ જોરથી યુવતિને, આનંદ પામે અતિ,
પીઢા પામિ રહે નહીં ક્યમ કહે ? મૂઝાય મારી મતિ. ૧

આ ઉદાહરણમાં જોરના આલિંગનથી પીઢા થવી જોઈએ તથા-
પિ તેથી પીઢા થવારૂપ ગભરાટ ઉપજતો નથી એમ જો વર્ણવ્યું છે એ
સ્ત્રીનો પ્રગલ્ભતા ગુણ છે.

૯ ઔદાર્ય—હમેશાં વિનય યુક્ત હોવાના ગુણને ઔદાર્ય મા-

નેહું છે. જેમ, કોઇ સ્ત્રી પોતાની સખીના સ્વામીને કહે છે કે,—

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

દીઠા છે અપરાધ લાગ્વ તમમાં, તોણ ન વાંકું વડી,

રાસી રોષ ભરાઈ ના ભવનમાં કાંતા તમારી કદી;

દાઝે અંતર તોય રાજિ કરવા હેતે તમો શું હશી,

શાળા છો; જરિ તો વિચાર કરવો ! શું એમ જાઓ કશી!!

આ ઉદાહરણમાં સ્વામીના પરસ્ત્રી ઉપર પ્રીતિ કરવા રૂપ અપરાધ બળ્યા છતાં પણ ક્રોધ ન કરવા રૂપ તથા સ્વામીને તાત્કાલ સખીને પ્રત્યક્ષ કરવા રૂપ વિનય વર્ણ્ય છે. તેમજ અધિક વિનયને બીધે પોતે કપકો ન આપતાં સખી દ્વારા મીઠા વચનથી કહેવરાવ્યું છે; એથી તે સ્ત્રીને આદર્શ નામે ગુણ માલમ પડે છે.

૧૦ ધૈર્ય—પોતાનાં વખાણ છોડીને મનની વૃત્તિ સ્થિર રાખવાના ગુણને ધૈર્ય કહે છે. જેમ,

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

ચાહે તો પ્રતિરાત ચંદ્ર ચઢકી અગ્નિ ઉઠાડે મહે !

ચાહે તો રતિનાથ હાથ ધનુ લે છો વાળ મોંકે ગઢે !!

મારે તો મુજ તાતનું કુઠ મલું સંભારવું છે સદા,

ચાહે નાથ સદા પ્રદેશ રખડો; આ પ્રાણ જાઓ કદા !! ૧

આ ઉદાહરણમાં કોઇ પ્રોષિત ભર્તૃકાનું સખી પ્રત્યે જે કહેવું થયું

તે લખી બતાવ્યું છે. જીવતરની કે પતિની કાંઈ દરકાર નથી' એમ બોલવાથી તેની વિરહ સહન કરવા રૂપ ધીરજ વર્ણી છે. હું સ્તુતિ પાત્ર નથી પણ મારા બાપનું નિર્મળ કુળ સંભારીનેજ હું ધીરજ રાખી રહી છું એમ બતાવવાથી આત્મસ્તુતિ એનામાં નથી એમ જણાય છે, તથા ધીરજથી મનની વૃત્તિ સ્થિર રાખવા રૂપ ગુણ પણ સમજાય છે, માટે એ ગુણ ધૈર્ય છે.

૧૧ લીલા—અંગ, વેષ, અલંકાર, પ્રેમી વચન, એ સર્વથી પ્રીતિ પૂર્વક સ્વામીનું અનુકરણ (નકલ) કરવાની છટાને લીલા કહે છે. જેમ, પાર્વતી શંકરને કહે છે કે,—

હરિગીત.

શિર છે જટા શિવ આપને મરિ રાખ તે માંહે મલી,
મેં પળ જટા રૂપજ કરી મુજ વેળ, મહિં *વાના મરી;
માલે વિરાજે ચંદ્રમા મુજ ચાંદલો તે સમ દિસે,
શોભું ન શું હું આપ સમ! શો ફેર આપણ બે વિષે!!

શિવની સાથે વિનાદમાં કહેલું આ પાર્વતીનું વચન છે. આ ઉદાહરણમાં અનુકરણ કરી બતાવ્યું નથી પણ કહી બતાવ્યું છે, પણ એ કહેવાથી અનુકરણ કરવાની પ્રીતિ બતાવી આપી છે તે બસ છે; એ જ લીલા છે.

* સુગંધી પદાર્થનો ભૂકો.

૧૨ વિલાસ—પ્રિય વસ્તુને જોવા વગેરેથી ગતિ, સ્થાન, આસન, મુખ, નેત્રાદિની ક્રિયાઓમાં જે કાંઈ વિશેષતા જણાય તેને વિલાસ કહેછે. સ્થાન એટલે ઉભા રહેવાની ક્રિયા અને આસન એટલે બેસવાની ક્રિયા જણવી. વિશેષતા એટલે પેહેલાં કરતાં કાંઈક ફેરફાર.

ઈન્દ્રવિજય.

વલ્લભ દૂર વિલોકિ વિલાસિનિ
આંખનિ કીકિ લગાર નચાવી,
મોં હસતું લગરીક કરી, ઘર—
અંદરથી જરિ બાહર આવી;
વલ્લભને વસમું થઈ તે પડચું,
અંતર શાંતિ સમૂહ ગુમાવી;
ધીરજ છૂટિ થયું મન વિહવલ,
ગમ્મત કોઈ નહીં મન ભાવી. ૧

આ ઉદાહરણમાં વલ્લભ (પ્રિય)ને જોવાથી ઓંચે જે નેત્ર તથા મુખ વડે વિશેષપણું બતાવ્યું તે વિલાસ છે.

૧૩ વિચ્છિન્નિ—થોડી પણ અલંકારની રચના જે કાંતિને શોભાવે છે તેને વિચ્છિન્નિ કહે છે.

ઉદા. —જેમ,

વસંતતિલકા.

તાંબૂલ વીણ પળ હોઠ દિસેછ લાલ,

નેત્રે કટાક્ષ, મુખથી હસતી રસાલ;
રેવા વિષે નહિ અને ધરિ સૂક્ષ્મ સાહી,
ચાળોદ કેરી દ્વિજમુંદરિ ઘેર ચાલી !'

આ ઉદાહરણમાં નર્મદા સ્નાન કરીને ઘેર જનારી આણ્ણદની સ્ત્રી-
ઓતું વર્ણન છે. નર્મદા નાહીને જાય છે, માટે આભૂષણ સજ્જતાં નથી
એમ સમજવું સહેલું છે; તથા વસ્ત્ર પણ એક છે. એમ છતાં રેવા-
તું સ્નાન અને એક સાડી માત્ર તેની સ્વાભાવિક કાંતિ જે ઉદાહરણ-
ના પૂર્વાર્ધમાં કહી છે તેને શોભાવે છે, માટે આ ઉદાહરણથી સ્ત્રીઓનો
વિચ્છિન્ન નામે યુક્ત વર્ણવે છે.

૧૪ વિવેક—અતિશય ગંધથી પોતાને પ્રિય વસ્તુ છતાં પણ
જે અનાદર જણાવવાનો સ્વભાવ તેને વિવેક કહે છે. જેમ,—

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

સામી દ્વષ્ટિ મરી જુણ ન પતિને, બોલાવિ ના બોલ દે,
આપે સૂષણ ભાવતાં, નવ ધરે અંગે, મરેલી મદે;
સ્વામી દૂર ગયાથી શોક કરિને ઉચ્ચાટ રાસી રહે,
'વામા' નામ યથાર્થ, અન્ય સ્થલમાં જોતાં ન શોધ્યું જહે. ૧

સ્વામી દૂર ગયાથી શોક રાખે છે, માટે તે તેને પ્રિય છે એમ
તો સમજાય છે; હવે સ્વામીના સમાગમમાં પ્રિયની સાથે ન બોલીને
અને તેના સામું ન જોઈને અનાદર બતાવે છે, એ વિવેક નામે અ-
લંકાર છે.

૧૧ કિલકિંચિત—અત્યંત પ્રિય વસ્તુના સમાગમથી ઉપજેલા હર્ષને લીધે હસવું, નૂહું રડવું, સ્મિત કરવું, ત્રાસ જણાવવો, ક્રોધ જણાવવો, શ્રમ જણાવવો, ઈત્યાદિક ભાવ મિશ્ર માલમ પડે તેને કિલકિંચિત કહે છે. જેમ,—

મંદાક્રાંતાવૃત્ત.

બાફો છો શું નિરલજ બની, શામળા ! સાન રાખો;
રસ્તો ઘેરો, પળ નથિ કંઈ આપનો માલ આપો !
હું આપું તો સ્વાશિથિ લઈને ગોરસી આપિ ચાખો,
બીજી રીતે કશું ન સરશે; બોલ આહીરિ દાખ્યો. ૧

આ ઉદાહરણમાં ગોપી અને કૃષ્ણના સમાગમનું વર્ણન છે. પેહેલા અને બીજા ચરણમાં ગોવાલણીએ લગાર ક્રોધ જણાવ્યો છે; તથા અને ચોથા ચરણમાં સ્મિત અને કટાક્ષ જણાવ્યાં છે. ક્રોધ અને સ્મિત શબ્દો કવિતામાં મૂક્યા નથી, પણ તે વાતની બોલવાની ધાટી ઉપરથી ક્રોધ તથા સ્મિત વગેરેની વ્યંજના થાય છે તે બસ છે. ગોપાંગનાઓને અત્યંત પ્રિય કૃષ્ણ, તેના પર ક્રોધ જણાવવો તથા તે સાથે સ્મિત જણાવવું એજ ‘કિલકિંચિત’ નામે સ્ત્રીઓનો સ્વાભાવિક અલંકાર છે.

૧૨ મોદાયિત—સ્વામીની વાર્તા આદિકમાં મન આસક્ત (લાગેલું) છતાં પણ બીજાને પોતાનો મનોભાવ ન જણાવવાના હેતુથી ‘બગાસું ખાવું’ વગેરે ચિન્હ કરવાં તેને મોદાયિત કહે છે.

ચોપાયા છંદ.

ઉદા૦ જેમ,

માત પિતા કે ગુરુ જન બીજાં, વાત કરે જવ તારી;
કાન ધરે ત્યાં તરત પરંતુ નજર કરે જરિ આડી. ૧
ચાચા બગાસાં, કાન ચોતરે, મોઢે આગસ અંગ;
પણ મેં વરત્યું (કે) તુજપર લાગ્યો એના મનથી રંગ. ૨

એક મિત્ર ખીજાને કહે છે કે અમુક કન્યાની પ્રીતિ તારા પર છે; કેમકે તારી વાત તેનાં માં આપ કરે છે ત્યારે તારા ઉપરની પોતાની આસક્તિ ખીજાંને ન જણાવવા દેવા માટે તે જાણે વાતપર લક્ષ્ય ન આપતી હોય તેમ કાન ખોતરેછે, બગાસાં આપ છે, વગેરે. અહીં એ ચિન્હ એ મોટાપ્રિય છે.

૧૭ કુદ્દમિત—કેશ, સ્તન, ઓઠ, આદિકનો સ્પર્શ કરવાથી આનંદ થતાં છતાં પણ ઉતાવળથી માથું ધુણાવવું કે હાથ આડા કરવા વગેરેને કુદ્દમિત કહે છે. જેમ,

ઉપજાતિ.

સ્વામી! તમારી નથિ ટેવ સારી,
બારીથી સામે નિરખેહ નારી;
સ્તને અડો શું ગણિ છેક મોઢી,
આડા કર્યાં બે કર એમ બોલી. ૧

એક સ્ત્રીનું પોતાના સ્વામી પ્રત્યે આ વચન છે. બે હાથ આડા કરવા એ 'કુટુંબિત' છે.

૧૮ વિભ્રમ—સ્વામીના આવવાની કે તેને મળવા જવા વળે-રેની ઉતાવળમાં હર્ષ કે પ્રીતિથી ગમે ત્યાં અલંકાર પેહેરી બેવા વગેરેને વિભ્રમ કહે છે, જેમ, રાસ ક્રીડામાં જવાને ગોપીઓની અધારાઈ વર્ણવતાં કવિ કહે છે કે,—

મનહર.

ઘંદાવન મધ્ય મધ્ય રાતે વાગી વાંસઢી તે,
સાંમઢતાં ગોપીનું કદંબ આશું દોઢચું છે;
ફટપટ ફાવ્યા તેમ પે'રી શણગાર, હાર—
કંઠનો લપેટી પાય, વસ્ત્ર અર્ધ ઓઢચું છે;
માલે કીધું અંજન ને ગાલે કરી આઢ રૂઢી,
ફાને પળ ટીલઢી જેવું તો કૈંક ચોઢયું છે;
માન નથી ભૂષણનું, જ્ઞાન નથી દૂષણનું,
તાન એક કૃષ્ણ ગોપી નાથ માંહે જોઢયું છે. ૧

કૃષ્ણને મળવાની ત્વરામાં ગોપીઓએ અવળા અલંકાર પેહેર્યા તે 'વિભ્રમ' છે.

૧૯ લલિત—શરીરનાં અંગને સુકુમારપણાથી મૂકવાં ઉપાડવાં તેને લલિત નામે અલંકાર કહે છે. જેમ,—

મંદાક્રાંતા.

ધીમે ધીમે ચરણ ચતુરા મૌંય મૂકે નચાવી;
જાળે જુક્તિ મદન ગુરુથી નૃત્યની શીલિ લાવી;
જાળે ચિત્રે પદ કમલની છાપથી ભૂમિકાને,
જાતાં દીઠી મદમરિ માલિ માફ મેં મદ્રિકાને. ૧

૫૭ મૂકવાની સુકુમારતા એ લક્ષિત ગુણ છે.

૨૦ મદ—સૌભાગ્ય, જીવાની, વગેરેના ગર્વથી જેમનો વિકાર ઉ-
પજે છે, તેને મદ કહે છે. જેમ,

વસંતતિલકા.

સોલે હજાર તજિને મુજમાટ નાથ--
સંગ્રામ સદ્ય સજિ દંદ્રશુ મીડિ બાથ;
બીજીથિં તેમ ન બને વશ કૃષ્ણ દેવ,
છોની કરે દિવસમાં દશ વાર સેવ! ૧

આ વચન સલભામાનું છે. તે કહે છે કે ખીજી સોળે હજાર છે-
જ તો; પણ મારા ઉપર કૃષ્ણની આસક્તિ એટલી બધી છે કે મારે
માટે પારિજાતક લેવાને ઈંદ્ર સાથે કૃષ્ણે લડાઇ કરી, ઈત્યાદિ. એમાં
સત્યાનો મદ પ્રકટ જણાય છે.

૨૧ વિકૃત—બોલવાને વખતે પણ લાજથી ન બોલવું તેને વિ-
કૃત કહે છે. જેમ,—

શિસ્તરિણી.

ઘણે માસે આવ્યો, દિવસ વિરહે તેં બહુ વહ્યા;

મુકાયુ છે તારું શરિર, જરિ રાખી નહિ દયા!!

ખુશી થૈને પ્યારી વદતિ નથિ શે તું વદનથી?

રહે છે શા માટે? નથિ જનું હવે કેં સદનથી. ૧

ધણે દિવસે આવેલા પ્રાણુનાથનાં પ્યારી પ્રત્યેનાં એ વચન છે. બહુ દિવસે સ્વામી આવ્યા, પણ વાયદાસર ન આવ્યા, તેથી વિરહ દુઃખે દુઃખી પડી ગયેલી પ્રાણુપ્રિયાનું 'દૈયું' પ્રથમ સમાગમ વેળાએ ભરાઈ આવે છે, પણ લાજથી ઠપકો દેવાતો નથી માટે રહે છે. આમ, બોલવાને પ્રસંગે ન બોલવાના ગુણને વિદ્યુત કહે છે.

૨૨ તપન—સ્વામીના વિયોગમાં કામના આવેશથી જે ચેષ્ટા કરવી તેને તપન કહે છે. જેમ,—

મનહર.

મૂકે છે નિસાસા, ચૂકે શુકનના પાસા, ટુંકે—

જૂણ ન તમાસા, દુઃખે ઘાટ દૂબઝાશા છે;

રહે તજી આશા, માણે દુઃખ કેરિ ભાષા,

રાણે સ્વપ્નમાં નિરાશા, કાંકે ઝંઘનાય સાંસા છે;

લોટે દુર્વિલાસા ભૂમી, ત્રાસ પામે માસા, માશી—

પાસે આવી પૂછે, તોય ઢંગ અંગનાશા છે;

હજી પરદેશમાં વિશેષ શું કમાશો? ઘેર—

જુઓ સમ્પાચાર ઘરનારકેરા શાશા છે!! ૧

‘આ ઉદાહરણમાં સ્ત્રીની ચેષ્ટાઓ ખતાવી છે તે તપન નામે ગુણ છે.

૨૩ મૌઘ્ય—સેહેજ જાણ્યામાં આવે એવી વસ્તુ વિષે પણ જાણે અજાણ્યપણ હોય તેમ સ્વામીના આગળ બોલવું કે પૂછવું તે ગુણને મૌઘ્ય કહે છે. જમ, એક સ્ત્રી પોતાના સ્વામીને કહે છે કે,—

ઈંદ્રવજ્રા.

સ્વામી તમારા બઠવાન પાય,
કહ્યાં ન પે'રો ક્યમ ત્યાં કદાય;
આંખો વિષે કાજઠને સમારી,
શોભા વધારો ક્યમ ના તમારી ?

અથવા—

કુંડલીયો.

જેથિ સકઠનાં મનહરે, મુક્તાફઠ મહામૂલ,
તો તેનાં કેવાં હશે, ફઠની પેઠે ફૂલ ?
ફઠની પેઠે ફૂલ હશે કાચે તકમાં થાતાં ?
જ્ઞાડ, છોડ કે વેલ ? બાગમાં હશે વવાતાં ?
કયા દેશમાં થાય જ્ઞાડ પ્રિય મુક્તાફઠનાં ?
ઉપજ્યો મને વિચાર, હરે મન જેથિ સકઠનાં. ૨

એ બન્ને ઉદાહરણમાં મુગ્ધાએ એવા પ્રશ્ન કર્યા છે કે જે પ્રશ્ન વિવેકથી નહિ પણ માત્ર લાડથી થઇ શકે એવા છે. માટે અહીં મુગ્ધાનો મૌઁધ્ય નામે અલંકાર વર્ણવેલો છે.

૨૪ વિશેષ—સ્વામીની પાસે છાની વાત લગારેક કરવી અને ચારે પાસે મિથ્યા જોતાં જવું, તથા અલંકાર અર્ધા પેહેરેલા, અરધા પેહેરવાના છે, એવી હાલતમાં હોવું, એ ગુણને વિશેષ કહે છે જેમ,—

શાલિની.

અર્ધી પે'રી કાંચઁ પેલિ બાઁઁ,
ચારે પાસે જોતિ જોતી નિહાઁઁ;
કે'છે સ્વામી કાનમાં આમ માઁઁ,
જો જો લે છે નાથની સાથ તાઁઁ !!

ઉપર કહેલાં બધાં લક્ષણ આ ઉદાહરણમાં છે માટે એ ગુણને વિશેષ કહેવો.

૨૫ કુતૂહલ—રમણિક કે નવાઇ જેવી વસ્તુ જોવામાં મનની ચંચળતા થવી તેને કુતૂહલ નામે ગુણ કહે છે. આ ગુણ સ્ત્રીઓમાં આપણે સામાન્યપણે બહુ જોઈએ છીએ જેમ,—

ઇંદ્રવજ્રા.

હાથી તણું બચુંં બહાર આવ્યું !
ए रीत कोके मुखथी जणाव्युं;

હોઠેલ અર્ધુ, પળ શીર ઓઢી,

છોડી તજી, સુંદરિ વાર દોડી !! ૧

‘એટલો હોળતાં તે અર્ધો પડ્યો મૂકીને અને પોતાની નાની છોકરીને પણ ત્યાંજ રહેવા દેઘને ‘હાથીનું’ બચ્ચું આબું છે!’ એટલું કાને પડતાંજ ને બારણે દોડી ગઈ, તે એનો કુતૂહલ નામે ગુણ છે.

૨૬ હસિત—નવી શુવાની ને વખતે પ્રકટે છે તે અવસ્થામાં વિના કારણ પણ સ્ત્રીઓને ને પુષ્કળ હસવું આવે છે, તેને ‘હસિત’ કહે છે.

મંદાક્રાંતા.

ધીમે ધીમે સરતિ નિરંખી હંસની નારિ હારી,

વાયુ વાતાં ઉડતું ઉરુથી લે’રિયું અંગ ધારી,—

જાતી પાણી, હસતિ મુખથી, જેમ લૈને રુપાઢી;

ગંગા રૂપે, ગણિત ગુરુણ કો નવોઢા નિહાઢી. ૧

ઉદાહરણ—

આ ઉદાહરણમાં નદીને સ્ત્રીનું રૂપ આપ્યું છે; અને તે વરસાદ ના નવા પાણીને વહન કરીને સમુદ્રમાં લેઈ જાય છે માટે તેને નવોઢા માની તેનો ‘હસિત’ અલંકાર એમાં વર્ણ્યો છે. તે ધીમે ધીમે ચાલે છે, પવન આવવાથી ઉઠે એવું લે’રિયું (નદી પક્ષે—લેહેરો કે મોજાંવાળું પાણીનું પૃથ્થ) શરીરે ગેહ્યું છે, મુખથી હસે છે, અને નવોઢા છે.

વેઢા છે. નવોઢા છે માટે નવી જીવાનીના સંબંધમાં એવું હસવું સમજાય છે; અને તે ઉપરથી ઉદાહરણમાં કહેલું હાસ તે ‘હસિત’ નામે અલંકાર છે.

૨૭ ચકિત—સ્વામીના આગળ ગમે તે કાષ્ઠક કારણથી ભયનો ગભરાટ બતાવે તેને ચકિત કહે છે. જેમ,—

વસંતતિલકા.

દેસાહિ દોરિ દુરથી ભય પામી મારી,

આ સાપ ! એમ મુખથી તરુણી ઉચારી,—

બાફી પડી સુતનુ, નાથ નિહાકિ પાસે;

સ્વામી ! તમો કળ નહીં ઘરમાં વસાશે. ૧

ઉદાહરણમાં વર્ણવેલો ભયનો ગભરાટ એ ચકિત ગુણ છે. ખરેખરો એ ભય નથી; કેમકે સ્વામી તે વખતે ન હોત તો દીવો લેધને જોવાથી એ દોરી છે એમ સમજાઈને ભય નિવૃત્ત થાત. પણ ભયને બાહાને સ્વામીના આગળ લાડ કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો, માટે દીવો લાવીને તપાસવાની શી ગરજ ? ચકિત ગુણ એને એટલા માટેજ કહીએ છીએ.

૨૮ કોલિ—વિહારમાં સ્વામી સાથે રમવું તેને કોલિ કહે છે.

ઉદા— + × + + + + +

ઉપર પ્રમાણે અઢાવીશ અલંકાર નાયિકાના વર્ણાય છે. શૃંગારમાં આલંબન ભૂત નાયિકાના એ ગુણોનું વર્ણન નાયિકાને અલંકૃત કરી શૃંગારને પુષ્ટિ આપે છે માટે રસના નિરૂપણમાં તેનું પણ નિરૂપણ કરેલું છે. નાયિકાના મનના ભાવને અનુસરતી ચેષ્ટા પણ તેનાથી સહજ બને છે માટે હવે તેમની ચેષ્ટાઓ વિષે કાંઈક ઇસારો કરી નાયિકાભેદ સમાપ્ત કરીશું.

પ્રીતિ બતાવનારી ચેષ્ટાઓ.

મુગ્ધા અને કન્યા સ્વામીપર પ્રીતિ વાળી હોય ત્યારે તેમની ચેષ્ટાઓ પણ તદ્દનુરૂપ થાય છે. એ ચેષ્ટાઓ પરથી તેમના મનના ભાવ પરખાઈ આવે છે. વિદ્વાનોએ ફટલીક ચેષ્ટાઓ ગણાવી છે. જેમકે,— મુગ્ધા અથવા કન્યા પોતાના સ્વામી (પ્રિય) ની સામું જોતાં લાજતી હોય તેવું દેખાડે, સ્વામી તરફ નજર મેળવી તો જુએજ નહિ; કદી જોવાની મરજી હોય તો ફરતા કે જતા આવતા સ્વામીને છાનીમાની જુએ. સ્વામી બહુવાર પૂછે ત્યારે નીચે મોઢે ધીમું ધીમું ગદ્ગદ વાણીથી કાંઈક પ્રિય લાગે એવું બહુધા બોલે છે. બીજાં કોઈ વાત કરતાં હોય ત્યારે હમેશા સાવધાન થઈને તે વાત સાંભળે પણ દૃષ્ટિ બીજી જગ્યાએ રાખે, જેમ રખેને તેનું સાંભળવું બીજા કોઈના બોલ્યામાં ન આવે. આ ચેષ્ટાઓ જોઈને જાણવું કે તે બાળા સ્વામી પર પ્રીતિ વાળી છે. લોક મર્યાદા અને પ્રીતિ એ બેના મિશ્રણથી એ ચેષ્ટાઓ ઉપજેલી છે એમ આપણને વિચારતાં ભાસે છે.

મુગ્ધા અને કન્યા સિવાય બાકીની બધી નાયકાઓની પ્રીતિદર્શક ચેષ્ટાઓ નીચે પ્રમાણે છે. સ્વામી ધણીવાર પાસે બેસી રહે તેમાં માન સમજે; અલંકાર પહેર્યા વિના તેની નજરે પડવાનું ઠીક ન માને; ચોટલો બાંધવા છોડવાના બાહાનાથી બાહુનું મૂળ, સ્તન, નાભિ વગેરે પ્રિયના

જોવામાં આવે તેમ કરે; પ્રિયતા સેવક વગેરેની વાણી આદિકથી સં-
ભાવના કરે; સ્વામીના મિત્રોનો વિશ્વાસ કરે તથા તેનું બહુ માન રાખે;
સખીઓમાં સ્વામીનાં વખાણુ કરે; પોતાની પાસે દ્રવ્ય હોય તો તે મો-
તાના પ્રિયને આપે; તે સુએ તો પોતે સુએ, શોયના કરે તો પોતે પગ
શોયના કરે, અને સુખી હોય તો સુખની વાત કરે; સ્વામીની નજર
પડતી હોય તે જગોએ હમેશાં મેસે અને દૂરથી પણ સ્વામી તરફ
જોયા કરે; તેમ સ્વામી દેખાતો હોય તે જગો છોડીને જાય પણ નહિ;
તેના કામ વિકારની વાતો પરિજન સાથે કરે; ગમે તે કાંઈક જોઈને
અમથીજ હસે; તેમજ કાન ખોતરે, ચોટલો ખાંધે છોડે, બગાસુ ખાય,
શરીરમાં કડાકા ફેડે, બાળકને આલિંગન દેઈને ચુંબન કરે, સખીના
કપાળમાં તિલક કરવા માંડે, અંગુઠા વતી ભોંય ખોતરે, પોતાનો હાઠ
કરડે, અને સ્વામીની સાથે વાત કરે ત્યારે નીચું જોઈને બોલે; પ્રિય
ખીજા ઘરમાં રહેતો હોય તો ગમે તે કામને બહાને તેને ઘેર આવે;
કાંઈક સ્વામીએ આપ્યું હોય તો તે પહેરીને વારંવાર જુએ; સ્વામીના
સહવાસથી હમેશાં ખુશ રહે અને વિયોગથી મલિન તથા કૃશ થઈ
જાય; તેનાં આચરણુ બહુ ઉમદા માને; તેને વાહાણું હોય તે પોતે વા-
હાણું માને; થોડી કીમતના પદાર્થો માગે; x x x x; પોતાને ઉપજે-
લા કામ સંબંધી વિકાર તેની નજર સામે પ્રકટ ન કરે; સ્નેહ યુક્ત
તથા મધુર બોલે. આ વગેરે ચેષ્ટાઓથી જાણવું કે તે સ્ત્રી સ્વામીપર
અનુરક્ત (પ્રીતિવાળી) છે.

ઉપર કહ્યાં તે ચેષ્ટિત નવી સ્ત્રીમાં જો હોય તો બહુ લજ્જાચુક્ત

દેખાય; મધ્યા સ્ત્રીનાં મધ્યમ લાજવાળાં; તથા પ્રગલ્ભા, પરકીયા, અને વારાંગનાનાં ચેષ્ટિત લાજ વિનાનાં હોય.

સ્ત્રીઓના મનોભાવ જાણવાને ઉપર ચેષ્ટાઓ કહી, તે સિવાય બીજાં પણ સાધન હોય છે એટલે લખી મોકલવાથી, સ્નેહયુક્ત દૃષ્ટીથી, મધુર બોલવાથી, અને દૂતી મોકલવાથી પણ સ્ત્રીના મનોભાવ સગળ્ય છે.

દૂતી—સખી, નટી, દાસી, ધાવ, પાડોશણ, નાની છોકરી, વેરાગણ, ધોળણ, હળમડી, કારીગરની સ્ત્રી, એ વગેરેના ઉપયોગ દૂતીના કામમાં થઈ શકે છે. વખતે પોતે પણ પોતાની દૂતી થાય છે. જેમ, નીચેના ઉદાહરણમાં કોઈ સ્ત્રી કામવશ થઈને રસ્તે જતા એક પુરુષને કહે છે કે—

મુજંગી હંદ.

મહારાજ આવો જરા કામ મારે;

તમે વૈદ્ય કે જોશી છો કોઈ મારે ?

રિંબે આંધળી સાસુ, હું એકલી છું,

ગયા નાથ જાવે જરા પ્રશ્ન પૂછું. ૧

આ ઉદાહરણમાં પોતાને અર્થે પરપુરુષને ઘરમાં લાવવાની યુક્તિ કરનારી દૂતી પણ પોતેજ થઈ છે, એ સ્પષ્ટ છે.

સખી તથા દાસી દૂતી થઈ શકે છે; તેનું ઉદાહરણ. જેમ કે,—

ઉપેન્દ્રવજ્રા.

સખી ! સમાધી શિવ સાધિં બેઠા,

હરી હવે હાલ ગયા છ હેઠા;

રવીન દેસું ઘન દૂર ગાજે,

ત્વરાથિ મોતી લઈ આવ આજે. ૧

આ ઉદાહરણમાં શ્લિષ્ટ (દ્વીઅર્થી) વચનથી દાસીને સમજાવી છે કે મોતી નામે મારા પ્રિયને જલદી તેડી લાવ. કેમકે શિવ જેમ સમાધિમાં બેસે છે તે સ્વાંથી વહેલા ઉઠતા નથી તેમ શિવરામ પણ સંધ્યાપૂજામાં બેઠા છે, તેનો જલદી પાર આવવાનો નથી; આ ચોમાસાના દિવસમાં હરિ (વિષ્ણુ) બળિરાજને સ્વાં જાય છે તે જેમ ચોમાસું પુરું થયા વિના આવતા નથી તેમ હરિરામ પણ નીચે એવા કામમાં ગુંથાયા છે કે તે વેહેલા પરવારવાના નથી; આ ચોમાસામાં જેમ રવી દેખાતો નથી, તેમ રવીશંકર પણ કંઈક બહાર ગયા છે તે દેખાતા નથી; વરસાદ જેમ દૂર ગાજે છે તેમ ઘન (ઘનશ્યામ) પણ પ્રદેશમાં છે; માટે ચોમાસામાં છત્રીવિના પલજવાની બીકથી જેમ બજારમાં થી મોતી લાવવાં હોય તે જલદી લઈ આવવાં પડે તેમ મોતીરામને બોલાવી લાવ. એમ એક તરફથી જોતાં ચોમાસાનું અને બીજી તરફથી જોતાં જાનિણીના સંદેશાનું એ કવિતામાં વર્ણન છે. દૂતીઓ જેમ નાચિકાને ખપ લાગે છે, તેમ નાયકને પણ ખપ લાગે છે, એમ જાણવું. દૂતીઓના સામાન્ય ગુણ નીચે પ્રમાણે છે;—

કામી જનોના સંદેશા લેઈ જવા લાવવામાં તથા તેમનાં અનુસંધાન મેળવી આપવાની કળામાં કુશળતા, એજ કામમાં ઉત્સાહ કામમાં

યોજનાર પ્રત્યે પ્રેમભાવ, મન વરતવાની શક્તિ, સ્મરણુ શક્તિ, કામ સંબંધી હાસી મસ્કરીઓ વગેરેનું જ્ઞાન, તથા પ્રસંગ પ્રમાણે બોલતાં આદ્વડનું, એ ગુણો દૂતીમાં હોય છે. એ દૂતીઓ પણ ઘટારત પ્રમાણે ઉત્તમ, મધ્યમ, કે અધમ વર્ણાય છે.

નાયક તથા નાયિકાનાં નિરૂપણમાં જો કે લગભગ સરખું જ લખાયું છે, તથાપિ તેમાં જોઈએ તે કરતાં કાંઈ વિશેષ લખાયું નથી. રસના ગ્રંથોમાં એ જૂના કવિઓ વર્ણવતા આવ્યા છે માટે, તથા એમાંનો કોઈપણ ભાગ રસના સંબંધમાં નિરૂપણગી નહિ હોવાથી મેં જેમ અન્યું તેમ પૂરેપૂરે જ એ ભાગ લખ્યો છે. રસગ્રંથ કર્તાઓનો એવો હેતુ હોય છે કે, રામાદિકની પેઠે ધર્માચરણ કરવું પણ રાવણાદિકની પેઠે અધર્માચરણ ન કરવું. એ સમજાવવા માટે રામનાં સ્તુતી પાત્ર કૃત્ય તથા રાવણનાં નિંદ્ય કૃત્ય અન્નય વિવિધ રસોથી કાવ્યમાં વર્ણાય છે. હવે દોષગ્રાહી મનુષ્યો રામનાં આચરણ તજીને રાવણનાં આચરણ ગ્રહણ કરશે એવા ભયથી શું કેવળ રામનાં જ આચરણ વર્ણવે કવિએ વિરામ પામવો એમ કોઈ વિદ્વાનના લક્ષ્યમાં આવે છે ? પરકીયા અને સામાન્યા નાયિકા વિષે પણ તેમજ સમજવાનું છે. કેટલાક લોકો વિપરીત સમજને લીધે સામળભટની વાર્તાઓનો ધિક્કાર કરે છે અને કહે છે કે એથી અનીતિ વધે છે, કેમકે એમાં પરકીયા વર્ણવેલ છે. પણ હું કહું છું કે ‘રાવણની પેઠે ન વર્તવું’ એના જોવા જ એ ઉપદેશ કરીને નીતિ વધારે છે. કેટલાક આધુનિક પંડિતો એમ માની બેઠા છે કે સ્ત્રીઓની કામ સંબંધી વાર્તાઓ બાળકોના કામળ અંતઃક-

રણુ પર ચીતર્યાથી જેઓ અનીનિવાન બની જાય છે ! મારા મત પ્ર-
માણે આ વિચાર શંકાસ્પદ છે. કેમકે કામોદિ ભાવ જે સ્વાભાવિક રી-
તે ઉત્પન્ન થાય છે તેનું નામ ગમે તેટલું છાનું રાખશો તથાપિ અપ-
ના થયે તે છૂપો રહેવાનોજ નથી; અને સમય થયાવિના તે ભાવનું
કથન સારી કે માડી કાંઈ અસર પણ કરશે નહિ. માટે કવિઓ માત્ર
ણાદિકનાં ચેષ્ટિત વર્ણુનીને, તે ઉત્પન્ન થતા ભાવને કુમાર્ગે પ્રવૃત્ત રાખી
અટકાવે છે, એ પ્રસંશનીય છે. અને તેથી રામાદિક અને નાયણાદિકનાં
ચેષ્ટિત સમજવાને યોગ્ય રસજ્ઞાન યવા માટે નાયિકાનિરૂપણ સર્વથા
આદર કરવા જેવું છે. કોઈ કહેશે કે ‘નાયિકાનિરૂપણ કયું છે તે તો
ઠીકજ છે, પણ તે આટલું બધું નોંહાવું કરવું’ તો, શાકુંતલ વિક્રમે-
વંશી, માલવિકાગ્નિમિત્ર, ઉત્તરરામચરિત, રતનાવલિ, ઇત્યાદિ ઉપર
પણ એવોજ આક્ષેપ આવશે; કેમકે તેમાં પણ નાયિકાનું વર્ણન બહુ
છે. રસનિરૂપણના પ્રમાણમાં વિશેષ છે, એમ કહેશે તો, વિવિધ રીતે
શૃંગારરસ જમાવવાને એના વિના ચાલવાનું નથી. જે છે તે ઠીકજ
છે, એમ કહેતા હો તો હવે આપણે નાયિકાઓ તરફ એકવાર ફરીને
દૃષ્ટિ કરી જઈએ. નાયિકા રસશાસ્ત્રમાં આલંબન વિભાવરૂપે વર્ણુ
શકાય છે. શૃંગારમાં તો તેના વિના ચાલેજ નહિ. પ્રથમ આપણે સ્વી-
યા, પરકીયા, અને સામાન્યા, એવા તણુ ભેદ નાયિકાના પાડી તેનાં
લક્ષણ તથા ઉદાહરણ બતાવ્યાં છે. હવે અવસ્થા પરત્વે આપણે એ
નાયિકાઓને ત્રણ પ્રકારની દીડી. કેટલીક લાજ પામતી મુખ્યાઓ છે;
કેટલીક મધ્યમ લજ્જાવાળી મધ્યાઓ છે; અને કેટલીક પ્રૌઢ અવસ્થા-

ની લગ્નની દરકાર ન રાખતી પ્રાદા કે પ્રગલ્ભાઓ છે. લગ્ન એટલે માત્ર સ્વામી પાસે લાગવું કે શરમાવું તેજ આ જગોએ સમજવું; લગ્નનો અર્થ મર્યાદા જેવો કરવો નહિ. વાર, હવે આપણે નીલાળીને જેવા લાગ્યા અને તેમના સ્વભાવ તરફ નજર કરી ત્યારે મધ્યા તથા પ્રગલ્ભામાં, ધીરા, અધીરા, વગેરે ભેદ પરખાયા. મુગ્ધાને બિચારીને માન નહિ કે માન સંબંધી લાડ નહિ, પણ મધ્યા તથા પ્રાગલ્ભામાં તે ખરું; કેમકે તે વધારે સમજાળી યાચેલીઓ. એ ભેદની આગળ ચાલ્યા ત્યારે જોવા અને કનિષ્ઠા એવા ભેદ આપણી દૃષ્ટિએ પડ્યા. ઓછાવત્તા સ્નેહને લીધે એવાં નામ અપાયાં છે. કન્યા તથા પરોઢા એ પ્રકારની પરકીયા નાયિકાનાં લક્ષણો હવે આપણી દૃષ્ટિ તમે પડે છે તથા સામાન્યા પણ ધનને માટેજ પ્રીતિ રાખનારી આપણે જોઈએ છીએ. નાયિકાનો ભેદ અહીં પતી રહ્યો. હવે તેમના વૈભવ અને વિશ્વાસ સામી દૃષ્ટિ કરીએ તો સ્વાધિનભર્તૃકા વગેરે આઠ પ્રકારની નાયિકાઓ દીઠામાં આવે છે. એમાં કહેલી અવસ્થાઓ વડે તેમના મનના શૃંગારી ભાવ આપણે સમજીએ છીએ. ગમે તેનું વર્ણન કરો પણ રતિભાવનીજ તેમાં પુષ્ટિ થાય છે એ આપણે જોઈએ. લાવ, લાવ, હેલા, વગેરે અઠાવીશ ગુણમાંના કોઈ એકમાં તો કોઈ બીજામાં, એમ આપણે જોઈએ. કોઈમાં એ ગુણોમાંના વિશેષ પણ હોય છે. એમના ભાવ એમની કપી કપી ચેષ્ટાઓથી વર્તવા તે પણ તમને કહી દીધું છે. અને જાણે તમારા આગળ સ્ત્રી સ્વભાવનું વિશાળ ચિત્ર વિવિધ રંગો પુરીને મૂક્યું હોય તેમ તમે જોઈએ છો. દૂતી પણ સ્ત્રી જાતિ છે. માટે નાયિકા ભેગી તેને પણ વીસર્યા નથી. હવે એટલેથી વિરામીને રસ સંબંધી બીજા વાત કરીએ.

ઉદ્દીપન વિભાવ.

રતિ આદિક સ્થાયિભાવ તથા નાયક-નાયિકા આદિક આલંબન વિભાવનું નિરૂપણ કયુ તેમાં તમે જોયું કે નાયકનાયિકા વિના ખીજી પણ કેટલીક વાતો તેની સાથે સંબંધ રાખનારી વર્ણાઈ છે. રાત્રિ, દિવસ, વસંત, પુષ્પ, એકાંત સ્થળ, કોયલ તથા ભ્રમરાના અવાજ, ચંદન, ધરેણાં, કટાક્ષ, વગેરે વારંવાર આવ્યું છે. શા માટે એ વર્ણુ-વતું પડયું? તે વિના વર્ણુન શોભતુંજ નથી-વર્ણુન તેના વિના શીકું અથવા નીરસ લાગે છે માટે તે વર્ણુ છે. રસ આણુવાને તેની મદદની પણ ગરજ છે. રસ પ્રકટાવવામાં કયા પ્રકારની તે મદદ કરે છે? એ વિચાર કરીએ તો જણાય છે કે જે છે તેમાં પુષ્ટિ કરવા કરતાં અથવા તેની દીપ્તિ કરવા કરતાં વિશેષ એ વર્ણુનથી લાભ નથી. રસને દીપાવે છે માટે એવા વર્ણુનને ઉદ્દીપન વિભાવ નામ આપીએ અને જોઈએ કે ઉદ્દીપન વિભાવ કેટલા છે. રસને અનુકૂળ આલંબનની ચેષ્ટાઓ, રસને અનુકૂળ સમય, અને રસને અનુકૂળ સ્થળ વગેરે હોય તો રસોત્પત્તિની વિશેષ પુષ્ટિ થવાનો સંભવ છે. આ રીતે આપણે ઉદ્દીપન વિભાવના ત્રણ વર્ગ બાંધી શકીએ છીએ. એટલે આલંબન વિભાવની ચેષ્ટાઓ તથા તેની સાથે રૂપ, અલંકાર,

વગેરે જે વગર ચેષ્ટાએ ચેષ્ટારૂપ છે તે પણ ગણી શકાય, તેા એક એ વર્ગ; બીજું કોઇ પણ પ્રદેશ. કેમકે ચેષ્ટા જેમ સ્થાયિભાવને પુષ્ટ કરે છે, તેમ દેશ પણ મનને અસર કરવામાં ઓછી મદદ કરે છે તેમ નથી. ઉજડ અને અંધકાર મનમાં ભય ઉપજાવે છે; કુલ્યાગ અને વાડીઓ વગેરે મનને પ્રદુલ્લિત કરે છે; સ્મશાન અને ખંડેર ગયેલાંની સ્મૃતિ આપી મનમાં નિર્વેદ ઉત્પન્ન કરે છે; ધર્મક્ષેત્ર, દેવસ્થાન, યોગીઓના આશ્રમ વગેરે મનમાં ઇશ્વર ભક્તિની વાસના ઉપજાવે છે; આગગાડીનાં સ્ટેશન, કારીગરીનાં કારખાનાં, મોટા શેઠેરાનાં બજાર, વગેરે એહિક પ્રવૃત્તિ અને લોભ ઉપજાવે છે; એ પ્રમાણે મનોવિકારમાં સ્થળ પણ ભારે ફેરફાર કરી શકે છે, માટે રસના ઉદીપન વિભાવરૂપે એને બીજા વર્ગમાં મૂકીએ છીએ. હવે ત્રીજા વર્ગમાં કાળ અથવા સમય મૂકીએ. માનવી-મનમાં કાળની પણ જબરી અસર થાય છે. સવાર, મધ્યાહ્ન, અને સાંજ, એ ત્રણ વખત જુદા જુદા છે એમ આપણે કહીએ છીએ એટલા પરથી જણાય છે કે તે જુદી જુદી અસર કરી શકે છે. આજ પ્રમાણે વર્ષની ત્રણ ઋતુઓ, રાત્રિ અને દિવસનો સમય, પ્રિયજનના મેલાપનો સમય, પ્રિયજનના મરણનો સમય, દેવાર્ચનનો મુકરર સમય, વગેરે માણસના મનને વિવિધ અસરો કરે છે તે આપણે જાણીએ છીએ. સમય તથા સ્થળ તેા હમેશાં એકજ રૂપમાં રહે એવા નિર્વિકાર અવ્યય જેવા પદાર્થો છે, પણ જુદા જુદા પ્રસંગથી તેના વિભાગ આપણે પાડીને તેને નામ આપીએ છીએ. પુષ્પ કાચલ વગેરેનો સમાવેશ કાળમાં, અને ઘરેણાં, ચંદન, વ-

ઝેરનો સમાવેશ ચેષ્ટામાં થાય છે.

રસને અનુસરતી ચેષ્ટા વગેરે થવાથી રસનું ઉદ્દીપન થાય છે, તે વાત ખરી છે, પણ તે બહુજા આ જગોએ બતાવવા કરતાં રસના નિરૂપણની સાથેજ બતાવીશું તેા ઠીક અનુકૂળ પડશે. એ ભાગ કાંઈ ના-યકા ભેદની પેઠે વિસ્તારવાળો નથી કે તેનું એક જુદું પ્રકરણ થાય. હમણાં માત્ર એટલુંજ યાદ રાખવું બસ છે કે આલંબનની ચેષ્ટાઓ તથા દેશપ્રાણ વગેરે ને રસને પ્રકટ કરવાને સહાય કરે છે તેને ઉદ્દીપન વિભાવ નામ આપ્યું છે. આપણે એક એ ઉદાહરણથી ઉદ્દીપન વિભાવ સ્પષ્ટ કરીશું.

વસંતતિલકા.

જેનાં હતાં કમલના સમનેત્ર સારાં,

તે અર્થશૂન્ય વિકરાલ જણાય ન્યારાં;

આ અગ્નિમાં પ્રજ્વલશે તનુ રંગવાળી

રે ! તે ફરી નહિ મળે પ્રમદા રુપાળી !

આ ઉદાહરણમાં કરણરસનો ઉદ્દીપન વિભાવ ચિકાણ નેત્ર અને અગ્નિમાં બળવાની દેહ એ છે. કેમકે એ વસ્તુ જોવાથી જોનારાનો શોક પ્રદિપ્ત થાય છે. શય આલંબનની એ ચેષ્ટા તથા સ્મશાન દેશને લગતું બળવું એ દેશ છે. ‘પ્રજ્વલશે’ ક્રિયામાં ભવિષ્યકાળ મૂક્યો છે તે પણ આ સ્થળમાં ઉદ્દીપન કાળ કહીએ હરકત નથી.

નારાચ.

રહ્યા ઘડીક બે ગડ્ઘ ઘડીક ચાર રાત ત્યાં,
સુખ્યાં વરુ, શિઆઠ, વ્રાઘ ઘોર શબ્દ બોલતાં,
વહ્યો વિશાઠ ઝંઝવાયુ, વીજ દીઠી વાદળે,
ઉંડાઢિ ધૂઠ અંધિ આવી, શબ્દકો ન સાંભળે.

+ + + + +

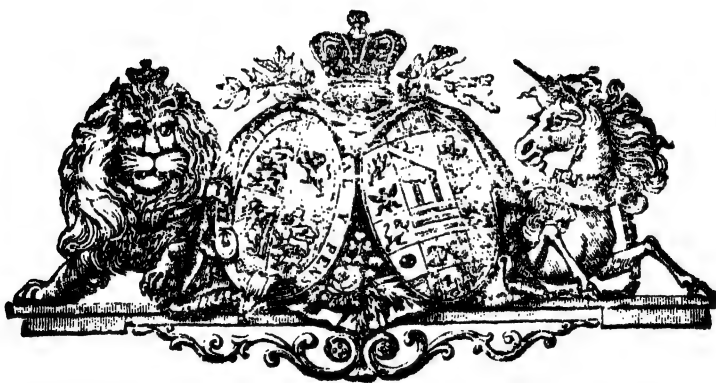
ઉજેશ થાય વીજનો બિહામણું બધું દિસે,
સુણુંછું ઘોર ગર્જના શું આસમાન તૂટશે !
વહેછ વાનુ ઘોર જોર ધારિ સોર સાથ આ,
નિષાદ દેશમાં જશે નિશા અમારિ કેમ આ !!

(કામકટાક્ષ.)

કોઈ મુસાફર ભીલનાં ગામડાંમાં વિંધ્યાચળની ઝાડીમાં આવી પ-
ડ્યો છે તે વખતે તે ઉપરનાં વચન બોલે છે. ભીલનો દેશ અને રાત્રે
વરસાદનો સમય એ દેશકાળથી એનો ભય જન્યુત થાય છે (વધે છે)
માટે ભયાનકત્વ એ ઉદ્દીપન છે. વર શિયાળના શબ્દ, વીજળી, ગર્જના,
વાયુ, એ પણ તેનાંજ સાલ્કારી તરિક્કે ઉદ્દીપન છે.

આ પ્રમાણે પ્રત્યેક રસમાં શું શું ઉદ્દીપનરૂપે વર્ણાય છે, તે
તે રસના વર્ણન સમયે કહીશું. સ્થાયિભાવ અને આવૃત્તન વિભાવ
કરતાં ઉદ્દીપન વિભાવનો ભેદ ઉપરના ઉદાહરણથી તમારા લક્ષ્યમાં આ-

વ્યો હશે તો અસ છે. કિપરનાં ઉદાહરણમાંથી પેહેલામાં આલંબન મ-
રનાર સ્ત્રી અને ખીબમાં નિપાદ (ભાવ) અથવા ભૂત પ્રેત અથવા ડોહક
મનઃકલ્પિત વસ્તુ એ આલંબન છે. ઉદાહરણ તેના કરતાં જ્ઞાન છે તે
ખતાવ્યું છે. આ પ્રમાણે રસનું પેહેલું અંગ સ્થાયિભાવ અને ખીબ
વિભાવ આ જગાએ પૂરાં કરી ત્રીજું અંગ જે અનુભાવ તે વિશે
કહીશું.

અનુભાવ.

સ્થાયિભાવ રતિ આદિક તો જાણુવામાંજ છે; એ સ્થાયિભાવને અંકુરિત તથા પુટ કરનાર વિભાવ છે. વિભાવ પૂર્વે એ પ્રકારે કહ્યા; આલંબન અને ઉદીપન. આલંબન સીતા આદિક (શ્રૃંગારમાં); ઉદીપન ચંદ્ર, વસંત, આદિક (શ્રૃંગારમાં); સીતાને વસંત ઋતુમાં જોઈને કોનો રતિભાવ પ્રકટે છે? રામનો. રામ નાયકની રતિ આપણે વર્ણવવી છે અને શૃંગારરસરૂપે તેને શ્રોતાઓનાં અંતરમાં ચોપડવી છે. સીતારૂપી આલંબનથી અને ચંદ્ર આદિક ઉદીપનથી રામનો રતિ સ્થાયિભાવ પ્રકટ થાય છે. એવું રસશાસ્ત્રીઓ તો કહે છે, પણ તમે એવું શું રામનામાં દીઠું કે તેથી તમે પણ 'રામની રતિવાસના પ્રકટ થઈ છે' એમ કહી શકો ના? તમે કહેશો કે સીતાને જોઈને રામ તેને આલિંગન કરવાને હાથ લાંબા કરે છે; તેને છાતીસાથે દાબે છે; તેને ચુંબન કરે છે; આવી રામની ચેષ્ટાઓથી અમે જાણ્યું કે રામના મનમાં સીતાને જોઈને કાંઈક વિકાર ઉપજ્યો છે. અને એ વિકાર તે રતિજ છે. ઠીક ત્યારે; આ રીતે રતિ આદિક સ્થાયિભાવ જ્યારે નાયક કે નાયિકામાં કાર્યરૂપે બહાર પ્રકાસે (એટલે ચેષ્ટારૂપે જોવામાં આવે) ત્યારે તેને કાવ્ય તથા નાટકમાં 'અનુભાવ' એવું કહે છે.

અમુક સ્થાયિભાવ પ્રકટવાથી કેવી ચેષ્ટાઓ થાય અથવા કેવી કેવી ચેષ્ટાઓથી અમુક સ્થાયિભાવ પ્રકટયો છે એમ કહી શકાય તે આ જગોએ કહેલા કરતાં તે તે રસના નિરૂપણની સાથે બતાવવું સુગમ પડશે. કેમકે અહીંજ બે કહીશું તો આ અંતમાં પુનરૂક્તિ દોષ તમે આરોપણ કરવા તૈયાર થશો. સામાન્યપણે અનુભાવ તે શું એ ઉપર પ્રમાણે સમજ્યા પછી જેમ કોઈ આધુનિક કવિએ મને પૂછ્યું હતું કે ‘અનુભાવ કેટલા છે?’ એવો પ્રશ્ન તમે નહિ ઉઠાવો.

શૃંગાર રસને માટેજ બે અનુભાવનું ઉદાહરણ બાણપાની ઇચ્છા હોય તો પૂર્વે નાયિકાના અલંકાર વર્ણ્યા છે તે આ જગોએ જોઈ જવા એ બધા અનુભાવ રૂપજ છે. જેમ,—

ઈંદ્રાવિજય.

વહ્નમ દૂર વિલોકિ વિલાસિની આંખની કીકી લગાર નચાવી,
મોં હસતું લગરીક કરી, ઘર અંદરથી જરિ બાહેર આવી;
વહ્નમને વસમું થઈ તે પડ્યું, અંતર શાંતી મમૂલ ગુમાવી;
ધીરજ છૂટી થયું મન વિહ્વલ, ગમ્મત કોઈ નહીં મન ભાવીં.

આ ઉદાહરણમાં વહ્નમને જોવાથી લગાર કટાક્ષ, લગાર હસવું, ઘરમાંથી બાહર આવવું વગેરે ચેષ્ટાઓ સ્ત્રીના અનુભાવ રૂપ છે. અને આપણે એ જોઈને બાણી શાસ્ત્રીએ છીએ કે એ સ્ત્રીના મનમાં રતિ-ભાવ પ્રકટયો છે. (નાયિકાના વિલાસ નામે અલંકારનું આ ઉદાહરણ છે).

એક બીજું ઉદાહરણ વળી ભયાનક રસના અનુભાવનું આપીએ

છીએ. જેમ, કોઇ પુરુષ રાત્રે એક ભયાનક દેખાવ જોઇને કહે છે કે-

ગીતિ.

છાતી છલે, નવ વલે-શાંતી, ધીરજ રતી ન રાખિ રહે;
નિકલિ જવા જ્યમ તત્પર, તેમજ મુજ પ્રાણવાયુ ઊર્ધ્વ વહે.
આંચ્યો બેનાકલિથી ચોપાસે જોડહું મય નિહાળી;
સાવિત્રી જપ જપતો, જગનાયકમાં તમામ મનવાળી.

આ ઉદાહરણમાં છાતી છળતી, ધીરજ ન રહેવી, પ્રાણ હંચા ચ-
લતા, બેનાકળી નજરથી ચોપાસે જોવું, ગાયત્રી જપતી, વગેરે ચેટા-
ઓથી નાયકના મનનો ભય આપણા જાણવામાં આવે છે. ભયાનક
રસનો એ અનુભાવ છે.

નાયકના નિરૂપણમાં નાયકના સાત્વિક ગુણો વર્ણ્યા છે. આ જગો-
એ રસને લગતા આઠ સાત્વિક ભાવ પણ ખતાવીએ છીએ. કેમકે એ
સાત્વિકભાવ પણ અનુભાવમાંજ ગણાય છે.

રસના નિરૂપણમાં (આ ગ્રંથના રસ પ્રકરણમાં) વિભાવ, અનુભાવ
અભિચારી ભાવ જેમ જૂદા જૂદા કહેવામાં આવશે તેમ સાત્વિક ભાવ
જૂદા ગણાવ્યા નથી, પણ રસોત્પત્તિ સમયે રસના અનુભવનારમાં સા-
ત્વિક ભાવ પ્રકટે છે, એમ આ જગોએજ કહી મૂકીએ છીએ. ગમે
તે રસનો અનુભવ થતાં પણ તે (સાત્વિક ભાવ) તો તેના તેજ હોય
છે. તેના તેજ દીકામાં આવે છે, માટે રસના નિરૂપણમાં પ્રત્યેક સ્થળે
તે ખતાવવા કરતાં અહીંજ ખતાવ્યા છે. અર્થ જોતાં અનુભાવ અને સા-

ત્વિક ભાવ જૂદાજ છે, પણ ચેષ્ટાએ તે એક હોવાથી આપણે અનુ-
ભાવ' એ મથાળા નીચે તેનો સમાવેશ કરેલો છે. અનુભાવ દરેક જૂદા
જૂદા રસમાં જૂદા જૂદા હોય છે, એટલે શૃંગારના અનુભાવ હાસ્યથી
જૂદા, હાસ્યના કર્ણથી જૂદા, કર્ણના વીરથી જૂદા, એમ છે; પણ
સાત્વિક ભાવનો હરકોઇ રસના અનુભવ સમયે ઉપજતી ચેષ્ટાઓ છે,
માટે વધા રસને સામાન્ય છે, એમ કહેવાની મતલબ છે.

સાત્વિક ભાવનું શું લક્ષણ છે? એ કહેતાં પહેલાં મારે યાદ આ-
પવું જોઈએ કે નાયકના સાત્વિક ગુણોનું નિરૂપણ કરતી વખતે તેને
સાત્વિક ગુણો શા માટે કહે છે તે ત્યાં જતાવ્યું છે, તે અહીં ફરી
જોઈ જવું. આત્મામાંજ (પોતામાંજ) સ્થિતિરૂપ ભાન કરાવનારો ડાહ
આંતરધર્મ છે તેને 'સત્વ' કરીને કહે છે. આ વાત વેદાંત શાસ્ત્ર જે-
ણે સાંભળ્યું હશે તેને ઝટ લક્ષ્યમાં આવશે. વધારે સ્પષ્ટ થવા માટે
કહીએ છીએ કે આનંદના અનુભવનાં મનુષ્ય જ્યારે તે આનંદવિના
ખીજ કશાને સંભારી શકતો નથી, એવી જે મનની સ્થિતિ થવી તેને
'સત્વ' કહે છે. એ સત્વથી ઉપજેલા વિકારો બાહ્ય ચેષ્ટાએ જણાય
તેને 'સાત્વિકભાવ' એવું નામ આપેલું છે. તે નીચે પ્રમાણે આઠ છે.

૧ સ્તંભ, ૨ સ્વેદ, ૩ રોમાંચ, ૪ સ્વરભંગ, ૫ કમ્પ, ૬ વિવ-
ર્ણતા, ૭ અશ્રુ, ૮ પ્રલય. એમનાં લક્ષણ,—

૧ સ્તંભ.—ગમે તે પ્રકારની પણ ચેષ્ટા જે સ્થિતિમાં નાશ પામે
છે, જ્યારે મનુષ્ય જડરૂપ બાસે છે, તેને સ્તંભ કહે છે. ભય, હર્ષ,
કે રોગ વગેરેથી સ્તંભ નામે ભાવ ઉપજતો આપણા જોવામાં આવે છે.

જેમ,

ચામર.

સેરમાંથિ ચાલિ છેલ સે'લમાટ બાગમાં,
છાનિ માત તાતથી અજાણ કોક ભાગમાં;
ત્યાં ગઈ નિહાળિ વાડિ શૂન્ય ઝાડિશી રહી,
*ચિત્ત ચૌંકિ મૂર્તિપેઠ ત્યાંનિ ત્યાં ઠરી ગઈ.

કોઇ મધ્યા વિપ્રલખ્ધાનું આ ઉદાહરણ છે. સંકેતસ્થળ શૂન્ય દે-
ખવાથી કોઇ કે વિસ્મય વગેરેના આવેશથી તે ત્યાંજ ઠરી ગઇ. એ
જડતા એટલે સ્તંભ બતાવ્યો છે.

૨ સ્વેદ. શરીરમાંથી બહારનું પાણી નીકળવું તેને સ્વેદ કહે છે.
રતિ, યુદ્ધ, વગેરે શ્રમથી તે જણાય છે. જેમ,—

ગીતિ.

ત્રિપુર વિજય કરિ આવ્યા, નાશ કર્યો શિવ ! અસૂર-દંગાનો;
તે શ્રમથી આ વેહેતું, પાણી છે કે પ્રવાહ ગંગાનો ?

શંકર ત્રિપુરાસુરને છતીને આવતા હતા તે વખતે નારદ તેમની
પાસે આવીને અભિનંદન આપતાં કહે છે કે હે શિવ ! તમારા શરી-
રમાંથી આ તે શ્રમનું પાણી (સ્વેદ) નીકળે છે ગંગાનો પ્રવાહ વહે છે!
(બ્રાંસલંકાર).

૩ રોમાંચ—બય, હર્ષ, કે અદ્ભૂત વગેરે દેખવા સાંભળવાથી ર-
વાં ઉભાં થવાં તેને રોમાંચ કહે છે. જેમ,—કોઇ બે સ્ત્રીનો ધણી

પોતાની સ્ત્રીઓ પાસે બેઠો હતો, તેવાનાં એકને છાનોમાનો સ્પર્શ કરી તેનો આનંદ અનુભવવા લાગ્યો. આ વખતે પાસે બેઠેલી બીજી સપત્ની કહે છે કે—

ઇંદ્રવિજય.

મેઘ તણું નથી વારિ પડ્યું પ્રિય! મૂમિ દિસે ક્યમ અંકુરવાળી!
વાંકી કમાન મૂકુટી તળી કરી, મર્મનું વાયક ઉચ્ચરી વાળી;
શીતલ વાયુ, શરીર કવાયલુ, આ પગમાં ચઢિ જાય છે સ્વાલી;
રોમ ઉમાં મુજ થાય તમામ; નથી સમજ્યો સમજા તુજ વ્હાલી!

આ ઉદાહરણમાં સ્ત્રીનો સ્પર્શ થવાથી રોમાંચ બેઠેલી સ્ત્રી બોલી કે વરસાદ વરસે (મેઘનો સ્પર્શ થાય) તોજ પૃથ્વી અંકુરિત થાય. મતલબ કે તમે મારાથી છાના પેલીને અડકો છો, પણ તમારાં રૂવાં ઉમાં થાય છે, તેથી તે હું જાણી જાઉં છું. આ વચનનો અર્થ સમજ્યા છતાં પણ તે વાત ઉડાવવાને જાણે ન સમજ્યો હોય અને તેથી તેપર લક્ષ્ય ન આપ્યું હોય તેમ સ્વામી બોલ્યો કે માંડે શરીર કવાયલું (માંડું) છે અને આ ઠંડો પવન વાય છે તેથી પગમાં ખાલી ચઢી જાય છે અને રૂવાં ઉમાં થાય છે. રોમાંચ એટલે બતાવી છે.

૪ સ્વરભંગ—મદ કે પીડા આદિકથી સ્વરમાં વિકાર થાય તેને ગદ્ગદ કે સ્વરભંગ કહે છે. જેમ,—વગડામાં જતાં બે સ્ત્રી પુરૂષ એક જાડ નીચે બેઠા પછી તેમાંથી પુરૂષ સ્ત્રીને મૂકીને દૂર પાણી લેવા ગયો. ગયો તે ગયો; સાંજ પડી પણ ન આવ્યો. આ વખતે સ્ત્રી

ચિંતાતુર થઇ બોલી કે—

પુષ્પિતાગ્રા.

અરણ ઉજડ છે ન નાથ આવ્યા; રવિ પળ અસ્ત થયો, ન પાણિ લાવ્યા;
ગતિ હરજિ હવે થશે શિ મા'રી, ગદગદ વાણિ ઉચારિ રોડ નારી.

આ ઉદાહરણમાં મનની પીડાથી સ્ત્રીની વાણી ગદગદ બોલાય છે તે સ્વરભાગ છે.

૫ કંપ—પ્રીતિ, દેષ, કે શ્રમ આદિકથી શરીર ધ્રુજે તેને કંપ કહે છે. જેમ,—

રામગ્રાંની દેશી.

દ્રૌપદી આળી સમામાં જોડી ભીમ મન ચડમડિયો;

કંપ્યો ક્રોધે કાયમાં જ્યમ તાવ તનમાં ચડિયો;

આંખ રાતી, ઉછળે છાતી, દાંત પિસે હીસે;

મૂર્તિમાનજ રૌદ્ર જાણે, ભીમ ભરાયો રીસે.

આ ઉદાહરણમાં કૌરવના દુષ્કૃતના દોષને લીધે ભીમને કંપ થયો તે વર્ણવ્યો છે.

૬ વિવર્ણતા—વિષાદ (ખેદ), મદ, ક્રોધ, આદિકથી મુખનો રંગ બદલાવો તેને વિવર્ણતા કહે છે. જેમ,—(ઉપરનાજ ઉદાહરણને આગળ ચલાવીએ છીએ.)

ક્રોધ કરીને કૂદિયો જ્યમ કેસરી વિકરાલ;

આંખ ફાટી ભીમની ચમક્યા બધા ભૂપાઠ.

મુખ વર્ણ રાતો થઈ ગયો, વહી ગયો સહુનો ઉમંગ;

જોઈ સામું જન કહે આ ભીમ નો'ય, મુજંગ.

ક્રોધથી ઉપજેલી વિવર્ણતા આ ઉદાહરણમાં બતાવી છે.

૭ અશ્રુ—ક્રોધ, દુઃખ કે હર્ષ આદિકથી આંખમાંથી જે પાણી નીકળે છે, તેને અશ્રુ કહે છે. જેમ,—ક્રોધ વિધવાનું દુઃખ વર્ણવતાં કવિ કહે છે કે—

ચરણાકુલ.

સાંભળતાંમાં વિલાપ ણના, નેત્રથકી જઠ પડે ન જેના;

તેનું વજ્રથી હૃદય ઘડેલું, માંસ લોહીનું નહીં બનેલું.

જ્ઞાન શત્રુથી શોક હળે છે, પળ 'શત્રુ બઢવાન નડે છે,

વચ્ચે નયનતણા જઠ--^૧વીંચી, ડુલિત કરે પ્રથિવીને સીંચી;

વાત કરે વચ્ચે જન સાથે, અરે! કહી કર દેતો માથે;

અધો^૩--દ્વાપ્રિથિ પ્રથિવિ નિહાળે; ^૪સૂત્ર વગર મોતિ--માઠ આલે. .

આ ઉદાહરણમાં વૈધવ્ય દુઃખથી ઉપજેલા અશ્રુનું વર્ણન છે.

૮ પ્રલય—સુખ કે દુઃખથી ગ્રેષ્ઠ તથા જ્ઞાન બન્ને નાશ પામે તેને પ્રલય કહે છે, જેમ,—

૧ કામ. ૨ વીચી—તરંગ. આંખમાંથી નીકળેલા જળના તરંગ પૃથ્વીપર સીંચીને પૃથ્વીને પણ દુઃખી કરે છે. ૩ નીચી નજરે. ૪ દોરા વિનાની મોતીની માળા (એટલે આંસુના બિંદુ.)

ઉપજાતિ.

ગરીબ, કંગાલ, ભિસ્વારિ, મોઢો, દુઃખે કરે બે જંડ નિત્ય રોઢો;
 ઔઠું સ્વર્ગને દુઃખ વેઠિ પેટ, રાખી હશે સોરડિની ટિકેટ.
 કો જન્મનું કૈંક હશેજ સાંચું, બે લાખ તેનું ધન આવિ પો'ચું;
 આ વાત કાંને પડતાંની વાંત, ભૂમી પડ્યો માન તર્જી અનાથ.

આ ઉદાહરણમાં દ્રવ્ય પ્રાપ્તિના અત્યંત હર્ષથી બે-ભાનપણું બતાવ્યું છે. બે-ભાન અવસ્થામાં ચેષ્ટા તથા જ્ઞાન બન્ને નાશ પામે છે માટે એ પ્રલય નામે આઠમો ભાવ છે.

એ પ્રમાણે સાત્વિક ભાવ ઉદાહરણ સાથે બતાવ્યા પછી કહેવાનું કે એમાં જે ઉદાહરણો આપેલાં છે, તે માત્ર તે તે ચેષ્ટાઓ સ્પષ્ટ કરવામાટે છે. એટલે આને પ્રલય કહે છે, આને સ્વરભંગ કહે છે, આને વિવર્ણતા કહે છે, એ વાંચનારના લક્ષ્યમાં આવે માટે ગમે તે ઉદાહરણ મૂકીને જેમ બને તેમ સ્પષ્ટ કર્યું છે. નહિ તો ગમે તે રસના અનુભવ વખતની સાત્વિક ચેષ્ટાઓ એકજ ઉદાહરણથી બતાવી શકાત અને તેથી સમજી પણ શકાત કે બીજી જગ્યાએ પણ આ પ્રમાણે સમજી લેવું. પણ નહિ; વધારે ઉદાહરણ શોધવા જેટલો અમારો પ્રયાસ અચાવવાને એમ ટૂંકામાં આટલી નાખી વાંચનારનું મન સંદેહમાં અમારે રાખવું નથી. હવે નીચેના ઉદાહરણમાં એ આઠે સાત્વિક ભાવ ટૂંકામાં બતાવ્યા છે તે વાંચી વિચારશે તો સાત્વિક ભાવ વિષે વિશેષ જાણવાનું તમારે નહિ રહે જેમ રાધિકાને તેની સખી કહે છે કે—

મનહર.

^૧ભાગી તૂટી વાળી, ^૨સ્વેદ સ્તનમાં પ્રમાળી,

૧ સ્વરભંગ. ૨ સ્વેદ.

૩નેળમાંથી પડે પાણી, જાણે મોતીઓની માઝા છે;
 ૪કંપે તારી કાય સચિ, ૫રોમ ઉમાં થાય, ૬રંગ—
 આવે અને જાય, છઠી કામકેરી શાઝા છે;
 ૭હાલેના હલાવી અને ચાલે ના ચલાવી, આલી!
 ૮શૂન્ય ચિત્ત તારું તેવા આંખનાય ઝાઝા છે;
 માન કે ના માન પળ મુઁખના સમાજ આજ
 સાચે વ્રજરાજ સચિ! મારગે નિહાઢ્યા છે!!

આ ઉદાહરણમાં અનુક્રમે તો નહિ, પણ આગળ પાછળ એ બ-
 ધા ભાવ આપ્યા છે. અને એ પરથી રાધાના મનના સાત્વિક ભાવનો
 બોધ મળે છે કે તે કૃષ્ણને જોવાથી થતા આનંદના અનુભવમાં એ-
 કાગ્ર હતી. અહ્મનિષ્ઠ યોગીઓનો યોગાનંદ, જ્ઞાનીઓનો અહ્મમાં એકતા-
 ન થવારૂપ જ્ઞાનાનંદ કે અહ્માનંદ તથા કામીઓનો વિષયાનંદ એ
 આનંદ રૂપે તો એકજ છે અને તેથી જેમ ભર્તૃહરિ ક-
 હે છે કે “કદાસ્યામાનંદોદ્ગતવહ્નુલવાપ્પાકુલદશઃ । અહ્માનંદથી ઉપ-
 જતાં પુષ્કળ આંસુએ ભરેલાં નેત્રવાળા અમે ક્યારે થઈશું ?” એ પ્ર-
 માણે એ સાત્વિક ભાવો તેમને પણ લાગુ પડે છે. રસમાં નિમગ્ન થ-
 નારના એ અનુભાવ છે એમ કહીએ તોપણ ચાલે.

૯૫૭

૩ અશ્રુ. ૪ કંપ. ૫ રોમાંચ. ૬ વૈવર્ણ્ય. ૭ સ્તંભ. ૮ પ્રલય.
 આંખ પણ મન જેવી શૂન્ય છે. અર્થાત્ આંખની દૃષ્ટિ શૂન્ય જોઈને
 મનની શૂન્યતા પરખાય છે.

વ્યભિચારી ભાવ.

અત્યાર સુધીમાં વાંચનારે જોયું હશે કે જોડલા રસ તેડલા તેના સ્થાયિભાવ પણ ખીજ-ભૂત ગણેલા છે. અમુક રસમાં અમુક સ્થાયિભાવ એ નિયમથી આપણે તેને ખતાવી શકીએ છીએ. ક્યા રસમાં આલંબન વિભાવ કેવા હોય તેનો પણ નિયમ છે; ઉદીપન વિભાવ પણ નિયમિત છે. અમુક આલંબનની કે પછી અમુક રસના અનુભવનારની અમુક અમુક ચેષ્ટાઓ થાય તેને અનુભાવ નામ આપી તેનો પણ નિયમ આપણે પૂર્વે દર્શાવ્યો છે. રસના અનુભવ વખતે સાત્વિક ભાવ ઉપજે છે, તે પણ જુદો નહિ તો અનુભાવ ભેગો વર્ણ્યો છે. હવે શું બાકી રહ્યું? રસ જમાવતાં કવિ એ બધાનો ઉપયોગ એવા ઉત્તમ કારીગરની પેઠે કરે છે કે જે તમને આ ગ્રંથમાં છૂટા છૂટા રંગ બેરંગી કપડાંના નાના મોટા કકડા માલમ પડે છે—જેનાપર તમારી આંખ વખતે ઠરે છે અને પળવાર તમે વખાણો છો કે વખતે ઠીક છે કહી આગળ નજર લખાવો છો—જેને જોતાં વખતે તમને કાંઈ ચમત્કાર ન બાસવાથી શી-કું સરખું લાગે છે,—તે સર્વની એક ઉત્તમ સેતરંજ કે ઉમદા ચંદરવો બને છે. રસમય કાવ્ય ગૂંથવામાં કવિ પૂર્વોક્ત સાહિત્ય સંભાળથી વાપરે છે, પણ તેની સાથે ખીજું એવું કેટલુંક સાહિત્ય પણ તમારા

જેવામાં આવશે કે જે પૂર્વે વર્ણુ નથી. વાર જુઓ,—

મારુની દેશી.

બાઈ હાર તમારો જડજો, લેનારું ફાટીને પડજો;
 એવું કહેતામાં કાઠિજુગ નાઠો, ત્યારે તડાક ટોલડો ફાવ્યો.
 માંહે થકો પડ્યો નીસરી હાર, સંતિને ત્રુઠા વિશ્વાધાર;
 અંત્રિક્ષથી અકસ્માત, વરસ્યો હાર તળો વરસાદ;
 એક એક પે અદકાં મોતી, રાજમાતા ટગમગ જોતી.

(નળાપ્યાન.)

આ અદ્ભુત રસતું વર્ણન છે. દમયંતીના શાપથી ટોલ્લો ફાટીને તેમાંથી હાર નીકળે એ અતિમાનુષ (મનુષ્યની શક્તિની બહારનું) કામ છે, માટે રાજમાતાને વિસ્મય થાય એમાં વાંધો નથી; વિસ્મય સ્થાયિ-ભાવ તો સમજાય છે, પણ આલંબન શું? ટોલ્લો. કેમકે તે ફાટવાથી વિસ્મય થયો છે. ટોલ્લો ફાટવાની ક્રિયા, અંત્રિક્ષથી હાર પડવાની ક્રિયા, દમયંતીનો શાપ એ સર્વથી વિસ્મય વધે છે; એ બધાં ઉદ્દીપન છે. આ જોઈને રાજમાતા તો સજડજ બની ગઈ અને ટગમગ જેવા લાગી; એ અનુભાવ છે. વિસ્મયથી એમ થાયજ એવું તો તમે પણ કહોશો. આપણે અત્યાર સુધી જે વર્ણવ્યું તે તો એમાં આવી ગયું. પણ એની પેઠેલી લીટી તમે જોઈ? “બાઈ હાર તમારો જડજો, લેનારું ફાટીને પડજો” આ દમયંતીના બોલે આટલોબધો વિસ્મય ઉપજાવ્યો છે! પણ એને અર્થશઃ જોઈએ તો એમાં નિંદા (ગાળ)

વિના ખીજી તમારી નજરે શું આવે એવું છે? નિંદા પણ અદ્ભૂત રસમાં આ પ્રસંગે સાહકારી થઈ અને તે વળી ખરેખરી સાહકર- નારી. આ ગોઠવણીમાં કવિનું અદ્ભૂત ચાતુર્ય છે. એજ કારીગરીમાટે અમે તેને નમસ્કાર કરીએ છીએ. વાર એ તો નિંદા નામે ભાવ, જે તમે અત્યારસુધી વણ્યો નથી અથવા જેનો સમાવેશ સ્થાયિભાવ, વિભાવ, કે અનુભાવમાં થઈ શકતો નથી તે છે, પણ તમારે કહેવું છે શું? અમારે કહેવાનું એ છે કે એજ નિંદાનો ઉપયોગ અમે ખીભત્સ રસમાં કરીને તમને કંટાળો ઊપજાવીશું. હા, પછી? એજ નિંદા અ- મે ક્રોધની સાથે વર્ણવેને શૈદ્ર સજ્જમાવીશું. વાર, પછી? પછી એજ કે એ નિંદા તથા તેવાજ ખીજા કેટલાક ભાવ રસની પુષ્ટિ કરવાને વપરાય છે, પણ ક્યાં કેટલા અને ક્યા વાપરવા તે મુકરર કરી શકાતું નથી. માત્ર એટલું કહી શકીએ છીએ કે જ્યાં ત્યાં તેવા તેવા ભાવો કવિને અનુકૂળ આવે તેમ વર્ણવે છે. આમ વ્યભિચારીણિ સ્ત્રીની પેઠે ચારે પાસ ધૂમે છે ખરા, પણ અમે તેની સંખ્યા મુકરર કરી છે કે તે ત્રીસ છે. કેમકે એના વિના ખીજા જણાયા નથી. આ અનિયમિત ભાવોનું નામ 'વ્યભિચારીભાવ' છે. દ્રાષ્ટ એને સંચારીભાવ ભાવ કહે છે.

ઉપરના ઉદાહરણમાં નિંદા વ્યભિચારી ભાવ વણ્યો છે ખરો, પણ વિસ્મય ઉપજ્યો કે તેનો અંત આવે છે. અદ્ભૂત રસમાં સ્થિરભાવ તો વિસ્મયજ છે. માટે વ્યભિચારી ભાવનું લક્ષણ એમ થઈ શકે કે,-

સ્થાયિભાવ વગરે ભાવો રસોત્પત્તિમાં સ્થિર છતાં જે સહકારી ભાવો તેમાં પ્રકટે છે અને અંતર્ધાન થાય છે તેને

વ્યભિચારી ભાવો જાણવા.

આ પણ યાદ રાખવું કે વિભાવ રસોત્પત્તિનું કારણ છે. અનુભાવ કાર્યરૂપે બાહ્ય જણાય છે, અને વ્યભિચારી ભાવ સહકારી છે.

વ્યભિચારીભાવનાં નામ—મનહર.

નિર્વેદ, આવેગ, દૈન્ય, શ્રમ, મદ, જડપણું,
 ઉગ્રતા ને મોહ ને વિબંધ વચ્ચણાય છે;
 સ્વપ્ન, અપસ્માર, ગર્વ, મરણ, આલસ્ય તેમ,
 અમર્ષ ને નિદ્રા, અવહિત્થા, એ મળાય છે;
 ઔત્સુક્ય, ઉન્માદ, શંકા, સ્મૃતિ, મતિ, વ્યાધિ, ત્રાસ,
 લાજ, હર્ષ, અસૂયા, વિષાદ, યાદ થાય છે;
 ધૃતિ, ચપલતા, ગ્લાનિ, ચિંતા ને વિતર્ક એમ
 વ્યભિચારી ભાવ તેતરીસ આ ગણાય છે.

૧ નિર્વેદ—તત્વજ્ઞાન (દેહ વિષયની અસારતાનું જ્ઞાન), આપત્તિ, ધર્મ તથા પુરાણ શ્રવણાદિકથી પોતાની જાતનો જે તિરસ્કાર ઉપજે છે, તેને નિર્વેદ કહે છે. એ નિર્વેદથી દીનતા, ચિન્તા, આંસુ, નિઃશ્વાસ, વિવર્ણતા (મોઢાની કાંતિ બદલાઇ જવી), વગેરે ચિન્હ થાય છે. જેમ,—કોઇ વિધવા કહે છે કે—

વસંતતિલકા.

એકે નથી ઉગરવા દિસતો કિનારો,

ધિગ્ જન્મ, ધિક્ક જિવતું, ધિક્ક દેહ મારો;
રે વદ્ધ વંધન વિષે થઈ હું વિચારી,
શાને પ્રભૂ! સૃજિ મને જગમધ્ય નારી!!

આ ઉદાહરણમાં વેધવ્યરૂપ આપત્તિથી પોતાની જાનનો તિરસ્કાર વિધવાએ બતાવ્યો છે, માટે એ નિવેદ છે. તત્વજ્ઞાનથી અને ઈર્ષ્યા (ખી-
નની મહત્તા દેખીને પોતાને હલકાં ગણી શોક પામવા)થી નિવેદ થાય છે, તે પણ એજ પ્રમાણે જાણવો.

૨ આવેગ—એટલે ગભરાટ અથવા ત્વરા. ગભરાટ અને ત્વરા ઉ-
પજવાનાં અનેક કારણો છે અને તેથી આવેગ પણ જૂદે જૂદે રૂપે દેખાય છે. જેમ અગ્નિ સળગવાથી આવેગ ઉપજ્યો હોય તેમાં ધૂમા-
ડાથી આકુળ થવાપણું વર્ણાય; રાજાનો દેશ ભાગથી ઉપજેલો આવેગ વર્ણવવો હોય તો હથિયાર, સેના, હાથી, વગેરેની તૈયારી રૂપે વર્ણાય; વાધ, ગાંડો હાથી, મારકણું ઢેર જેના સપાટામાંથી બચવાની આશા છોડી છે, એવાં કારણથી ઉપજેલો આવેગ વર્ણવતાં સ્તંભ (જડ જેવા થઈ જવું તે) અને કમ્પ (ફૂંજરી) વર્ણાય. એજ પ્રમાણે વાયુથી ઉપ-
જેલા આવેગમાં રેતી આદિક ઉડવાથી આકુળપણું, ઈચ્છિત પદાર્થની પ્રાપ્તિથી ઉપજેલા આવેગમાં હર્ષ, અનિષ્ટ વસ્તુ આવી મળવાથી ઉપ-
જેલા આવેગમાં શોક, વગેરે સમજવું. અગ્નિથી ઉપજેલા આવેગનું ઉદાહરણ—

મંદાક્રાંતા.

અગ્નિં લાગ્યો પ્રલય સરખો વાઙ્કો ચીસ નાચે,

દોડે માતા આહિં તહિં બધે, ધીર શી રીત રાહે ?

ધૂમાડાથી વિકળ મુવળે નેલને મીંચિ દોડી,

લાવી નાનાં શિશુ કર ધરી રાખિને હામ થોડી.

આ ઉદાહરણમાં માતાનું ધીરજ તણને આમ તેમ દોડવું, તથા ધૂમાડાથી ગાંડાં બની જઈ આંખો મીંચી અગ્નિમાં દોડવું એથી એના મનનો આવેગ સ્પષ્ટ થાય છે.

૩ દૈન્ય—દુર્ગતિમાં આવી પડવાથી મનનો ઉત્સાહ નાશ પામે છે, તે અવસ્થાને દૈન્ય કહે છે. દૈન્યથી મલિનતા વગેરે ઉપજે છે. ઉદા. જોમ,

इंद्रविजय.

વરસાદ ચઢયો વીજળી ચમકે વદ પક્ષતણી ઘણી રાત ગઈ;

પતિ અંધક, વૃદ્ધ, તથા શરિરે પળ મંદ, ચિરંજિવ ઘેર નહીં,

બહુ જતનથી સાંચી દિવેલ ધર્યું પડતાં ઘર તે પળ નાશ થયું;

વહુને પળ સાંપડવા તક છે; એમ સાસુ તણું મન વ્યગ્ર રહ્યું.

આ ઉદાહરણમાં અનેક દુઃખ આવી પડવાથી નિરૂપાયપણે સાસુના મનમાં જે નિરૂત્સાહ ઉપજ્યો છે તે દૈન્ય છે.

૫ શ્રમ—રતિનો કે માર્ગમાં ચાલવા વગેરેનો જે ખેદ, જેથી શ્વાસ તથા નિદ્રા આદિક ઉપજે છે, તેને શ્રમ કહે છે. જોમ,—ઉત્તરરામ ચરિતમાં સીતા, રામ, તથા લક્ષ્મણ ચિત્રેલાં ચિત્રો જોતાં સીતા થાકી જાય છે તે વખતે રામ સીતાને કહે છે કે—

વસંતાતિલકા.

કોટે પ્રિયા મુકતું હાથ જિવાડનારો,
જ્યાંથી ગळे શ્રમાથી સ્વેદકળો હજારો;
જે છે શશી કિરણથી ગઢતી રુપાઢી,
ઇંદુમણી સ્વજની શીતલ કાંતિ ધારી.

(ઉત્તરરામચરિત્ર.)

રામ કહે છે કે તું મારા ગળાપર હાથ મૂકીને ઉઘી જા. જે હાથમાંથી હજારો પરસેવાના બિંદુઓ નીકળે છે. જાણે કે શીતલ કાંતિવાળા ચંદ્રકાંત મણિની માળા હોય તેવો જે હાથ છે. આ ઉદાહરણમાં પરસેવા વગેરેથી શ્રમ બતાવ્યો છે.

૬ મદ—મદ, ભાંગ, વગેરે પીવાથી મૂઠપણું પ્રાપ્ત થયા છતાં જે આનંદ પ્રકટ જોવામાં આવે છે તેને મદ કહે છે. મદથી ઉત્તમ પુરુષો સૂઝ રહે છે; મધ્યમ પુરુષો હસે છે કે ગાય છે; અધમ પ્રકૃતિનો પુરુષ ખોટા શબ્દ બોલે છે કે રડે છે. જેમ,—

ઉપજાતિ.

ગયા ઉજાણી, કર્યું માંગવાળી; બહુ વચાળી પછિ પીધું જાણી;
વિનોદ વાળી વદી મોજ માણી, તમામ વસ્ત્રો ગયું કોક તાણી.

આ ઉદાહરણમાં વસ્ત્ર ચોરાયાં તેની ખબર ન પડી માટે મૂઠતા, અને વિનોદ-વાણી બોલીને ગમ્મત કરી માટે આનંદ બતાવ્યો છે, એટલા માટે એ મદ છે.

૬ જડતા—છટ કે અનિષ્ટ વસ્તુ જોવા કે સાંભળવાથી જડ થઈ જવું-કાંઈ કાર્ય કરવામાં ચિત્તનો પ્રસાર ન થાય, તેને જડતા કહે છે. એથી આંખે પણ માર્યાવિના સામું જોઈ રહેવું, સુપ રહેવું, ઇત્યાદિ ભાવ પ્રકટે છે. જેમ,—

ઉપજાતિ.

વિયોગ વાર્તા સુણે બાઝમુદરી, પાપાળ મૂર્તિ સમ તે ગઈ ઠરી.
પરોવતી મૌક્તિક હાર વહ્છરી, તે તેમની તેગજ ત્યાં રહી ધરી.

વિયોગની વાત એ અનિષ્ટ વસ્તુ સાંભળવાથી જડ થવું તથા ચેતનો હાર પડેવાની ક્રિયા કરતાં કરતાં અટકી જવું એ જડતા છે.

૭ ઉગ્રતા—અપરાધ જોઈને શરપણાથી જે પ્રતાપીપણું પ્રકટે છે તેને ઉગ્રતા કહે છે. ઉગ્રતાથી પરસેવો, માથું ધૂણાવવું, તિરસ્કાર, તાડન, વગેરે ભાવ પ્રકટે છે. જેમ, દ્રૌપદીના બાળકોને અશ્વત્થામાએ માર્યા તે અપરાધથી અર્જુનની ઉગ્રતા વર્ણવતાં કવિ કહે છે કે—

રામગ્રીનો ઢાઢ.

બ્રહ્મ બંધુ થઈ ચોરની પેઠે હળ્યા સૂતા વાઢ;
નિરઅપરાધી ગાફલ સરસા, આળીશ તેનો કાઢ.
એમ કહેતાં અર્જુન ઉઘ્યો ધર્યું ધનુષ્ય શર પાળ,
માથું લાવું એ પાપીનું એમ મુઠે બોલ્યા વાળ.

આમાં અશ્વત્થામાનો અપરાધ જોઈને અર્જુનને જે શરત્વ ઉપજ્યું

છે (જે તેના સ્ખન્દથી માલમ પડે છે) તે ઉચ્ચતા છે. જલ્લબંધુ ઇતિરસ્કાર વચન છે.

. ૮ મોહ ભય, દુઃખનો આવેગ અને ક્રોધ પદાર્થનું ચિંતન કરવાથી જે મૂઠતા થઇ જાય છે (વિચાર કરવાનું સામર્થ્ય નાશ પામે છે) તેને મોહ કહે છે. આથી ફેર ચઢે છે, શરીરનાં અંગ નબળાં પડી જાય છે, બ્ર-મ થાય છે, અને પાસે જનનું કાર્ય પણ દીકામાં નથી આવતું. જેમ—મહાદેવે કામને જાણી નાખ્યો તે વાત જાણવાથી તેની સ્ત્રી રતિને ય-યેશે મોહ વર્ણવતાં કવિ કહે છે કે,—

દુમિલા હંદ.

મનભેદક વાત સુણી પ્રમદાતણી ઇન્દ્રિય સર્વ થઈ જડ જેવી,
જમ વાત સુણી નથી નાથ વિપત્તિની સ્થિર ડમી ત્યમ ત્યાં રતિ દેવી;
તન સ્તબ્ધ થયું મન નાશી ગયું જયમ, તેમ દશા રતિ કેરી થઈ છે;
કુળ હું છું? કયા સ્થલમાં? કયમ આવિછું? એસહુ સુંદરી મૂલિ ગઈ છે.

રતિને સ્વામી મરણ દુઃખનો આવેગ લાગવાથી તેના મનની જડ-તા વર્ણી છે તે મોહ છે.

૯ વિબોધ—નિદ્રા જતી રહેવાના હેતુથી જે ચેતના પ્રાપ્ત થવી તેને વિબોધ કહે છે. એથી બગાસાં, શરીર મરડવું, આંખ ઉઘાડવી અને પછી મીંચી દેવી, પોતાનું શરીર જોવું, ઈત્યાદિ થાય છે.

ઉદા०

સામેરી.

જાગી જાગી હો રામા રસે મરી.

તપાસે સેજને ફરિ રે ફરી.

જાગી૦

ઉઠીને સેજ્યાપર બેઠી, વિચાર વીંચે પેઠીરે;

ચતુરા ચક્ષુ ચોઢીને જોતી, નેત્ર અંબુજ ભરી રોતી રે. રામા૦

(પ્રેમાનંદ)

આ ઉદાહરણમાં આખો આળવી, શય્યા તપાસવી એ એ આળવી નિશાનીઓ છે. આખાને સ્વપ્નમાં સ્વામી મળી ગયા પછી તે જાગી તે વખતનું એ ઉદાહરણમાં વર્ણન છે.

૧૦ સ્વપ્ન—ઉઘેલા માણસને કોઈ વિષયનો અનુભવ થાય તેને સ્વપ્ન કહે છે. ક્રોધ, આવેગ, ભય, ગ્લાનિ, સુખ, દુઃખ, ઇચ્છાદિ તેથી ઉપજે છે. જેમ આખાહરણમાં આખાનું સ્વપ્ન વર્ણવતાં પ્રેમાનંદ કહે છે કે,—

રાગ કેદારો.

બેઠાં સેજ્યાણ શામાને સ્વામી,

एवું સ્વપ્ન પ્રેમદા પામી;

વામ્યાં વામા વિરહનો રોગ,

સ્વપ્ન સ્વામી સુખ સંભોગ. इत्यादि.

(આખાહરણ.)

આ ઉદાહરણમાં આખાને સ્વપ્નમાં જે સ્વામીસુખ મળવું તે સ્વપ્ન છે.

૧૧ અપસ્માર—ગ્રહાદિકના આવેશ થકી (ભૂતાદિકના વળગાડ વગેરેના વેહેમથી) મન ભ્રમિત થઇ જાય તેને અપસ્માર કહે છે. એ-

માં પૃથ્વીપર પડવું, ધ્રુજવું, પરસેવો થવો, મોઢેથી શીણુ નીકળવું,
લાળગળવી, વગેરે ચિન્હ થાય છે. જેમ,—

શિશ્વરિણી.

ભૂમીમાં આઝોટે, મુશ્કથી બહુ વૂમો ઉચરતો,
દીતું મોઢે ફાળ પ્રકટ જ્યમ તે દુઃખ કરતો;
અપસ્મારી જેવો, જલધિ સાચી ! જો આ સકળ છે,
નદી કેરો સ્વામી, કંઈક મન તેનું વિકળ છે.

આ ઉદાહરણમાં 'નદીનો સ્વામી સમુદ્ર' એમ કહ્યું છે માટે પુર-
પને સ્ત્રી સંબંધી પીડાથી ઉપજેલો અપરમાર સમજાવ્યો છે. અપરમા-
રનાં ચિન્હ જે આજોટવું, શીણુ, વગેરેની સમાનતા બતાવી છે.

૧૨ ગર્વ પ્રભુતા, લક્ષ્મી, વિદ્યા, ઉચ્ચકૂળ, ઇલાદિથી જે મદ થાય
તેને ગર્વ કહે છે. અવગ્ના, વિદ્વાસ સાથે અંગ બતાવવાં, અવિનય ક-
રવો, એ ગર્વનાં લક્ષણ છે. જેમ,—શકરના વરદાનથી હજાર હાય
પામીને બાણાસુરને ગર્વ થયો તે વર્ણવતાં કવી કહે છે કે—

કેદારો.

વર આપી વલ્લ્યા વિષ ધારી રે, સહસ્ર ભૂજ પામ્યો અહંકારી રે;
હંધારીને ચાલ્યો જાણ, સ્વભાને થાવડી રે.
હું અમર હવો અક્ષેય રે, અભિમાનિ બોલે છે મુશ્કે રે,
પુર વિષે પહોંચ્યો પ્રજા પાણ પડે રે. ધ૦

(ત્રિમાનંદ.)

એમાં ખભા થાપડવા, હું અમર થયો એવા શબ્દ, એ ગર્વ છે.

૧૩ મરણ—વાગવા આદિક નિમિત્તથી પ્રાણ ત્યાગ થયો તેને મરણ કહે છે. શરીર નીચે પડવું, આંખો ફેરવી નાખવી વગેરે એણે છે.

પુષ્પિતાગ્રા.

સુમટ મલિ અનેક આંતરેલો, વિરથ, સહાયવનો, શ્રમે ભરેલો,
સહુમલિ હળિયો ન રાખી ધીર, મૂંભિ પહિયો અભિમન્યુ ચાલવીર.

આ ઉદાહરણમાં અભિમન્યુનું યુદ્ધમાં મરણ વર્ણ્ય છે.

૧૪ આઠસ—મેહેનત કે ગર્ભધારણ આદિક કારણથી જે બડતા ઉપજે છે, તેને આઠસ કહે છે. એમાં બગાસાં, કામ કરવામાં અપ-વૃત્તિ, વગેરે એણે ઉપજે છે. જેમ કોઈ ગર્ભવતી સ્ત્રીનું વર્ણન કરતાં કવિ કહે છે કે,—

દ્રુતવિલંબિત.

નથિ અલંકૃત રાખતિ અંગને, ન વદતી સખિનો કરિ સંગને;
ઉદર ગર્ભ ધર્યાથકિ આઠસુ, પઢિરહે પળ તે ન કરે કશું.

એ ઉદાહરણમાં પડી રહેવું તથા કાંઈ ન કરવું એ આઠસની એણે બતાવી છે.

૧૫ અમર્ષ—નિદ્રા, આક્ષેપ, અપમાન, આદિકથી જે મનમાં આ-મજો ભરાય છે તેને અમર્ષ કહે છે; આંખો રાતી થવી, માથું ધૂ-ણાવવું, ભમર ચઢાવવી, સામાનો તિરસ્કાર કરવો, ઇત્યાદિ લક્ષણથી

એ ઝોળખાય છે. જેમ અભિમન્યુનો વધ થવાથી અર્જુનને ઉપજેલો અમર્ય વર્ણવતાં કવિ કહે છે કે—

ચોરાયા.

ધિક ધિક જરિ લાજ ન આવી, बहु माळि मायीं बाळ;

धर्म तज्यो परलोक गुमाव्यो, आणिश सहुनो काळ.

भमर चढावी, शीर धुणावी, अर्जुन बोल्यो एम;

अवटित कर्म करी क्यम इच्छो मनमां कुशळ क्षेम?

આ ઉદાહરણમાં ભમર ચઢાવવી, માયું ધુણાવવું, ધિકાર કરવો એ ઉપરથી અર્જુનનો અમર્ય પ્રકટ જણાવ્યો છે.

૧૬ નિદ્રા—શ્રમ, ખેદ, મદ આદિકથી મનનું શાંત (વ્યાપારહીન) થઇ જવું તેને નિદ્રા કહે છે. બગાસાં, આંખો મીચવી, શ્વાસો-ચ્છ્વાસ કાઢવા, શરીર મરડવું, ઇત્યાદિ એનાં લક્ષણ છે.

કટાવ. (પ્રવંધ).

श्रम भय भूखे, कोमळ बाळा, शिथिल थईने,

पडी पृथिविपर, आंख उंचथी, गइ मिचाइ; इ०

(કામકટાક્ષ.)

જંગલમાં ભૂલી પડેલી એક કલ્પિત સ્ત્રીની નિદ્રાનું આ વર્ણન છે.

૧૭ અવહિત્યા—ભય, મોટાઈ કે લાજ વગેરેથી હર્ષ આદિક મનોભાવ પ્રકટ થતા હોય તે ઢાંકવા તેને અવહિત્યા કહે છે. બીજા કા-

મમાં લક્ષ્ય દેવું, ઉદયું બોલવું, અવળું બોલું ઈત્યાદિ તેનાં લક્ષણ છે. જેમ નારદ મુનિ હિમાલયના આગળ શિવનાં વખાણ કરવા લાગ્યા ત્યારે તે સાંભળીને પાર્વતીને ઉપજેલી અવહિત્યા વર્ણવતાં કવિ કહે છે કે—

સામેરી.

નારદ મુનિ નિજ તાત પામે શિવનાં કરે છે વચાણ;

પારવતી તે શ્રવણ સુણે પળ જણાવે નહિ નિરવાળ.

આડું જોતી કમઠ કેરાં ફૂલ ગણવા લાગી;

જાણે મન તેમાં નથી પળ અંતર છે અનુરાગી.

આ ઉદાહરણમાં પાર્વતી શીવનાં વખાણ સાંભળીને રાજ થાય છે પણ શુરજનને તે જણાવતાં લાજ પામવાથી કમળ ગણવામાં ચિત્ત ખતાવી સ્વાભાવિક ઠગાઇ આચરે છે તે અવહિત્યા છે.

૧૮ ઔત્સુક્ય—છટ્ટ પદાર્થની અપ્રાપ્તિ થકી કાળક્ષેપ સહન કરી શકવો તેને ઔત્સુક્ય કહે છે. મનમાં પરિતાપ, ત્વરા, પરસેવો, અને દીર્ઘશ્વાસ એ તેની ચેષ્ટાઓ છે. જેમ સ્વપ્ન સ્વામીનો વિયોગ થવાથી ઓખા ચિત્રલેહા આગળ પોતાનું ઔત્સુક્ય જણાવે છે કે—

વેરાડી.

બાઈ તે નાથે હું મિથ્યા દમી, સંગે સૂર્ય ગયો આથમી;

નિશા નહિ જાયે નિરગમી, મઠવા મન રહ્યું ટમટમી.

વિયોગ દુઃખ ન રહેવાય સ્વમી, પ્રભુને લાવ કહી ચરણે નમી.

૪૯ પદાર્થ સ્વપ્નનો સ્વામી છે. તેની અપ્રાપ્તિથી રાત પણ વી-
તાડી શકાશે નહિ એમ કાળક્ષેપની અસહનતા બતાવી છે. વિયોગ
દુઃખ ન સહેવાવારૂપ મનસ્તાપ બતાવ્યો છે. માટે એ જગોએ પ્રેમાનંદ
આત્મસુખ નામે વ્યભિચારી ભાવ વણ્યો છે.

૧૯ ઉન્માદ—કામ, શોક, કે ભય આદિકથી જે ચિત્તનો મોહ
તેને ઉન્માદ કહે છે. ન જોઇએ ત્યાં હાસ, રૂદન, ગીત, લવારો, ઇ-
ત્યાદિ એનાં બાહ્ય લક્ષણ છે.

જેમ

હરિગીત.

રે ભ્રાત ભમરા ભ્રમણ કરતાં પ્રાણ સહિ નિરહી કહીં ?

હું હું કહે છે? વારુ ત્યારે, તે કહિંક નિરહી સહી;

કે' મિત્ર તે ક્યાં છે? કરે છે ઘાટ શા મનમાં કહે?

કે' કેવિ કાંતિ તેની છે? મુજ સુંદરી મન શું ચહે?

સીતાના વિયોગી રામનો ઉન્માદ આ ઉદાહરણમાં વણ્યો છે. તિ-
ર્થક જાતિ ભમરા પ્રત્યે આમ પૂછવાથી મનની અવ્યવસ્થા જણાય છે.
નળાખ્યાનમાં નળવિયોગિણી દમયંતીનો ઉન્માદ વર્ણવતાં પ્રેમાનંદ
લખે છે કે—

રામગ્રી.

પૂછે ઝંચા દ્રુમને તાહારી, ગંગને ગઈ ડાઢરે;

તરુવર જો મારીવતો, કહીં દીસે મૂપાઢરે.

મૂલી મમે છે મામની. ૧

પર ઉપકારી સદા તમો, વઠિ શીતઠ તાહારી છાંયેરે;

નૈપધનાથ ક્યાંહુ દીઠઢા, જોઝં છું વનમાંદેરે. મૂલી૦ ૨

૨૦ શંકા શત્રુની ક્રૂરતા અથવા પોતાના દોષ આદિકથી અનર્થનો તક થાય તેને શંકા કહે છે. વિવર્ણતા, કમ્પ, વિસ્વરતા, આસપાસ નેવું, મુખમાં શોષ પડવો, એ બાબ લક્ષણોથી શંકા વર્તાય છે. જેમ એક ઉગ્ગડ વનમાં રાત્રે આવી પડેલી ઉંઘતી સ્ત્રીનું રક્ષણ કરતા તેના પુરોહિતની શંકા વર્ણી છે કે—

કટાવ.

ઘડી એક જવ થઈ, રાત મધ્ય ગઈ, ડાંગ કર લઈ, પુરાણી બેઠા
બેઠા, ક્ષોકાં મારે, કઈંક સ્વડસ્વડે, ક્ષવકી હાલે, ચોપાસે ગમરાતા
ન્યાઠે, કરી સુંઘારો, હિમ્મત ધારે, જોઈ ગુણવતીને સંભાળે, હ૦
(કામકટાક્ષ.)

એમાં વ્યાઘ્રાદિક પશુની ક્રૂરતાથી અનિષ્ટનો તક થવાથી ઝખકીને નેવું, આસપાસ નેવું, ખુખારો કરવો એ ચેષ્ટાઓ ઉપજ છે. એ સર્વથી પુરાણીની શંકા સમજાય છે.

૨૧ સ્મૃતિ—સરખાપણાનું જ્ઞાન અથવા ચિન્તન આદિકથી પ્રસ્તુત ઉપર તક પહોંચવો તેને સ્મૃતિ કહે છે. આંખની ભમર ઉંચી ચઢાવવાથી સ્મૃતિ આવી ઓળખાય છે. પૂર્વે અનુભવેલા વિષયનું જ્ઞાન તે સ્મૃતિ, જેમ કોઈ વિધવાને પોતાના ઉદ્દેગનું કારણ શોધતાં પોતાના મૃત સ્વામીની સ્મૃતિ થાય છે તેનું વર્ણન કરતાં કહે છે કે—

વસંતતિલકા.

રે નાથ! કેમ ચિત ચંચલતા ધરે છે?

રે! નાથ વીણ વિધવાપગ આ નહે છે?

સ્વામી વિના સુખ નથી મળિ જો સમૃદ્ધિ,

શું શાસ્ત્ર જ્ઞાન કરશે નહિ જો સુબુદ્ધિ. (શાંતિસુધા)

રે નાથ એટલે હું ઈશ્વર! આ શબ્દ અને નાથ વીણ એટલે સ્વામી વિના એ એ 'નાથ' શબ્દના સરખાપણાથી ઉપજેલી વિધવાપણાની સ્મૃતિ આ ઉદાહરણમાં વર્ણી છે.

૨૨. મતિ—નીતિના માર્ગમાં અનુસરવા આદિકથી કોઇ વસ્તુનો નિશ્ચય કરવો તેને મતિ કહે છે. આનંદ દર્શક હાસ્યવાણું મુખ, ધીરજ, સતોષ, અને પોતાને ભાગ્યશાળી માનવો વગેરે એનાં ચિન્હ છે, જેમ શાકુંતલ નાટકમાં વર્ણેત્રી શકુંતલાને જોઈને હુષ્યંત કહે છે કે,—

વસંતતિલકા.

આ કાંતિવાળિ ગુણવાળિ જણાય બાળી,

આ ચિત્ત મારું દૃઢ તોય શકું ન ચાલી;

અથો જણાય મુજ લાયક નારિ એ છે,

રુઢા જનોનું મન પાત્ર વિષે ઠરે છે.

આ ઉદાહરણમાં શકુંતલા ઉપર પોતાનું ચિત્ત ખેંચાય છે માટે એ મારે વરવા યોગ્યજ હોવી જોઈએ; કેમકે મારા સરખા સત્પુરુષનું

મન અપોગ્ય વસ્તુમાં ચોરે નહિ. એમ જે નિશ્ચય કર્યો છે તે મતિ નામે વ્યભિચારી ભાવ વર્ણ્યો છે.

૨૩. વ્યાધ—જ્વરાદિકને વ્યાધિ કહે છે. તેમાં દાહ થતો હોય તો પૃથ્વી પર સૂઈ જવું ઇલાદિ વર્ણ્યાય અને શીત હોય તો ધ્રુવરે વગેરે વર્ણ્યાય. વ્યાધિને અનુસરતાં ચિન્હ વર્ણવવાં. જેમ કોઈ પ્રાણિન ભર્તૃકાને તેની સખી કહે છે કે,—

મંદાક્રાંતા.

પામ્યું તારું શરિર કુશતા, કાય કંપેછ તારી;
સ્વાવા માટે કશુંય ન રુચે, શોષથી પીતી વારી;
વૈદ્યો થાક્યા, મટ્યું ન તુજને મીતિ એ આલિ ભારી;
શાંતિ કીધી હજિ લગિ નહીં પ્રાણનાથે પધારી.

અથવા—

વસંતતિલકા.

કો વૈદ્ય આજ અતનુ જ્વર શાંત પાડે !
કો વીર આ અચળ સંકટને ભગાડે !
કો જ્ઞાનિ આ અબલના દુઃખને નિવારે !
કો તારનાર ભવસાગર પાર પાડે !! (શાંતિસુધા.)

આ ઉદાહરણોમાંનું ખીચું કોઈ વિધવાનું વચન છે, પેહેલામાં કે-
વળ વ્યાધિનું અને ખીજના થોડા ભાગમાં વ્યાધિનું વર્ણન સ્પષ્ટ છે.

૨૪. ત્રાસ-ગર્જના, વિજળી, ઉલ્કાપાત, આદિકથી જે આકસ્મિક ભાવ ઉપજે છે તેને ત્રાસ કહે છે. કંપ એની ચેષ્ટા છે. અનિશ્ચિતે અંધનમાં નાખ્યો છે એમ જાણી બાણાસુરની નગરી આગળ જઈ કૃષ્ણે શંખ નાદ કર્યો તે વર્ણવતાં પ્રેમાનંદ લખે છે કે—

વલ્લભ.

શંખ ફૂંક્યો શામલે, ઉછળ્યો સહસ્રપાણરે;

તાસે નાસે લોકપુરના, પડે બહુ બુંચાણરે.

એમાં શંખ શબ્દ સાંભળતાં પુરના લોકના મનમાં જે આકસ્મિક ભાવ ઉપજ્યો તે ત્રાસ છે. અથવા વર્ષાવર્ણનમાં લીલાવતી કથામાં લખ્યું છે કે—

તોટક.

ઘન ઘોર ચઢે અતિ વ્યોમ વિષે. અતનૂ ત્યમ દંપતિ રોમ વિષે,

જલ્લ ધાર પડે વિજલ્લી ચમકે, પતિ બાથ મિડે ન સતી ચમકે.

(લીલાવતી કથા).

આ જગોએ વિજળીના ચમકારથી રજેને પ્યારી બિહે નહી, એવા ધરાદાથી સ્વામી સ્ત્રીને બાથમાં લે છે એ વર્ણન ત્રાસ નામે ભાવતું છે.

૨૫. વ્રીડા બીજનો દુરાચાર જોઈને મુખ નીચું કરવું. વગેરે ચેષ્ટાઓ જેમાં ઉપજે છે, એવા નિર્લજ્જપણના અભાવને વ્રીડા કહે છે. જેમ એક સ્ત્રીના સ્વામીને પરસ્ત્રી સાથે હસતો જોઈને તેની સખી તે બતાવવા લાગી, તેથી ઉપજેલી સ્ત્રીની વ્રીડાતું વર્ણન કરતાં કવિ કહે છે કે—

વસંતતિલકા.

પ્રાણેશ્વરે પરક્રિયા ભળી હાસ્ય કીધું,
તે જોઈ કોક સખિણ જરિ મે'ણું દીધું;
જો જો અલિ નયન ચોલિં લગાર સામું,
આ જોઈ તર્ત સાતિયે મુત્ર નિચું નામ્યું.

પતિના દુરાચારથી લાજ પાતી નીચું જોવાની વૃત્તિને વ્રીહ સમજવી

૨૬. હર્ષ—છેલ્લા પદ્યની પ્રાપ્તિથી જે મનની પ્રસન્નતા થાય છે, જેમાં આંસુ તથા ગદ્ગદ વાણી ઉપજે છે, તેને હર્ષ કહે છે.

જેમ. પોતાનો એકનો એક પુત્ર બહુ વર્ષે મળ્યાથી પિતાનો હર્ષ નીચેના ઉદાહરણમાં વર્ણવેલો છે.

સામેરી.

દાટેલા ચરુ તણું મુખ જ્યમ દેશે દુરાવિધ જન;
બહુ દિને ત્યમ પુત્ર મુત્ર જોઈ પિતા હરખ્યો મન.
ચંદ્રોદયથી જલધિનું જ્યમ શરિર પરવશ થાય;
પિતા પળ પરવશ થયો ત્યમ આનંદ અંગ ન માય.

૨૭ અસૂયા—ખીજના ગુણ, સમૃદ્ધિ, માન પરાક્રમ વગેરે જોઈને ઉદ્વેગપણથી તે સહન ન કરવાના સ્વાભાવિક ભાવને અસૂયા કહે છે. દોષ પકટ કરવા, ભરત વાંકી કરવી, અવજ્ઞા કરવી, ક્રોધની એકાએક કરવી, એ અસૂયાની નિશાનીઓ છે. જેમ યુધિષ્ઠિરના રાજસૂય યજ્ઞમાં

યુધિષ્ઠિરે કૃષ્ણનું પૂજન કર્યું તે દેખી ન ખમવાથી શિશુપાલને અસુ-
યા ઉપજી તેનું વર્ણન:—

સામેરી.

યુધિષ્ઠિરે પરિવ્રજાનું પૂજન કર્યું સમાની માંય;
ચેદીપતિ શિશુપાલથી તે કેમ કરીને સ્વમાય ?
મમર ચઢાવી ક્રોધ જણાવ્યો, કર્યાં રાતાં નેણ;
ઉમો થયો નિંદા કરી બહુ, વઘો વાંકાં વેણ.

૨૮ વિપાદ—ક્રોધ ઉપાય ન રહેવાથી (નિરૂપાય થઇ જવાથી)
જે સત્વનો નાશ થાય છે તેને વિપાદ કહે છે; એમાં નિશ્વાસ, ઉદ્દી-
સ, હૃદયમાં પરિતાપ, સદાય શોધવી, વગેરે ચેષ્ટાઓ પ્રકટે છે. જેમ
એક રાજપુત્રી ક્રોધ સુંદર રાજપુત્રને જોઇને મોહ પામી; પણ તે ચા-
લ્યોજ ગયો અને તેથી, તેનો પત્તા લાગવાનો નથી એવા વિચારથી
તેને ઉપજેલા વિપાદનું સાંત્વન કરતી તેની એક સખી તેને કહે છે કે,

શાર્દૂલચિકિત્સિત.

કીધા લાલ્હ ઉપાય કાંઈ ન વળ્યું, તે હાથ આવ્યો નહીં,
જે કીઠો નૃપપુત્રિ! વાહિ નિકટે, તે તો ગયો છે વહી;
માટે પામ ન લેદ તું હૃદયમાં ધારી જરા ધીરને,
જ્યાં સુધી ફરિ દેલિયે નગરમાં તેનાજ તે વીરને.

આ ઉદાહરણમાં રાજપુત્રી ઈચ્છેલો પુરૂષ મળવામાં નિરૂપાય થઇ

માટે એના મનમાં જે ખેદ પ્રકટથો તે વિપાદ છે.

૨૯ ધૃતિ—જ્ઞાન, અભીષ્ટ પ્રાપ્તિ, આદિકથી ઇચ્છાનું પૂર્ણ થવું, તેને ધૃતિ કહે છે; એથી તૃપ્તિ સંબંધી યોગ્યતા, ઉદ્ધાસ, દાર્શનિક, મનનું ખુલાવણું આદિક ભાવ પ્રકટે છે. જેમ કાર્થ મુમુક્ષુ પુરુષ કહે છે કે,—

શિશ્વરિણી.

બહુ સ્વાધું પીધું મુખ દુઃખ વળાં મેં અનુભવ્યાં;
પ્રપંચી સંસારે સ્વપ્ન કરી પાત્ર મજવ્યાં;
વિરામી છે વૃત્તિ, સ્વપ્ન થકી દૂર સ્વપ્ન,
વશી ગંગાકાંઠે હરિ મજનથી શાંત વસવું.

આ ઉદાહરણમાં યોગ્યતાની વૃત્તિઓ જ્ઞાન પ્રાપ્તિથી તૃપ્ત થઈ ગઈ છે એમ વર્ણવ્યું છે માટે એ ધૃતિ છે.

૩૦ ચપલતા—માત્સર્ય, દેવ, પ્રીતિ, આદિક વિકારથી મનનું જે એક સ્થિતિમાં ન રહેવું તેને ચપલતા કહે છે. નિંદા, કઠોરપણું, સ્વચ્છંદાયરણ એ એની ચેષ્ટાઓ છે. જેમ આ નીચેની અન્યોક્તિમાં ભમર પ્રત્યે કોષ કહે છે કે,—

હરિગીત.

હે મૃગશોધ વિનોદલાયક પુષ્પ સ્ત્રીલેખાં મલાં,
જેમાંથી રસ તુજને જડે ન નડે વિઘનનાં વાદલાં;
આ મલતીની કાઠિ હજી સ્ત્રી નથી રજ છે નહિ,

શામાટ તેને પજવવા ચિત ચપલ થઈ તું મમે અહીં ?

માલતીની ઢળી ઉપરની પ્રીતિને લીધે ભમરાના ચિત્તની અસ્થિરતા એ ઉદાહરણમાં વર્ણી છે માટે એ ચપળતા નામે ભાવ બાજુવો.

૩૧ ગ્લાનિ—રતિનો શ્રમ, મનનો પરિતાપ, ભૂખ, તરસ, ઇલાદિથી શરીરની જે શિથિલતા તથા મનનું કરમાઈજવાપણું ઉપજે છે તેને ગ્લાનિ કહે છે; એથી શરીર શક્તિહિન થઈ જાય છે તથા કમ્પ, કૃશતા, અનુભસાહ વગેરે ઉપજે છે.

ઉદા૦—

રામગ્રી.

હૃદયરૂપી કુસુમ ઇનું, શોકથી ગયું છે સુકાઈ,

શરિર પળ કૃશ થઈ ગયું છે, આવી મર્દ નવઝાઈ;

શરદ્ ક્રતુનો તાપ કેતકી,—ગર્ભને ઝ્યમ રાંધે,

તેમ બન્યુ પરિતાપથી સસિ, સ્વામિ વિના વળવાંધે.

કોઈ પ્રાપિતભર્તૃકાની વાત એક સખી બીજીને કહેતી વખતે ઉપર પ્રમાણે કહે છે. એમાં મનના પરિતાપથી શરીર અને મનની શિથિલતા વર્ણી છે તે ગ્લાનિ છે.

૩૨ ચિન્તા—છટ્ટ પદાર્થની પ્રાપ્તિ ન થવાથી વિચારમાં લીન થઈ જવું તેને ચિન્તા કહે છે. એથી શૂન્યતા, શ્વાસ, અને પરિતાપ ઉપજે છે. જેમ કોઈ વિદ્યોગિણી સ્ત્રીની ચિન્તા વર્ણવતાં લખ્યું છે કે,—

વસંતતિલકા.

તે હાથમાંથી પછિ ગ્રંથ પડ્યો મુકીને,

વિચારમાં ગરક થઈ સઘળું ચુકીને;
 ગાલે અરાડિ કરને નિજ શીર થોમ્યું,
 (તે જેમ) ઇંદુની સાથ અરવિંદ ચિલેલું શોમ્યું.

આ ઉદાહરણમાં કામ પડતું મૂકવું, વિચારમાં લીન થઈ જવું, ગાલે હાથ અરાડી રહેવું, એ વર્ણનથી ચિન્તા નામે ભાવનું વર્ણન સમગ્રાય છે.

૩૩ તર્ક—સંદેહ પડવાથી જે વિચાર થાય તેને તર્ક કહે છે. એથી ભૂકડી, માથું તથા આંગળિયો હાથે છે. જેમ કોઈ ઘડિયાળને જોઈને તેને સ્ત્રીનું રૂપ આપી તર્ક કરે છે કે,—

વસંતતિલકા.

ક્યાં જાય છે રતિ થકી અતિશે રુપાળી,
 સોનેરિ સાડિ ધરિ રોહિત રંગવાળી;
 ઓપે શરીર તુજ આ અલબેલિ કેવું?
 સોનાની વેલ સરખું? નહિ, વીજ જેવું.
 તું બોલ બોલ સતિ શું રતિ એજ તું છે?
 વા કોઈ દેવિ વનની? મુરનારિ તું છે?
 એ તો જરૂર, નથિ માનવની પ્રજા તું;
 હે દેવિ! બોલ અપરાધ કરી ક્ષમા તું.

આ ઉદાહરણમાં તારું શરીર સોનાની વેલ જેવું શોભે છે? નાના વીન્નળી જેવું શોભે છે, વગેરે સમાનતા સંદેહથી તર્ક થયો છે.

ઉપર પ્રમાણે વ્યભિચારી ભાવ તેત્રીસછે. આ વ્યભિચારી ભાવ કલ્પિત નથી પણ તે તે અવસ્થામાં સર્વને સ્વાભાવિક છે, તેથી અમુક રસના વર્ણનમાં અમુક વ્યભિચારી ભાવ જોઈએજ. કયા રસમાં કયા વ્યભિચારી ભાવનું વર્ણન જોઈએ તે તે રસના નિરૂપણ સાથે કહીશું. અહીં પ્રત્યેક વ્યભિચારી ભાવ વિસ્તારથી સમજાવવાને જૂદા લખ્યા છે.

ઉપર કહેલા તેત્રીસ ભાવ વ્યભિચારી હોય છે, તેની સાથે એટલું વધારે જાણવાનું કે સ્થાયિભાવ પણ અમુક રસોમાં વ્યભિચારી ભાવરૂપે દેખાય છે. જેમ શૃંગારમાં બીજા ભાવ તો પ્રસંગ પ્રમાણે ઉપજે અને ન ઉપજે, પણ રતિ ભાવ તો માળાના દોરાની પેઠે ખરેજ. હવે એ શૃંગારમાં ‘હાસ’ ભાવ પણ પ્રસંગે દેખાય છે અને પ્રસંગે નથી દેખાતો, માટે ‘હાસ’ એ હાસ્યરસમાં સ્થાયિભાવ છે, છતાં શૃંગારમાં વ્યભિચારી છે, આ ઉપરથી સમજવું કે વ્યભિચારી ભાવની પેઠે સ્થાયિભાવ પણ બીજા રસોમાં સહકારી થાય છે. અને તે તે વખતે વ્યભિચારીજ માનવા. ત્યારે કયા રસમાં કયો સ્થાયિભાવ વ્યભિચારી થઈ શકે તે પણ વિચારીએ.

પ્રથમ શૃંગાર લેઈએ. રતિ સ્થાયિભાવને પુષ્ટ કરીને શૃંગાર રસ ઉપજાવવામાં સહકારી જે સ્થાયિભાવ આપણે વર્ણી શકીએ તે બધાય શૃંગારમાં વ્યભિચારી જાણવા. જેમ નળાખ્યાનમાં દમયંતીના સ્વયંવર સમયે,—

રાગ સોરઠી.

જેના મુખ માંહે નહિ દંત, તેને પરણવાનું ચંત;
 કેવલ વૃદ્ધને ડાચાં ગયાં મઠી, તે બેઠા ટુંપાવી પઠી;
 જોશીની પ્રણીપત કરી, દેખાડે હાથ ને જનમોતરી;
 જો દમયંતી મુને પરણે, તો હું જોશીને લાગું ચરણે.

આ વર્ણનમાં પ્રેમ એક તરફથી છે માટે તે શૃંગાર^૧ રસાભાસ છે,
 અને તેમાં વૃદ્ધાની પરણવાની અયોગ્ય ઇચ્છાનું વર્ણન છે તે હાસ છે,
 એ હાસ આ જગોએ વ્યભિચારી છે.

શૃંગારમાં શોક સ્થાયિભાવ વ્યભિચારીરૂપે વર્ણાય. જેમ,

સામેરી.

મૂલી ભમે છે મામની, નૈપધનાથની નાર;

ઓ નલ ઓ નલ બોલતી, વીજો નહીં ઉચ્ચાર. મૂલી૦ ૧

એમાં દમયંતીનો શોક શૃંગારની પુષ્ટિ કરે છે માટે વ્યભિચારી છે,
 શૃંગારમાં ક્રોધ સ્થાયિ ભાવ. જેમ,—

વેળાવર.

સત્યમામા કહે કૃષ્ણને, શીદ મુજને બોલાવો,

હોય ઘણી વાહાલી પ્રિયા, જાઓ તેને મનાવો; સત્ય૦ ૧

એમાં સત્યભામાનો ક્રોધ એ શૃંગારની પુષ્ટિ કરે છે માટે વ્યભિ-
 ચારી છે.

૧ રસાભાસ આગળ કહેવાશે.

શૃંગારમાં વીર. જેમ,—

મનહર.

ક્લેશ ઉપજાવ્યો જેને જાનકી સતી પ્રિયાને,
રાવળ એ રણમાંહે રોઢવો યચીત છે;
લંકામાં જવાય કેમ સમુદ્ર પડ્યો છે મધ્યે,
સેતુ તે ઉપર પળ બાંધવાનું ચિત્ત છે;
સા'ય નથી એમ તું ન લક્ષ્મણ નિરાશ થૈશ,
વાનરની સા'યમાં વિશેષ વંડું ચિત્ત છે;
યુદ્ધથી અનાડ થશે પ્રજાનો, ન એમ ભાવ,
એવા યુદ્ધથી તો ત્રણ લોક કેરું હીત છે.

રામનો ઉત્સાહ એ રામ સીતાના શૃંગારની પુષ્ટિ કરે છે માટે
વ્યભિચારી છે.

શૃંગારમાં વિસ્મય. જેમ,

વસંતતિલકા.

ક્યાં વજ્ર જેવું શિવજીનું ધનુષ્ય ભારે;
ક્યાં પુષ્પ કોમલ તનુ રઘુનાથ આ રે!
ભાગ્યું ધનુષ્ય અતલિબલ ક્યાંથી હાથ!
એ રામચંદ્ર મુજ નિશ્ચય પ્રાણનાથ.

એમાં સીતાનો વિસ્મય શૃંગારનો પુષ્ટિ કરે છે માટે વ્યભિચારીએ. ભય, નિંદા, અને શમ એ સ્થાયિભાવ શૃંગારની પુષ્ટિ કરતા નથી માટે શૃંગારમાં વ્યભિચારી રૂપે તેને નહિ વર્ણવવા.

એકલા શૃંગારનાં ઉદાહરણ આપ્યાં છે તેમ બધાય રસમાં ક્યા ક્યા સ્થાયિભાવ વ્યભિચારી થાય છે તે ઉદાહરણ સાથે બતાવતાં બહુ લાંબું થઈ જાય માટે આ દિશા દેખાડી છે તે ઉપરથી સમજી લેવું. એજ પ્રમાણે હાસ્ય રસમાં રતિ, ક્રોધ, નિંદા અને વિસ્મય વ્યભિચારી રૂપે વર્ણી શકાય છે. બાકીના શોક, ઉત્સાહ ભય, અને શમ એ ભાવો હાસ્ય ઉપજાવવામાં સહકારી થતા નથી કેમકે તે હાસ્યથી પ્રત્યક્ષ વિરુદ્ધ જણાય છે.

કરુણામાં શૃંગાર, ક્રોધ, ભય, નિંદા, વિસ્મય, શમ એ સ્થાયિભાવો! વ્યભિચારી રૂપે વર્ણાય; બાકીના વિરુદ્ધ હોવાથી ન વર્ણાય.

રૌદ્રમાં હાસ, શોક, ભય, વિસ્મય એ ભાવો વ્યભિચારી રૂપે વર્ણવી શકાય. બાકીના વિરુદ્ધ હોવાથી રસ ભંગ કરે, માટે ન વર્ણાય.

વીરમાં ક્રોધ અને વિસ્મય એ સ્થાયિભાવ વ્યભિચારી રૂપે વર્ણી શકાય; બાકીના નહિ. કારણ ઉપર કહ્યું તેજ છે.

ભયાનકમાં શોક, નિંદા અને વિસ્મય વ્યભિચારી રૂપે વર્ણી શકાય.

ખીભત્સમાં હાસ, શોક, ક્રોધ, ભય, શમ, એ વર્ણી શકાય.

અદ્ભુતમાં ઉત્સાહ, ક્રોધ અને ભય વર્ણી શકાય.

શાન્તમાં ઉત્સાહ, ભય, અને નિંદા વર્ણી શકાય.

ઉપર પ્રમાણે ક્યા રસમાં ક્યા સ્થાયિભાવ વ્યભિચારીરૂપે વર્ણી

શકાય તે બતાવ્યું છે. એમ છતાં પણ તે વાત વિષયની અને કવિની અનુકૂળતા ઉપર આધાર રાખે છે. પણ સામાન્ય નિયમ એવો ખરો કે જે ભાવો રસની પુષ્ટિ કરે તે વર્ણી શકાય અને જે રસભંગ કરે તે ન વર્ણી શકાય; કેમકે વ્યભિચારી વગેરે સહકારી ભાવો રસની પુષ્ટિ ન હોય તેથી કવિ વર્ણે છે.

વ્યભિચારી ભાવોનું નિરૂપણ કરવામાં તમે જોયું કે જૂદા જૂદા પ્રસંગથી ઉપજતા અને નાશ પામતા એ મનોવિકારો છે. જેમ શૃંગારમાં પૂર્વે કહેયો (૨૫) મો વ્યભિચારી ભાવ વ્રીડા કોઈ કારણથી (પતિનો દુરાચાર જોવાથી) ઉપજે છે, પણ સ્વામી પાસે આવે છે એટલે તે વ્રીડા ભાવ નાશ થઈ ઇર્ષ્યા કે ક્રોધ ઉપજે છે. સ્વામી પોતાની યુક્તિથી સ્ત્રીનું સમાધાન કરે છે ત્યારે મતિ નામે ભાવ ઉપજે છે. અને વળી તે નાશ થઈને મૃતિ નામે ભાવ ઉપજે છે. આ રીતે વ્યભિચારી ભાવો ઉપજે છે અને નાશ થાય છે, પણ રતિ ભાવ તો તે સર્વમાં સ્થાયિ (સ્થિર)જ રહે છે.

અત્યાર સુધી આપણે ભાવ પ્રકરણનું નિરૂપણ ચલાવ્યું, તેમાં તમને રસ વિષે કાંઈ સ્પષ્ટતા કરી બતાવી નથી તથાપિ એરણ^૧ હથોડીના ન્યાયથી ભાવમાં રસની વાત પણ તમે જાણી ગયા છો. તમે તેનું આદિ કારણ જાણ્યું છે; તેનાં અંગ જાણ્યાં છે; તેનાં નામ જાણ્યાં છે; તેનું નોખું સ્વરૂપ પણ જાણ્યું છે. હવે એક રીતે જોતાં તો

૧ એરણ વિના હથોડી અને નહિ અને હથોડી વિના એરણ બને નહિ.

રસ પ્રકરણમાં કાંઈ નવું તમારે જાણવાનું રહ્યું નથી. કેમકે રસ અ-
ને ભાવ પરસ્પર વળગીને રહ્યા છે. રસનું વર્ણન ભાવ વિના નહિ થા-
ય તેમ ભાવનું વર્ણન રસ વિના નહિ થાય. સાહિત્યમાં લખે છે કે—

નભાવહીનોસ્તિરમોનભાવોરસર્વાર્જિતઃ ।

પરસ્પરકૃતાસિદ્ધિરનયોરસમાવયોઃ ॥

ભાવ વગર રસ નથી અને રસ વિના ભાવ નથી. રસ અને ભા-
વની સિદ્ધિ (ઉત્પત્તિ) પરસ્પરના યોગથી થઈ છે. એ મતલબ છે.
સારે હવે રસ નિરૂપણમાં શું વિશેષ કહેશો ? વિશેષમાં એટલું કે સુ-
થારે ઘડેલાં જૂદાં જૂદાં લાકડાં માત્ર ગોઠવીને જોસાડવાથી આરસાખ
ઉભી થાય છે, તેમ તે ભાવો અનુક્રમે ગોઠવી બતાવવા એટલે બસ.
પણ જેમ ઘડેલાં લાકડાં હાથમાં આવ્યા છતાં પણ તેને ગોઠવવાને સુ-
થારની અપેક્ષા રહે છે તેમ ભાવાદિક જાણવા છતાં રસ પ્રકરણ જા-
ણવાની અપેક્ષા રહે છે. માટે હવે આપણે ક્રમે કરીને પ્રાપ્ત થયેલું ર-
સ પ્રકરણ ચાલતું કરીશું.

રસ પ્રકરણ.

એકવાર લગાર પાછળ દૃષ્ટિ કરો, શબ્દની અભિધાશક્તિ, લક્ષણશક્તિ અને વ્યંજનાશક્તિ પ્રથમ તમારી નજરે પડે છે. કવિઓએ રસની વ્યંજના કરી હોય છે, પણ આ રૂંગારરસ, આ કરુણરસ, એમ કહેવું નથી હોતું. સારે રસ તે શું ? વિભાવાદિકથી પુષ્ટ થયેલો સ્થાયિભાવ તે રસ. સ્થાયિભાવ તે શું ? હરકોઈ રસમાં ખીન્ન ભાવો ઉપજે છે અને નાશ થાય છે એમ છતાં જે એક ખીન્નભૂત ભાવ આદિથી તે અંત લગી સ્થિર ટકી રહે છે તે. એ સ્થાયિભાવને પુષ્ટ થવાને વિભાવાદિક સામગ્રી જોઈએ છીએ. સારે વિભાવ તે શું ? એક સ્થાયિભાવનો આધારભૂત આલંબન વિભાવ અને ખીન્ને તે સ્થાયિભાવને જગૃત કરનાર ઉદ્દીપન વિભાવ, એમ આધાર તથા જગૃતિ આપનાર ભાવોને વિભાવ કહીએ છીએ. આલંબન વિભાવના પ્રકરણમાં તમે નાયક તથા નાયિકાના ભેદ જોયા, તથા તેમના ગુણ, તેમની પ્રકૃતિઓ, તેમના અલંકાર અને તેમના સંબંધમાં આવેલા દૂત આદિક પણ તમે જોયા છે. ઉદ્દીપન વિભાવ તે શું એ પણ તમે જોઈ ગયા. અનુભવ અને રસને અંતે ઉપજતા સાત્વિક ભાવ પણ તમે જોયા. વ્યભિચારી ભાવ પણ તમે વાંચી ગયા. એ સર્વ તમને હવે હસ્તામલક વત્ દેખાતું હશે. રસોત્પત્તિનાં એ બધાં સાદિલ છે. થોડા રસોને માટે

જગજ્ઞ સાહિત્ય જોઇ તમને અચંબો થતો હોય તો એક સ્તીલપેન કે ટાંકણી ખનાવવાનાં સાહિત્ય તરફ દૃષ્ટિ કરજો. પણ નહિ, એ તમારો પ્રશ્નજ નથી; તમારે તો બાળવાનું એ છે કે રસ કેટલા? કયા રસમાં શું શું ઉપકરણ કવિઓ કામે લગાડે છે? દરેક રસનું શું લક્ષણ છે? તેના કેટલા ભેદ છે? એ રસમાં ખામીઓ કયારે આવે? આ વિષયપર હવે તમે પ્રવીણ થવા આવુર થયા છો. સાંભળો; આપણે સ્થાયિભાવ પછવાડે દશ વર્ણ્યા છે કેમકે રસ દશ છે. નવ રસ કહેવાનો પ્રચાર પડ્યો છે તેથી આપણે પણ એ સંજ્ઞા પ્રસંગે થોડાં તથાપિ પાછળથી દશમો ભાગ રસ ઉમેરવાની વિદ્વાનોનો અગત્ય જણાઈ તે કાંઈ આપણે અમાન્ય નથી. શા માટે રસ દશજ છે? અગિયારમો રસ કેમ ન હોઈ શકે. એ વિષે આપણે પાછળ ખુલાસો કરી ગયા છીએ? અથવા ફરી કહીએ છીએ કે ખીજા જેટલા રસ તમે નવા શોધી કાઢશો તે. આ દશના પેટામાં આવી જશે. સ્ત્રીવિષય રતિને શૃંગાર નામ આપ્યું છે તથા ખીજા બધાની રતિ જો રસરૂપે ફલિત થાય તો તે વત્સ રસમાં આવી જાય. તમારા જોવામાં અનેક ભાવ આવી ગયાછે. તમે કહેશો કે રતિ, શોક, હાસ, વગેરે જોવા ભાવ છે તેવા નિર્વેદ, આલસ્ય, દૈન્ય, મદ, વગેરે પણ ભાવ છે; અને રતિ સ્થાયિભાવ માનીને જેમ શૃંગાર રસ ઉપજવો છો, તેમ દીનતાને સ્થાયિભાવ માનીને એમ દૈન્ય રસ ઉપજવીશું. અને એ પ્રમાણે અનેક રસ થશે ત્યારે તમે રસની સંખ્યા બાંધો છો તે ખોટી પડશે. પણ આવો પ્રશ્ન થાયજ નહિ. રતિ આદિક ભાવજ દીનતા આદિક ભાવથી જૂદી પ્રકૃતિના

(મૂઠા લક્ષણના) છે. રતિ આદિક સ્થાયિભાવ છે તેમ દીનતા આદિક ભાવ સ્થાયિ (સ્થિર) થઈ શકેજ નહિ; જો થઈ શકતા હોત તો તેને વ્યભિચારી શું કરવા કહેત ? ભાવની શાંતિ અને ભાવનો ઉદય એ વાત આગળ આવશે ત્યારે તમે જોશો કે વિદ્વાનોએ શોધી કાઢેલા સ્થાયિભાવની શાંતિ અને ઉદય નહિ પણ ખીજ ભાવનીજ થાય છે. ત્યારે હવે રસ કેટલા છે ? દશ. તેનાં નામ પણ પૂર્વે કહેલા સ્થાયિભાવને અનુસરતાંજ છે. એટલે,—

૧ શૃંગાર, ૨ હાસ્ય, ૩ કરુણા, ૪ રૌદ્ર, ૫ વીર, ૬ ભયાનક, ૭ ખીભત્સ, ૮ અદ્ભૂત, ૯ શાંત, ૧૦ વત્સ.

શૃંગારરસ.

પાછળ તમે જોયું છે કે બીજા કરતાં શૃંગારનું સહિત્ય પુખ્ત વર્ણાયું છે, તેમ હવે પણ બીજા કરતાં એનું નિરૂપણ લગભગ તમે વિસ્તૃત લાગશે; કેમકે જેમ પર્વતોમાં હિમાલય તેમ રસમાં શૃંગારરસ મોટો છે. જગતકર્તાની માયાને લીધે માનવીનું મન શૃંગારમાં જોડાયેલા આનંદ લેછે તેટલો બીજામાં નથી લેતું. કરણ રસમાં વધુ વખત તમે શૃંગારના જોડેલા આનંદ જુઓ છો તો ત્યાં કરણ રસ નહિ પણ કરણ વિપ્રલંબ શૃંગાર હોય છે. ગામડાને એક મારો મિત્ર મને વાર-વાર કહેતો કે આજ સુધીમાં જે જે કવિઓ રસિક પુસ્તકો લખી ગયા છે, તેમાં ઘણું કરીને બધેજ સ્ત્રીની વાત તો તેમાં ખરીજ પણ સ્ત્રીની વાત આપ્યા શિવાય તેનું રસિક પુસ્તક કોઈ બનાવે ત્યારે હું તેને ખરો કવિ જાણું. આ કહેવું જો કે વિદ્વત્તા ભરેલું તથા રસશાસ્ત્રના અનુભવવાળું નથી તથાપિ કાંઈક તેમાં ચર્ચાસ્પદ છે. અને જે ચર્ચાસ્પદ છે તે એજ કે રસોમાં શૃંગાર શ્રેષ્ઠ છે. પણ હવે એ સંબંધી વધારે વિસ્તાર ન કરતાં શૃંગારનું લક્ષણ વગેરેનું કહેવા માંડીશું.

કામની અવસ્થાનું પ્રકટ થવું તેને શૃંગ કરીને કહે છે. આ શૃંગ શૃંગાર રસને ઉત્પન્ન થવાનો હેતુ છે. પાછળ નાયકની પ્રકૃતિઓ બતાવી છે, તેમાંથી ઉત્તમ પ્રકૃતિવાળામાં આ રસ વિશેષે કરીને દેખાય છે.

આ રસમાં પરસ્ત્રી અને અપ્રીતિવાળી વેશ્યા સિવાયની નાવિકા તથા દક્ષિણ વગેરે ભેદવાળો નાયક એ આલંબન વિભાવ છે. પરાદા (પરસ્ત્રી) અને વિરક્ત વેશ્યા આલંબન વિભાવરૂપે વર્ણ્યા હોય ત્યાં રસ નહિ પણ રસાભાસ થઇ જાય છે, (આગળ રસાભાસ અને ભાવાભાસનું પ્રકરણ આવશે ત્યાં એનું વિશેષ બ્યાન આપીશું) માટે સ્વકીયા નાવિકા અને દક્ષિણ આદિ નાયક એ શૃંગારમાં આલંબન વિભાવ છે.

ઉદ્દીપન વિભાવ—અંદ્રમા, અંદન, ભમરાના ગુંબરવ, શૂન્ય ધર કે એકાંત જગો, વાડી, વસંત ઋતુ, દક્ષિણનો વાયુ, આંદરણું, વગેરે શૃંગારના ઉદ્દીપન વિભાવ છે. શૃંગારના સ્થાપિભાવ રતિને જે જે પદાર્થ જન્ય કરી શકે તે તે ભાવ ઉદ્દીપન તરિકે વર્ણાય. શૃંગારને કે બીજા રસને ઉદ્દીપન કરનારા વિભાવ કવિ પોતાના અનુભવની ઉંડાઇ પ્રમાણે તથા વિષયની યોગ્યતા પ્રમાણે ગમે તેટલા મૂકી શકે માટે એની સંખ્યા મુકરર થાય નહિ. માત્ર દરેક રસમાં ઉદ્દીપનના સાહિત્ય તરિકે દેશકાળ વગેરેનું દિગ્દર્શન કરાવી શકાય. માટે ઉદ્દીપન વિભાવના જે થોડા નમૂના બતાવ્યા હોય તે ઉપરથી વાંચનારે સમાનતા જોઇને બીજા દાખલા યોગ્ય લેવા, એ સિવાય બીજો માર્ગ નથી.

અનુભાવ—કટાક્ષ, ભૂકુટીના ધસારા, રિમતહારય, આલિંગન, શૈભાંચ, ગદ્ગદવાણી વગેરે અનુભાવ છે. આમાંના છેલ્લા બે સાત્વિકભાવ છે, કેમકે તે રસના અનુભવ વખતેજ ઉપજે છે; પણ પાછળ આપણે સાત્વિકભાવોને પણ અનુભાવના પેટામાં વર્ણ્યા છે માટે અનુભાવ

સાથેજ તેમને લખ્યા છે. વળી દરેક રસમાં સાત્વિકભાવ તેના તે હોવાથી ફરીફરી કહેવામાં નહિ આવે તે પણ યાદ રાખવું. (અનુભાવ પ્રકરણ જુઓ,) કટાક્ષાદિ જે ચેષ્ટાઓને અનુભાવ કહેવાતું કારણ એજ કે તે વિભાવની પાછળ ઉપજે છે. કોઈ પણ માનસિક વૃત્તિનું સામાન્ય નામ ભાવ છે. કટાક્ષાદિ ચેષ્ટાઓ પણ માનસિક ભાવની જાણે પ્રતિ-ભાઓ હોય-જાણે પરિણામ હોય-જાણે લેખ હોય તેવી છે માટે એને અનુભાવ નામજ ધટે છે.

વ્યભિચારી ભાવ—ઉગ્રતા, મરણ, આળસ અને જુગુપ્સા (નિંદા) એ સિવાયના બીજા વ્યભિચારી ભાવોનું વર્ણન શૃંગારમાં કરી શકાય. ઉપર જે ચાર વ્યભિચારી ભાવ શૃંગારમાં ન લાવવાનું કહ્યું તે સંભોગ શૃંગારમાંજ ન લાવવા. વિપ્રલંભ શૃંગારમાં તો તે પણ વર્ણવી શકાય. જેમ, ઈર્ષ્યાથી નાચિગ્રને ઉગ્રતા ઉપજે, 'પોતાનું' અવમાન (તિરસ્કાર) કરવારૂપ જુગુપ્સા ઉપજે, એવી રીતે વર્ણવી શકાય.

ક્રોધ અને જુગુપ્સા એ અનુક્રમે રૌદ્ર તથા બીભત્સના સ્થાયિભાવ છે. તથાપિ વિપ્રલંભમાં વ્યભિચારીરૂપે વર્ણાય છે, એ વાત પાછળ કહી છે. નાયકપર પરસ્ત્રીની આશંકાથી સ્વક્રીયા ક્રોધ કરે છે એવું વર્ણન શૃંગારમાં થઈ શકે અને તે જગોએ વર્ણવેલો ક્રોધ રૌદ્રરસનો સ્થાયિભાવ છતાં રૌદ્રરસને પ્રકટ કરતો નથી, પણ વ્યભિચારી ભાવરૂપે શૃંગારનેજ શોભાવે છે. એમ જુગુપ્સા વગેરેનું પણ જાણવું. મરણ વ્યભિચારી ભાવ તો વિપ્રલંભમાં પણ વર્ણવવો ઉચિત દેખાતો નથી; કેમકે તેમ થાય ત્યારે તો પછી તે વિપ્રલંભશૃંગાર ન રહેતાં કરે-

જીરસ થઈ જાય.

સ્થાયિભાવ—શૃંગારમાં સ્થાયિભાવ રતિ છે. એ વાત પૂર્વે બહુ વાર કહી છે, છતાં અહીં ક્રમ સાચવવાને માત્ર લખ્યું છે. પૂર્વે કહેલી યોગ્યતાવાળો સ્વામી (નાયક) અને સ્ત્રી (નાયિકા) એ આલંબન વિભાવ; શૂન્ય ગૃહ આદિક ઉદ્દીપન વિભાવ, કટાક્ષ, ચુંબનાદિ અનુભાવ; લજ્જા, હાસ્ય આદિક વ્યભિચારી ભાવ; એટલાંવડે સ્પષ્ટ થયેલો—વિસ્તાર પામેલો સવાસનિક મનુષ્યના મનનો રતિ નામે સ્થાયિભાવ તે શૃંગારરસ રૂપે ફળે છે. દૃષ્ટા શ્રોતાને શૃંગારરસનો અનુભવ થાય છે.

ઉપર કહેલા શૃંગારરસ વિષે ફરી વિચાર કરીએ. ધારો કે તમારે શૃંગાર રસયુક્ત વર્ણન કરવું છે. એટલે મનુષ્યમાત્રના મનમાં કામ પ્રીતિનું ખીજ હોય છે તેને વિસ્તારીને એવું વૃક્ષ કરવું છે કે જેનાં પુષ્પની સુગંધથી મનુષ્યને આનંદ થાય અથવા આ ખીજમાં જે ઢાંકેલો આનંદ છે તે પ્રકટ થાય તથા તેનો શ્રોતા, દૃષ્ટા કે વાંચનારને અનુભવ થાય, એમ વર્ણન કરવું છે. ત્યારે તમારે એ ખીજ, જેનું નામ કાવ્યશાસ્ત્રીઓ સ્થાયિભાવ કહે છે, તેને સ્થાન આપવામાટે એક નાયક તથા એક નાયિકા કલ્પવી પડશે. અને તે નાયક તથા નાયિકા એવાં કલ્પવાં પડશે કે જેમાં તે ખીજ ઉછેરવું છે તે બગડે નહિ. મતલબ કે અનુકૂળાદિ નાયક તથા સ્વકીયા નાયિકા જોઈએ. રતિ ખીજ તેમાં આરોપણ કયું અને નાયક નાયિકા તે ખીજનાં અવલંબન કરનારાં (ધારણ કરનારાં) થયાં. હવે એ ખીજ અંકુરિત થવું જોઈએ અને વધવા માંડવું જોઈએ. શું હોય તો કામ પ્રીતિનો ફળગો કુટે વાર ?

એકાંત સ્થળ, ગાયન, વસંત ઋતુ, મિષ્ટ ભોજન, પુષ્પાદિકની સુગંધ, મધુપાન, આદિક કામને જગાડનારા છે, એ આખું જગત્ જાણે છે. ત્યારે તમે પણ તેમાંનું કોઈક કદખીને તેનો યોગ નાયક નાયિકાને કરી આપો એટલે તેમનો રતિભાવ ઉદ્દીપન પામશે (જન્યૂત થશે). આલંબન અને ઉદ્દીપન વિભાવ કાવ્યશાસ્ત્ર કર્તાએ કદખી કાઢેલા નથી, પણ રસ ઉત્પન્ન કરવાના ક્રમમાં તે આનંદ વિના રહેજ નહિ, તે હવે તમે જાણ્યું છે. કાવ્ય શાસ્ત્રીઓએ જે ક્યું છે તે એજ કે એ સર્વને ક્રમવાર જોઈવ્યાં છે તથા નામ આપ્યાં છે. હવે તમે જોશો કે ખીજનાં શાસ્ત્રની રચના કરતાં આ રસશાસ્ત્રની રચના ઓછી સ્વાભાવિક નથી; તેમ વ્યવહારથી ઉલટી પણ નથી. વાર, આલંબન ઉદ્દીપનથી અંકુરિત કરેલા સ્થાયિભાવને શું ક્યું? કામ વાસના બન્નેમાં જન્યૂત થઈ એટલે અરસપરસ કટાક્ષ, આલિંગન, સુખન, ઈત્યાદિ થાયજ એમાં પૂછવું શું? એની પછવાડે એ હોયજ અને પછવાડે હોયજ માટે એને ‘અનુભાવ’ કહે છે. હવે પેલા ખીજનો ખાસો છોડ થયો; હવે બધાય જાણે કે આ બન્નેમાં કામપ્રીતિ પ્રસિદ્ધપણે જાગે છે. પણ હજી આ રસ ખરી મઝાપર નથી જામ્યો. ત્યારે હવે શું જોઈએ? ખીજનાં કાંઈ સાહિત્ય એને બેહેકાવવાને જોઈએ. ધારો કે પુરૂષ સુખન કરવા આવે છે; પેલી લાજે છે અને તેને નિવારણ કરે છે. લાજ એ વ્યભિચારી ભાવ છે. અને એથી હવે જોનારાને વધારે વિનોદ થયો. કેમકે મૂળ વાસનારૂપ રતિખીજ નાયક નાયિકાના આલંબનથી, એકાંત સ્થળના ઉદ્દીપનથી, સુખનના અનુભાવથી અને લજ્જાના વ્યભિચારી ભાવ-

થી શૃંગારરસરૂપે પ્રકટ થયું.

વર્ણ તથા દેવતા—શૃંગારના ભેદ કહેતાં પેહેલાં કાવ્ય શાસ્ત્રના કહેવા પ્રમાણે તેનો વર્ણ તથા દેવતા કહીએ છીએ. વર્ણ એનો સ્યામ છે અને દેવતા વિષ્ણુ છે. સ્યામ વર્ણ એટલે કાળો મેઘ આકાશમાં ચઢી આવે છે તેવો. આ સ્યામ વર્ણ માણસના મનને કોઈક વિલક્ષણ આનંદ આપે છે કે જે કહેવા કરતાં અનુભવવામાં વિશેષ આવે છે. સત્વગુણી વિષ્ણુ દેવમાં પણ એ હેતુથીજ કાળાશ કલ્પીને ધનસ્યામ રૂપે તેનું વર્ણન કર્યું હોય એમ લાગે છે. સ્યામ રંગના મેઘનું બ્યારે વાદળ ચઢી આવે છે ત્યારે તે જોઈને તમારી મનોવૃત્તિઓમાં કાંઈ ફેરફાર નથી થતો? શો ફેરફાર થાય છે? એક નવિન જાતનો આહ્લાદ કે ખીજું કાંઈ? આ કારણથી શૃંગારનો વર્ણ કવિઓએ સ્યામ કલ્પ્યો હશે. કીક; પણ વિષ્ણુ દેવતા સામાટે? આનું કારણ આ પ્રમાણે ધારી શકાય છે. આનંદનો પ્રકાશ સત્વગુણમાં રહેલો છે અને આ રસમાં સત્વવૃત્તિનો આનંદ છે, માટે સત્વગુણી વિષ્ણુને એ રસના દેવતા કહ્યા છે. ખીજા કોઈ દેવ કરતાં વિષ્ણુના સંબંધમાં શૃંગાર પણ આ હેતુથીજ કવિઓએ ગાયો હશે.

મેદ—શૃંગાર રસ એ પ્રકારે વર્ણાય છે. એક તો નાયક નાયિકાનો વિયોગ હોય ત્યારે અને ખીજાં સંયોગ હોય ત્યારે. પેહેલાને વિપ્રલંભ શૃંગાર અને ખીજાને સંભોગ શૃંગાર કહે છે.

વિપ્રલંભ શૃંગાર.

લક્ષણ—નાયકની નાયિકા ઉપરની રતિ કે નાયિકાની નાયક જીપરની

રતિ અરરપરસનો સમાગમ થઈને સદ્ગુણ ન થતી હોય ત્યારે તેને વિ-
પ્રલંબ શૃંગાર કહે છે. વિપ્રલંબમાં નાયક કે નાયિકાના રતિ સંબંધી
દુઃખનો અનુભવ વણ્યો હોય છે. કદાચિત્ એમ બને કે નાયક કે ના-
યિકાનું દૂરથી દરેન વગેરે થવાથી અન્યોન્ય રતિ ઉપજે, પણ તેમનો
મેળાપ નથી થતો; કોઈ વખત આગી પરદેશ ગયો હોય ત્યારે તેની
સ્ત્રીની રતિ વિયોગથી સદ્ગુણ ન થતી હોય; કદાચિત સ્ત્રી પુરુષ પાસે
હોય છતાં એમાંથી એક રીસાનું હોય ત્યારે પાસે છતાં પણ તેમની ર-
તિ સદ્ગુણ થતી નથી; ઉપરનાં કારણ શિવાય બીજા કોઈ કારણથી તે-
બેના અત્યંત વિયોગ જેવું જણાય ત્યારે પણ રતિ સંબંધી
દુઃખનો અનુભવ વણ્યો છે. આ જૂઠાં જૂઠાં કારણથી ઉપજતા વિપ્ર-
લંબના વિદ્વાનોએ ચાર વર્ગ કે ભેદ પાડ્યા છે.

વિપ્રલંબના ભેદ--પૂર્વરાગ, માન, પ્રવાસ, અને કષણ, એવા
ચાર ભેદ વિપ્રલંબ શૃંગારના પાડ્યા છે. કેટલાક અભિલાષ, વિરહ, ઈ-
ર્ષ્યા, પ્રવાસ, અને શાપ, એવા પાંચ ભેદ પણ વિપ્રલંબના ગણે છે.
પણ અભિલાષનો સમાવેશ પૂર્વરાગમાં, વિરહ અને શાપનો સમાવેશ
કષણમાં, અને ઈર્ષ્યાનો સમાવેશ માનમાં થવાથી ચાર ભેદજ યોગ્ય છે,
એમ જાણી આપણે એ ચાર ભેદનું નિરૂપણ કરીશું.

પૂર્વરાગ વિપ્રલંબ શૃંગાર.

લક્ષણ—નાયક કે નાયિકા એક બીજાને જોવાથી કે સાંભળવાથી
અરરપરસ પ્રીતિ કરે, પણ તેમનો મેળાપ ન થાય, એવી અવસ્થાનું

વર્ણન કર્યું હોય સારે તે પૂર્વરાગ (પ્રથમપ્રીતિ) વિપ્રલંબ શૃંગારનું વર્ણન બાણનું.

પૂર્વરાગ થવાના હેતુ બે કદખી શકાય. શ્રવણ કે દર્શન. દૂત, ભાટ-ચારણાદિ, સખી, મિત્ર, વગેરેથી શ્રવણ સંભવે છે; ઈન્દ્રગ્નનામાં, ચિત્રમાં, સાક્ષાત્ કે સ્વપ્નમાં દર્શન સંભવે છે.

શ્રવણ પૂર્વરાગનું ઉદાહરણ—નળાપ્યાનમાં વર્ણેલા હંસે નળનું વર્ણન કરવા ઉપરથી દમયંતી હંસને કહે છે કે—

વેરાડી.

વિશ્વાસ આપીને વાત વેહેવાની, રમે જાતા વીસરી;

સ્વયંવરમાં નઠ નહિ આવે તો, પ્રાણ જાશે નીસરી.

. હોરે વિહંગમ વીરા. ૧

માત તાતને સગાભાઈ હું તેહેને લાજું કેહેતી;

કેમ કહું નઠ પરણાવો મુને, સરવે કેહે અહલેતી.

હોરે વિહંગમ વીરા. ૨

(પ્રેમાનંદ.)

આ ઉદાહરણમાં નાયિકા દમયંતી તથા નાયક નળ એ આલંબન વિભાવ છે. નળે દમયંતી માટે હંસને મોકલ્યો છે માટે નળના મનમાં દમયંતી ઉપરની અને હંસના મુખથી નળના ગુણનું વખાણ સાંભળવાથી દમયંતીના મનમાં નળ ઉપરની રતિ એ સ્થાયિભાવ છે. હંસે

કરેલાં વખાણ એ ઉદીપન વિભાવ છે. હંસ સાથે સંદેશો મોકલવો એ અનુભાવ છે. માત તાતને એ વાત કહેતાં લાગવું એ વ્યભિચારી ભાવ છે. નળનો વિયોગ છે માટે વિપ્રલંભ અને સાંભળવાથી રતિ ઉપજે છે માટે શ્રવણ પૂર્વરાગ છે. એ રીતે ઉપરના વર્ણનમાં શ્રવણ પૂર્વરાગ વિપ્રલંભ શૃંગારનું વર્ણન છે.

સ્વપ્ન દર્શનથી થયેલા પૂર્વરાગનું ઉદાહરણ—સ્વપ્નમાં સ્વામી મળી ગયા પછી જાગેલી ઓખાને રડતી જોઈ તેની સખી ચિત્તવેલા તેને કહેવા લાગી કે—

વેરાહી.

મારી મીઠી રહેની છાની, તુને રક્ષા કરેરે મવાની;
કહે બેહેની તુને શું હવું, સ્વપ્નામાં કાંઈ દીટું નવું.
ઓચ્છા કહે કરમે દેઈ હાથ, બાઈ થોડેગજે દુઃખવ્યો નાથ.
હસતાં રમતાં ચડિયો ક્રોધ, ફોકટ ફાંસુ થયો વિરોધ.
દીવો કર ઘર નીહાળિયે, છે પીડ આટલામાં માળિયે.

(ઓખાહરણ.)

આ ઉદાહરણમાં ઓખા નાયિકાની રતિનું આલંબન અનિશ્ચ છે. હસતાં રમતાં રીસ ચડી એ ઉદીપન છે. દીવો કરી ઘર જોવું એ અનુભાવ છે. સ્વામીના જવાથી થયેલો ઉદ્વેગ એ વ્યભિચારી ભાવ છે. નાયકનો વિયોગ છે માટે વિપ્રલંભ અને તે સ્વપ્ન દર્શનથી ઉપજેલા પૂર્વરાગ સંબંધી છે.

શ્રવણ કે દર્શનથી પૂર્વરાગ ઉપજ્યા પછી સ્વામીનો યોગ થતો નથી ત્યારે પ્રીતિ કરનારની શી દશા થાય છે તે ઉપર વિચાર કરીને પૂર્વરાગમાં ઉપજતી કામ દશાઓ વર્ણવી છે; તે દસ છે.

પૂર્વરાગ વિપ્રલંભ શૃંગારની દશ કામ દશાઓ.

હરિગીત.

અભિલાષ, ચિંતા, સ્મૃતિ અને ગુણ કથન પછિ ઉદ્વેગ છે,

છટ્ટી પ્રલાપ દશા પછી ઉન્માદ, તે પછી રોગ છે;

જડતા, મરણ, એ દશ દશાઓ કામની કવિઓ કહે;

શૃંગારમાં પણ પૂર્વરાગની વિપ્રલંભ વિષે લહે.

એ દશનાં લક્ષણ તથા ઉદાહરણ નીચે પ્રમાણે.

૧ અભિલાષ—દીઠેલા કે સાંભળેલા સ્વામીને કે સ્ત્રીને મળવા વગેરેની ઇચ્છાને અભિલાષ કહે છે. જેમ સ્વપ્નમાં દીઠેલા સ્વામીને મળવાની અભિલાષા ઓખાને ઉપજવાથી પોતાની સખી ચિત્તભેદાને તે કહે છે કે,—

વેરાડી.

હેવું સાંભળી કરમે દિયો મુજ, વાઝ વારે વારે શું પૂછે મુજ;

મન મઢવા રહ્યું ટમટમી, તેનું અંગ સુગંધે રહ્યું રમી.

(ઓખાહરણ.)

એમાં ત્રીજા ચરણમાં અભિલાષ સ્પષ્ટ કરી છે.

૨ ચિન્તા—દીઠેલા કે સાંભળેલા સ્વામીને કે સ્ત્રીને મળવાના ઉ-

પાયના વિચારને ચિન્તા કહે છે.

જેમ, ચિત્રલેહા ઓખાને કહે છે કે—

વેરાડી. .

તું એક આશરો વણ, તારા સ્વામીને લાવું સઘ;

ઓઝા બોલે આઠ પંપાઠ, આંહાં આવે તો ઓઠવું તતકાઠ.

(ઓખાદરણ.)

ઉદાહરણના પેહેલા તથા બીજા ચરણમાં ચિત્રલેખાની ચિન્તા અને ચેાથામાં ઓખાની ચિન્તા ખતાવી છે.

બીજુ ઉદાહરણ—ઈન્દ્રજાળમાં કોઇ સ્ત્રીનું ૩૫ જોઈને એક પુર-
ષ કહે છે કે,—

દોહરા.

મૃગનેણિ સુંદરિ સુભગ, મુજ ચિત્ત હરણી નાર;

શી રીતે દેખિશ ફરી, કામ-લક્ષ્મિ મુલકાર.

આ વિચાર કરતાં ગયો, દિવસ પડી ગઈ રાત;

નિદ્રા ના'વી પુરુષને, નવ મનમાં થઈ શાત.

આ ઉદાહરણમાં ઈન્દ્રજાળ દર્શનથી ઉપજેલા પૂર્વરાગ વિપ્રલંભ શૃંગારની ચિન્તાદશાનું વર્ણન કર્યું છે.

૩ સ્મૃતિ—અભીષ્ટ નાયક કે નાયિકાનું સ્મરણ થવું તેને સ્મૃતિ કહે છે. જેમ ચિત્રલેખા ઓખાને કહે છે કે,—

વેરાડી.

વિસરી ઉમયાનું વચ્ચન, શમણામાં વરશે સ્વામિન;
ત્યારે ઓઁવાને સ્મરણા થઈ, તું આણી આપ પ્રભુને અહીં.

(ઓખાહરણ.)

અહીં અભીટ નાયક અનિરૂદ્ધનું સ્મરણ ઓખાને થયું માટે તે સ્મૃતિનામે કામદશા છે.

૪ ગુણકથન—અભીટ. નાયક કે નાયિકાના ગુણ, ૩૫, વગેરેનું વર્ણન. જેમ ઓખા સખીને કહે છે કે,—

વેરાડી.

કાંઈ કાંઈ સ્વરૂપ છે રસાહુ, તેણે ચિતહું ચોર્યું મારું;
લાવ સખી શિઘ્ર તેહને, નહિતર પાહું મારી દેહને.

(ઓખાહરણ.)

ઉદાહરણના પૂર્વાર્ધમાં અનિરૂદ્ધનું સ્વરૂપ ચિત્ત ચોરે એવું છે એમ વખાણ કર્યું છે તે ગુણકથન નામે વિપ્રલંબ શૃંગારના પૂર્વશાગની કામદશા વર્ણવી છે.

૬ ઉદ્વેગ—દૃષ્ટશ્રુત નાયક નાયિકાના વિયોગથી દ્વિકરમંદ થયું તે જેમ,—

રસિકમલાર.

ચો—દીશા માલે મામની, ઓર્ચિતુ દો દરશનરે,
ઉઠે બેસે અવની પડે, જેમ જલ્લ વિના તલપે મીનરે.

મારો પિયુ પરદેશી થૈ રહ્યો. ૧

(ઓખા૦)

સ્વપ્રભાંના અનિરૂદ્ધતા વિયોગથી ઓખાનો ઉદ્વેગ ચારે પાસ જોવાથી, ઉદ્વેશ કરવાથી અને તરફડવાથી જણાય છે.

૬ પ્રલાય—ઉદ્વેશ વિનાનો લવાશે કરવો તેને પ્રલાય કહે છે. જેમ, ઓખા અનિરૂદ્ધતા વિયોગથી પ્રલાય કરે છે કે,—

સામેરી.

મીટ માંડો ને ચટપટ છાંડો, ન બોલો તો આ કંઠ નાખું વાહાડીરે;
બીડી માટે થયાં મન ચાટાં, કહોતો મુખના તંબોલ લૈં કાહાડીરે.

રામા રસ ભરી. ૧

(ઓખા૦)

આ ઉદાહરણમાં સ્વપ્નવાતને સાચી કરીને ઓખા બોલે છે માટે તે પ્રલાય છે. અથવા ખીનું ઉદાહરણ.

કેદારો.

જાણે બાથ ભરી હોય હાથથી તેમ નિદ્રાથી જાગી નાર;

સ્વામી તમે ક્યાં જાઓ છો એમ મુઘથી કયોં ઉચ્ચાર.

સાચી વિયોગી સ્ત્રીનું આ ઉદાહરણ છે. અને સ્વામીની અંખનાથી તેણે જે ઉદ્વેશવિનાનો ઉચ્ચાર કર્યો તે પ્રલાય છે.

૭ ઉન્માદ—જડ ચેતનનો વિવેક રાખ્યા વિના વર્તવું વગેરે ગાં-

ડા જેવી અવસ્થા. જેમ અનિશ્ચ વિયોગી આખાની ઉન્માદાવસ્થા વર્ણવતાં પ્રેમાનંદ કહે છે કે,—

રસિકમલાર.

મારો પિયુ પરદેશી થઈ રહ્યો, રીસાવી ગયો મરથારે;
જોની રતન આવ્યું હતું હાથમાં, રાખી નવ શકી આળી વારે.

મારો પિયુ. ૧

(આખા.)

અથવા બીજું ઉદાહરણ.—

સામેરી.

પૂછ્યું ઝંચા દુમને, તારી ગગને ગઈ ડાઢરે;
તરુપતિ જો મારી વતી, કર્હીં દિસે મૂપાઢરે.

મૂછી મમે છે મામની. ૧

(નળાખ્યાન.)

એમાં દમયંતી નળના વિયોગથી જડ ચેતનનો વિવેક છોડીને જડને પ્રશ્ન કરે છે એથી તેની ઉન્માદાવસ્થા જાહેર થાય છે. પણ આખાનો ઉન્માદ પૂર્વરાગ વિપ્રલંભ સંબંધી છે, અને દમયંતીનો ઉન્માદ પ્રવાસ વિપ્રલંભ સંબંધી છે, એમ છતાં પણ ઉન્માદાવસ્થામાં ફેર પડતો નથી માટે બન્ને ઉદાહરણથી ઉન્માદ દશા માત્ર સમજાવી છે એમ જાણવું. પાછળ વ્યભિચારી ભાવના વર્ણન સમયે પણ ઉન્માદાદિતું

વર્ણન આવ્યું છે પરંતુ અહીં ઉન્માદ હેતુ સાથે વર્ણવ્યો છે એ વિશેષ છે. અને ઉદાહરણ પશુક્રમ સાચવવાને લખ્યાં છે.

આગળ કહેવામાં આવશે કે 'પ્રવાસ વિપ્રલંબ વગેરેની કામ દશાઓ પૂર્વરાગ વિપ્રલંબમાં પણ લાગુ પડે છે. માટે ઉદાહરણમાં પણ ઘણી જગોએ સેળભેળ થયો હોય તથાપિ વાંચનારે ઘટે ત્યાંજ લાગુ કરી લેવું.

૮ વ્યાધિ—લાંબો નિસાઓ નાખવો, શરીર શીકું થવું, સૂકાઈ જવું, વગેરેને વ્યાધિ કહે છે. જેમ અનિરૂદ્ધ ઉપરના પૂર્વરાગથી ઓખાનો વ્યાધિ પ્રેમાનંદે વર્ણવ્યો છે;—

વેરાહી.

કામ વશથી મન લાજતું, વિરહે તપ્ત છે તન દાસ્યતું;

છાંટી સચિણ પાયું નીર, વિરહે વ્યાકુલ સ્વેદ શરીર.

શરીર તપવું, તેમાં પાણી પીવા જોઈએ, પરસેવો થવો, એ વ્યાધિનાં ચિન્હ છે. અને તે વ્યાધિ પૂર્વરાગ સંબંધી કામ દશાનો છે. *

* વાંચનારને કામ કામ જણાશે કે લક્ષણ સાથે ઉદાહરણ બરાબર મેળ ખાતું નથી એવું ઘણી જગોએ છે; પણ વસ્તુતઃ તે તેમ નથી. કેમકે આ કામ દશાઓનાં અને ખીજી કેટલીક જગોએ લખેલાં લક્ષણ તે લક્ષણ નથી, પણ ઉપલક્ષણ છે. મતલબ કે ખીજાં લક્ષણ સમજાવવાને નમૂના તરીકે બતાવેલાં લક્ષણ છે. માટે એ ઉપરથી ખીજાં પણ લક્ષણ સમજી લેવાં. ઘણું કરીને વાંચનાર લખેલા લક્ષણનેજ વળગી રહીને અમુક વર્ણન કરવાના વિષયનો તેટલોજ સંકુચિત અર્થ ન સમજે માટે અને ઉદાહરણ વખતે વખતે ઉપલક્ષણથી ભિન્ન આ-

૯ જડતા—અંગ અને મન કોઇ જાતની પણ ક્રિયા કરવાને
અસમર્થ થઇ જાય તે દશાને જડતા કહે છે. જેમ,—

વેરાડી.

વાધી વિજોગ તણી વદેના, મૂર્છાંગત થઈ અચેતના;
ચિત્રલેહાણે બેઠી કરી; રુદયા ઝાંપી બે ભૂજ મરી.

(ઓખા૦)

એમાં મૂર્છાંગત થવું તથા અચેતન (જડ) થઇ જવું એ જડતા
વર્ણવી છે.

૧૦ મરણ—મરણ થવાથી રસનો ભંગ થાય છે, માટે આ દશા
વર્ણવવામાં આવતી નથી. પણ જાણે થયુંજ, એવી રીતે મરણ સૂધી
વર્ણન કરી શકાય, અથવા મરણની ધમ્મજા વર્ણવી શકાય.

ઉદા૦—

સામેરી.

જુઓ પ્રીત તપાસી, હું છૌં તમારી દાસી,

દંડ દોની અપરાધ સારુરે;

કરો સ્નેહ કે તજું છું દેહ વાલા,

આતિ ઘણું તે નહિ વારુંરે. રામા રસ મરી.

ઓખાએ દેહ તજવાનું કહ્યું તે મરણની ધમ્મજા વર્ણવી છે.

ખ્યા છે. આ જગોએ વ્યાધિના લક્ષણમાં જે લખ્યું છે, તે કરતાં શ-
રીર તપવું વજેરને વ્યાધિમાં સમજાવેલા માટે તેવું ઉદાહરણ લખ્યું છે.

ખીજું ઉદાહરણ કોઇ પતિ વિયોગી સ્ત્રી વિષે એક જણ ખીજને
કહે છે કે—

ઇંદ્રવિજય.

પદ્મ બિડાઈ ગયાં નિરખ્યાં તવ પદ્મિની હર્ષ સહીત થઈ છે;
રાત્રિ પડી એમ અંતરમાં સમજી નિજ પ્રાણને ધારી રહી છે;
આ સમયે કટુ કુર્કુટનાદ મુળી મુજને પણ પ્રાંતિ થઈ છે,
(કે)સ્વામિ વિયોગિની નારિ શકે પતિ આશ તજી પરલોક ગઈ છે !!

(ઓખા૦)

મતલબ કે રાત્રી પડી તેથી સ્વામીનો મેળાપ થશે એમ જણી તે
જીવી; પણ હવે તો તેનો મનોરથ મિથ્યા જતાં પ્રભાત થયું, માટે કોણ
જાણે? મરી પણ ગઇ હોય ! આ ઉદાહરણમાં ‘જાણે મરણ થયુંજ’
એમ આખર સુધી વર્ણવ્યું છે.

કેટલાક અંધકાર કામ દશાઓના આ પ્રમાણે ભેદ પાડે છે;—૧
નેત્રપ્રીતિ, ૨ ચિત્તાસંગ (જોયેલા નાયક કે નાયિકામાં મન ચોટવું),
૩ સંકલ્પ (તેને મળવા વગેરેના ધાટ), ૪ નિદ્રાભંગ (મળવા વગેરેની
આતુરતામાં ઉંઘ ન આવવી), ૫ કૃશતા (સૂકાઇ જવું), ૬ વિષયનિ-
વૃત્તિ (અભિલાષાઓ મનમાંથી કમી થઈ જવી), ૭ લજ્જાનાશ, ૮ ઉ-
ન્માદ, ૯ મૂર્છાં (બે ભાનપણું), અને ૧૦ મરણ.

આ હમણાં કહેલી કામદશાઓ જોતાં તથા પૂર્વે કહેલી કામદશા-
ઓ જોતાં તે એમાં વાસ્તવિક તદ્દાવત વિચારશાળીને નહિ જણાય,

પણ ફેરમાત્ર કલ્પનાનો છે. એ દશાઓમાં આપણને કમ સાદુ માલમ પડે છે. જેમકે પ્રથમ જોવા કે સાંભળવાથી અભિલાષ ઉપજે, પછી તેનું ચિંતવન થાય, પછી તેનું વારંવાર સ્મરણ થયા કરે, પછી તેના ગુણોનું વર્ણન અને તેની ને તેનીજ વાત કરવી ઠીક લાગે, પછી તેનો મેળાપ જલદી થતો નથી તેથી મનમાં ઉદ્વેગ કે મેળાપવિદ્ધ આદિકતી ફિકર થાય, ઉદ્વેગથી બુદ્ધિ અને શરીર નયનું પડવાથી મરજીમાં આવે તેમ બોલી જવાય (મતલબ કે પોતાની વાણી પોતાના કબજામાં ન રહે), એમ કરતાં મન ઉપર પણ કબજો ન રહે અને ઉન્માદ પ્રગટે, પછી શરીર કૃશ થવા માંડે અને રોગ થાય, પછી મૂર્છા કે જડતા ઉપજે અને છેવટે મરણ થાય. આ કમ સ્વાભાવિક છે, અને દર્શન શ્રવણ પૂર્વરાગમાં તે ઉપજે છે. નેત્રપ્રીતિ વગેરે દશાઓના વર્ણનમાં શ્રવણ પૂર્વરાગનો સમાવેશ થતો નથી માટે આપણે તે આજીવન રહેવા દેઈ અભિલાષ આદિક દશાઓનું નિરૂપણ કસ્યું છે.

પૂર્વરાગમાં પ્રથમ રાગ સ્ત્રીનો વર્ણવવો અને પછી તેનાં ચેષ્ટિત વડે પુરુષનો રાગ વર્ણવવો. પુરુષનો પૂર્વરાગ પ્રથમ બતાવીએ તો સંભવે તો ખરો પણ સ્ત્રીનો રાગ પ્રથમ વર્ણવી વધારે મનોહરતા આવે છે. ઓખાહરણમાં સ્વપ્નદર્શનથી ઉપજેલો પૂર્વરાગ વર્ણ્યો છે તે પ્રથમ નાયિકાનો છે, અને પછી અનિરુદ્ધનો રાગ વર્ણ્યો છે. નળાખ્યાનમાં શ્રવણ પૂર્વરાગ વિપ્રલંબ શૃંગાર એજ કવિએ પ્રથમ નળનો (નાયકનો) વર્ણ્યો છે, અને તે પણ સુંદર શૈલી છે; માટે પ્રથમ નાયિકાનો વર્ણવવો એમ નિયમ તો કરી ન શકાય, તથાપિ બહુધા નાયિકાનો પૂ-

વંશરાગ વર્ણવવાનો સંપ્રદાય છે અને એ સંપ્રદાયનું એજ કારણ કે ના-
યિકાનો પૂર્વરાગ શોભે તેટલો નાયકનો શોભે નહિ. તેમ અભિલાષાદિક
દશ કામ દશાઓ પણ નાયિકાને અંગે જોટલી શોભે તેટલી નાયકને
અંગે વર્ણવતાં ઠીક દેખાય નહિ.

વિદ્વાનોએ પૂર્વરાગના ત્રણ પ્રકાર પાડી ઉદાહરણ ઉપરથી સમજાવ્યા
છે- એટલે જેમ, એક તો ગણીના જેવો, બીજો કસુંબાના રંગ જેવો,
અને ત્રીજો મજીઠા જેવો.

૧ ગચ્છી જેવો પૂર્વરાગ—જેમ પ્રેમ એક વખત મનમાં જડાયો,
તે પછી ગણીના રંગની પેઠે દૂર થઈ શકતો નથી, એટલે મનમાંથી
જતો રહેતો નથી કે બહુ શોભતો પણ નથી, તે ગણીના જેવો પૂર્વ
રાગ જાણવો. જેમ રામ અને સીતાનો પ્રેમ. સીતાનો પૂર્વરાગ નિશ્ચલ
અને દૃઢ વર્ણો છે ખરો, પણ આખાની પેઠે વિપ્રલંબમાં બેહેકાવી શ-
કાયો નથી- એનું કારણ સીતા નાયિકા અને રામ નાયકની પ્રકૃતિ
આખા અને અનિરૂદ્ધ કરતાં જૂદી કલ્પેલી છે તેજ છે.

૨ કસુંબા જેવો પૂર્વરાગ—જે પ્રેમ કસુંબાના રંગની પેઠે હોય
ત્યાં લગી સારો શોભે છે, પણ પાછળથી નાશ પામે છે. જેમ, વિક-
ભોર્વશીમાં ઉર્વશી અને યુરવાનો.

૩ મજીઠા જેવો પૂર્વરાગ—જે પ્રેમ મજીઠાના રંગની પેઠે અ-
સંત શોભે છે અને નાશ નથી પામતો, જેમ નળાખ્યાનમાં દમયંતી-
નો અને નળનો.

એ રીતે શ્રવણ કે દર્શનથી પૂર્વરાગ ઉપજે છે, અને તે પૂર્વરાગ ઉપર કહો તેવો ત્રણ પ્રકારનો હોય છે. વળી પૂર્વરાગ જણાવનારી દશ કામદશાઓ તેમાં છે. અને વિપ્રલંભ એમાંજ બહુધા વર્ણાય છે.

માનવિપ્રલંભ શૃંગાર.

વિપ્રલંભનો ખીજો પ્રકાર માન વિપ્રલંભ છે. વિપ્રલંભ શૃંગારમાં નાયક નાયિકાનો વિયોગ હોય છે એ વાત જો કે ખરી છે, તથાપિ તે વિયોગ તે વચમાં કાંઈ જગાનું અંતર પડવાથી થયો છે એમ સમજવું નહિ. નાયક તથા નાયિકા જૂદાં જૂદાં સ્થળમાં હોય સ્વારજ વિયોગ છે અને પાસે પાસે બેઠેલાં છે માટે સંયોગ છે એમ રસ શાસ્ત્રમાં માનેલું નથી. પાસે પાસે છતાં પણ એક ખીજ સાથે સમાગમનો લાભ તે ન લેઈ શકતાં હોય ત્યાં સુધી વિયોગજ સમજવો. જેમ પાસે રહેલાં સ્ત્રી પુરૂષ ગુરજનની મર્યાદાને લીધે કે બન્નેના કલહને લીધે કે એવાજ ખીજના કારણથી વિનોદવાર્તા આદિક વિલાસ ન અનુભવી શકતાં હોય તો તે સંયોગ તે વિયોગજ કહેવાય અને વિપ્રલંભ વર્ણવવામાં કવિઓ એનો ઉપયોગ કરી શકે. આ જાતનો વિયોગ માન વિપ્રલંભમાં હોય છે. માન એટલે સામાન્યતઃ ‘ગુસ્સો’ એવો અર્થ છે. આવું માન બે પ્રકારે સ્ત્રી પુરૂષમાં ઉપજી શકે છે. એક તો ગમ્મત અને આનંદના પ્રસંગમાં જાણી જોઈને ધારણ કરેલું માન—ઉપર ઉપરની રીસ, અને ખીજું એક ખીજના અનાચાર વગેરે જોવામાં કે સાંભળવામાં આવવાથી ઉપજેલી ઈર્ષ્યાને લીધે ઉત્પન્ન થયેલું માન—ખરી રીસ. પેહેલાને પ્રણયમાન અને ખીજને ઈર્ષ્યામાન કહે છે. પ્રણય એટલે સ્નેહ.

સૌ કોષ જાણે છે કે દુઃખના કે તંગીના અનુભવવિના સુખનો સ્વાદ ઉત્તમ પ્રકારે મળતો નથી. સંભોગ શૃંગાર સારો જમાવવાને કવિઓ પણ વિપ્રલંબ પેહલો વર્ણવે છે. તેમ સ્ત્રી પુરૂષ પરસ્પરની પ્રીતિનો આસ્તાદ સારી રીતે ચાખવાને વયમાં વયમાં કડવા તીખા સ્વાદનો અનુભવ કરતાં જાય છે. આમ સ્વાભાવિક રીતે બને છે, તે વિચાર શીલને સમજશે. અને એ ઉપરથીજ વિદ્વાનો કહે છે કે 'પ્રેમનો વાંકા જવાનો સ્વભાવ છે.' એ નિયમનો અંગીકાર કરીને આપણે પ્રણયમાનનું લક્ષણ બતાવીએ છીએ.

પ્રણયમાનનું લક્ષણ—મોટા આનંદમાં છતાં પણ પ્રેમનો વાંકા જવાનો સ્વભાવ છે, માટે કારણવિના જે કોષ ઉપજે છે તેને પ્રણયમાન કહે છે. આ માન નાયક કે નાયિકા બંનેને થઈ શકે.

નાયકના પ્રણયમાનનું ઉદાહરણ;—

રાગ કેદારો.

પાનની બોંડી અરધી કરડી નાથે, આપી ઓઝાજીને હાથે;
ખાતાં મુખ મરડ્યું એ તો બોટી, પિંડને રીસ ચઢી પ્રીત ચોટી.

X X X X X X

બોંડી પાનની અરધી કરડી, ચાધી મન વિના મુખ મરડી;
મરથારને ખાંતજ આવી, સેજેથી નાથ ગયો રીસાવી.

ઓખાના સ્વપ્ન સ્વામી અનિશ્ચિનું પ્રણયમાન એમાં માલમ પડે છે. ખાધેલી ખીડી ન ખાધી એવા નજીવા કારણ માટે અનિશ્ચિ રીસાયો એમ વર્ણ્ય છે. અનિશ્ચિની એ રીસ તે પ્રણયમાન છે.

નાયકાના પ્રણયમાનનું ઉદાહરણ—જેમ પરદેશથી આવેલા પોતાના સ્વામિને કાઠ સ્ત્રી કહે છે કે,—

ઉપજાતિ.

તમે ફરો છો પરદેશ પ્યારા, શા હાલ તે ઘેર હશે અમારા;
 એવું તમે જો મનમાં ન જાણ્યું, વિદેશી સાથે વદવાનું શાનું?
 એવું કहीं કૈંક છટાથિ નારી, ઉઠી અને ડમી જઈ અટારી;
 સ્વામી ગયો પાછલ ચાલી ચાલી, હેતે કરીને ગ્રહિ મુગ્ધ બાઠી.

આ ઉદાહરણમાં સ્વામી પરદેશ રહે છે એ બાહ્યાનાથી મેળાપના આનંદ સમયે સ્ત્રી રીસાય છે, એ નાયિકાનું પ્રણયમાન છે.

વખતે નાયક તથા નાયિકા બંનેનું પ્રણયમાન પણ વર્ણાય છે. અને કવિની મરજીમાં આવે તેવી યુક્તિથી તે વર્ણવી શકે.

માન વિપ્રલંબમાં એક વાત યાદ રાખવા જેવી છે કે જ્યાં સુખ માનીને પ્રસન્ન કરવાને પ્રાર્થના વગેરે કરવામાં આવ્યું નથી, તે પેહેલાં પોતાનું માન તે છોડી દે તો તે વિપ્રલંબ કહેવાય નહિ, પણ સંભોગ શ્રૃંગારનો ‘ધર્મ્યા’ નામે સંચારી ભાવ જાણવો.

માનવિપ્રલંબનો બીજો પ્રકાર ધર્મ્યામાન છે. જ્યારે પતિ બીજી પ્રિયાસાથે આસક્ત છે એમ દીક્ષામાં, અનુમાન કરવામાં કે સાંભળવામાં આવે ત્યારે સ્ત્રીઓને ધર્મ્યામાન ઉપજે છે એટલે તેમના મનમાં ધર્મ્યા ઉત્પન્ન થાય છે અને રીસાય છે. ધર્મ્યામાન ત્રણ પ્રકારે ઉપજે છે, માટે તેના પ્રકાર પણ ત્રણ છે. દીક્ષાથી ધર્મ્યા થાય છે તેનું ઉદાહરણ.

ચામર.

પુષ્પનો પરાગ પ્યારિ તારિ આંખમાં નહે;
લાવ કાઢી નાચું ફૂંક મારિ હું કઢાવહે;
એ નિહાલિને સર્પાત્તનાં રુવાં ઉમાં થયાં,
ક્રોધની રજોટિ પામિ નેત્ર રક્ત થઈ ગયાં.

એ સ્ત્રીઓનો સ્વામિ એક સ્ત્રીને આંખમાંથી કચર કાઢવાને બહાને સ્પર્શ કરે છે તે બેઠને શોકયના મનમાં દીક્ષાથી ઉપજતું ઇર્ષ્યામાન પ્રકટે છે અને ક્રોધરૂપી રત્નેટી (ધૂળ)થી તેનાં નેત્ર રાતાં થઈ જાય છે, એમ વર્ણવવાવડે તેનું માન બતાવી આપ્યું છે.

અનુમાનથી ઇર્ષ્યા ત્રણ પ્રકારની થાય છે. કાંતો સ્વામી પરાઈ સ્ત્રી ઉપર આસક્ત છે એમ સ્ત્રીને સ્વપ્ન આવે, કાંતો સ્વામિના શરીર ઉપર સંભોગાદિકનાં ચિન્હ જુએ, અથવા કાંતો સ્વામિનું આંગ સ્પર્શિત થયેલું જા જુએ. એ ત્રણ બાબતો ઉપરથી સ્ત્રી અનુમાન કરી શકે કે સ્વામી પરભારીનાં આસક્ત છે. આ પ્રકારના ઇર્ષ્યામાનનું વર્ણન દયારામે સારી રીતે કરેલું છે.

સ્વપ્નથી અનુમાન કરીને ઉપજેલી ઇર્ષ્યાનું ઉદાહરણ.

ઈંદ્રવિજય.

રાતવિષે નિજનાથાને ઉપર કાગલ કામનિર્ણ લખિ મૂક્યો;
સૂતી પથારિ વિષે જઈને, હજી અંતર સ્નેહ સમુદ્ર ન સૂક્યો;

સ્વપ્ન થયું નિરખ્યો પતિને પળ અન્ય ત્રિયાશુ વિનોદી નિહાલ્યો;
જાગી ઊઠી ઝટ રીસ ભરી, ભરી નેન રહી, લહ પત્ર પ્રજાલ્યો.

આ ઉદાહરણમાં સ્ત્રીએ પોતાના પરદેશમાં રહેલા સ્વામિને પ્રેમભર્યો પત્ર રાત્રે લખ્યો અને પછી સૂતી; પણ તેની ઝંખનાથી તેને સ્વપ્ન આવ્યું તેમાં પોતાના સ્વામિને ખીજી સ્ત્રી સાથે વિનોદ કરતો જોયો. આથી તેને ક્રોધ થયો અને તે બગી ઉઠી; ક્રોધના આવેશમાં તેને પોતાના સ્વામિ પર તે શક અનુમાનથી રૂઝ થયો અને તે રહી તથા કાગળ બાળી મૂક્યો, તે ઉપરથી તેનો ક્રોધ માલમ પડે છે. પરદેશમાં રહેલો સ્વામિ પરભારી સાથે આસક્ત છે (સાધ્ય) પરભારી સ્ત્રીના સહવાસને લીધે (હેતુ), સ્વપ્નમાં દીઠેલા સ્વામિની પેટે (દર્શાત). એ અનુમાન છે.

ભોગ ચિન્હથી અનુમાનનું ઉદાહરણ.—જેમ કોઈ સ્ત્રી પોતાના સ્વામિને કહે છે કે—

વસંતતિલકા.

વસ્ત્રે કરી નવતણાં ક્ષતને છુપાવો;
ઓઠે પડેલ ક્ષત આગલ હાથ લાવો;
આ પ્યારિનો પ્રતિનિધિ શરિરે સુગંધ,—
બે'કે દસે દિશ વિષે કયમ થાય બંધ ?

હે સ્વામિ તમે ખીજી સાથે રમી આવ્યા છો; તેના નખ તમને

છાતીમાં વાગેલા તે તમે લૂગડાવડે સંતાડો છો, અને હોઠ ઉપર તેના દાંત બેઠેલા તે બે હાથ આડા કરીને સંતાડો છો, પણ તે પ્યારીનો પ્રતિનિધિ એટલે તેની વતીનું કામ કરનાર બાણે હોય તેવો આ, તેના શરીરપરથી તમારા શરીરપર લાગેલો સુગંધ દસે ડિશામાં બેઠે છે તે તમે કવી રીતે બંધ કરશો?

પરભારી સ્ત્રીને જોઇને અંગવિકાર થાય તેને ગાતરખલન કહે છે. તે ઉપરથી પણ સ્વામિની પરભારી સ્ત્રી ઉપર આસક્તિ છે એમ અનુમાન કરીને સ્ત્રી ઇર્ષ્યામાન ધારણુ કરે છે. એનું ઉદાહરણુ,—

+ + x x x x x +

પાછળ કહ્યું કે માન વિપ્રલંબમાં છેવટે સ્ત્રીનું માન સ્વામિએ છોડાવવું જોઇએ અને સ્ત્રી માન ન છોડે તો માન વિપ્રલંબ રહેતો નથી. સ્વામિએ માન છોડાવવા માટે આ નીચે લખેલા છ ઉપાય ક્રમે કરીને કરવા. ૧ સામ, ૨ ભેદ, ૩ દાન, ૪ નમસ્કાર, ૫ ઉપેક્ષા, ૬ રસાંતર.

૧ સામ—મીઠાં વચન કહેવાં. જેમ,—

ઈંદ્રવજ્રા.

તારું નિહાळી મુખ દુઃખ માગે, તું કામની કેમ મરાય રાગે ?

આ સ્વામિ તારો વિનવે ફરીને, જો સામું વામા ! કરુણા કરીને.

આ ઉદાહરણમાં સ્ત્રી પ્રત્યે કહેલાં વચન તેને પ્રિય લાગે એવાં છે માટે મીઠાં છે. એવાં ને એવાંજ ખીજાં વચનો કહીને મનાવવી તે સામ ઉપાય.

૨ મેદ—તેની સખી દ્વારા સમજાવવી. જેમ,—

દ્રુતાવિલાંબિત.

મુજ કહ્યું સજની ! નવ તૈં સુણ્યું, નગણિ ! તૈં સસ્તિ વાક્ય નહીં ગણ્યું!!

કરિશ શું બઠા આશ્વર કામની? બનિશ કામણિ એક બદામની.

આ ઉદાહરણમાં ૩૪ થયેલી સ્ત્રીને તેની સખી કહે છે કે તે 'મારું સાંભળ્યું' નહિ અને હું તારી સખી, તે સખીનું વચન પણ તે 'ગણ્યું' નહિ! વાશ, જ્યારે આમ મારા બોલવાની પણ અવગણના કરે છે ત્યારે આખરે તું શું કરવાની હતી? તારી મેળે તું હલકી-માત પડીશ. કેમકે આખરે તું પોતાની મેળે બોલાવતી જાણશ. આ પ્રમાણે સખી મારફત કહેવરાવવું તે મેદ વચન છે.

૩ દાન—કાંઈક બહાનાથી અલંકારાદિક આપવું. જેમ,—

ઈંદ્રવજ્રા.

આ હાર ! આહાર અમો જમ્યાંછે; આ સાહિ ! ના, જેઠનિ પૂર્ણિમાછે;

આ વાંક ! હા, વાંક બધો અમારો ! લ્યો, સુંદરી તેજ હવે તમારો.

આ ઉદાહરણમાં સ્વામિએ સ્ત્રીને હાર બતાવીને કહ્યું કે આહાર છે તે તું જો; પણ આહાર! આટલો શબ્દ સ્વામિને મોઢેથી સાંભળતાં તેનો અર્થ બદલીને સ્ત્રી બોલી કે આહાર તો અમોએ કર્યો છે. સ્વામિ ફરી બોલ્યો કે 'આ સાડી છે,' પણ તેટલામાં તે શબ્દને 'આશાડી' માનીને તથા તેનો અર્થ આશાઢી પૂર્ણિમા કરીને સ્ત્રી બોલી કે ના, આ

તો જેઠ માસની પૂર્ણિમા છે. તીજવાર સ્વામિ બોલ્યો કે આ વાંકા—
(વાંક નામે સોનાનું આભૂષણ), ત્યારે તે સ્ત્રી વાંકનો અર્થ ‘ગુન્હે’
કરીને વક્રોક્તિમાં બોલી કે હા, વાંક તો બધો અમારોજ છે ના? આ વ-
ખતે સ્વામિએ હજી વાંકનો અર્થ આભૂષણ કરીને કથું કે બે એમ
હાર તથા સાડી પશ્ચાં મૂકીને છેવટે વાંક લેવાની તારી મરજી છે—તું
મોઢેથી બોલી છે—તો તે આ લે. હવે તે તારો છે; હું પાછો લેનાર
નથી. આ રીતે અલંકાર આપીને તેને પ્રસન્ન કરે છે.

૪ નમસ્કાર—પગે પડવું. જેમ,—કોઇ સ્ત્રી સ્વામિ પગે પડેલા
છતાં તે ન ગણકારીને પગી પરતાવે! કરે છે કે,—

શાર્કૂલચિક્રીડિત.

આપ્યો બોધ અપાર, હાર, મણિને, હારા ધર્યાં હાથમાં,
સંબોધી સખિ મારગે બહુ વિધે, લીધી પ્રિયે બાથમાં;
માન્યુ ના તવ હાથ જોડિ નમિયા, ચાલ્યાજ દુઃખી થઈ,
રે હું તોય અભાગીની ન સમજી ! જાણ્યા ન આડયે જઈ !!

૫ ઉપેક્ષા—સામાદિક ઉપાય વ્યર્થ થાય ત્યારે તેના કોપની દર-
કાર ન કરવી તથા તે સંબંધમાં કંઈ ન કહેતાં ખીજી રીતે તેનું મા-
ન મૂકાવવું તે. જેમ, રાષ પામેલી રાધિકાને તેની સખી કહે છે કે,—

મનહર.

વીજનો પ્રકાશ નોય, શસ્ત્ર ઇતો સેન કેરાં,

મોરના ઉચાર નો'ય, બંદીજન બોલે છે;
 મેઘ નથી ગાજતો આ, હંકો છે અસ્વારી કેરો,
 છાયો નથી મેઘ, રાહુદર છત્ર તોલે છે;
 સૂર્ય જો સંતાર્દિ ગયો લાજ પામી લાસવશા,
 ઉઠ અલબેલી હજી કેશ કેમ હોલે છે ?
 ધવન તુરંગ ચર્દા રાહુ શોધે ચંદ્રમાને,
 ચંદ્રમુખી તું છે તેથી કૃષ્ણ તને યોલે છે !!

ઉપરના ઉદાહરણમાં રાધિકાને તેની સખીએ એમ જણાવ્યું છે કે કૃષ્ણને માટે હું કાંઈ તને કહેતી નથી કે કૃષ્ણને તારી દરકાર પણ નથી, પરંતુ તારાજ હિત માટે (એટલે રખેને તને ચંદ્ર જણીને રાહુ ગળી જાય! તેથી) કૃષ્ણ તને શોધે છે. એ રીતે તેના કોપના સંબંધને અનગોળ મૂકાને તેની બેદરકારી જણાવીને માન મૂકાવ્યું છે માટે એ ઉપેક્ષા વર્ણવી છે.

૬ રસાંતર—ઉતાવળ, ત્રાસ, કે હર્ષથી એકદમ ક્રોધ તબ્બલો તેને 'રસાન્તર' કહે છે. જેમ,—

મનહર.

ઉઠ, ઉઠ, સાપ ! સાપ ! ફેળ માંડી ધાઈ આવે
 કાઢો અને તેજવાઢો માઢ્યો નેળોનેળ મેં,
 એમ કહી ઉઠી દોઢ્યા કૃષ્ણ છોડી રાધિકાને,

આંખ મીંચી સખી સામી છઠ કરી વેળમેં;
 રાધા મય પામી અને બાફી પડી કૃષ્ણજીને,
 હર્યા કૃષ્ણ જોઈ જાણ્યું કપટ છે કે'ળમેં;
 કૃષ્ણ કે' ડરીશ નહીં મોઢવાયો માં'ની હું,
 જોયો મેં આકાર તારા ચોટલાની વેળમેં.

આ ઉદાહરણમાં રાધાને મનાવવાને સામાદિક ઉપાય વ્યર્થ ગયાથી આ ઉતાવળ અને ત્રાસ આપનારો ઉપાય કૃષ્ણે યોજ્યો છે તે 'રસાંતર' છે.

વાંચનારે જોયું કે વિપ્રલંબનો ખીજો પ્રકાર જે માન વિપ્રલંબ તે નાયક તથા નાયિકા બન્નેનો વર્ણી શકાય છે; પણ વિશેષ કરીને નાયિકાનો વિશેષ શોભે છે, માટે કવિઓ બહુધા નાયિકાનોજ વર્ણવે છે. માન-વિપ્રલંબના બે પ્રકાર—પ્રણયમાન અને ઈર્ષ્યામાન પણ આપણે જોયા. ઈર્ષ્યામાન લણુ પ્રકારે ઉપજે છે તે તથા તેના ભેદ પણ જોયા. સ્ત્રીનું માન જે છોડાવ્યા વિના છૂટે તો તે વિપ્રલંબ નથી, અને નજ છૂટે તોપણ વિપ્રલંબ નથી; માટે માન છોડાવવાના સામાદિક છ ઉપાય કવિ કેમ વર્ણવે છે તે પણ જોયું. હવે વિપ્રલંબનો ત્રીજો પ્રકાર કયો છે તે જોઈએ.

પ્રવાસ વિપ્રલંબ શૃંગાર.

વિપ્રલંબમાં વિયોગી નાયક નાયિકાનોજ શૃંગાર વર્ણાય છે, ત્યારે વિયોગ કેટલે પ્રકારે થઈ શકે તેની કલ્પના વિદ્વાનોએ કરીને તેના ભે-

૬ પાખા છે. પ્રથમ પ્રીતિ બંધાય પણ મેલાપ ન થયો હોય તે અવ-
સ્થા વિપ્રલંબની જ્યારે હોય છે ત્યારે તેને પૂર્વરાગ વિપ્રલંબ કહીને
વર્ણવ્યો છે. વાર, મેળાપ થયો પણ નાયક નાયિકાને કાંઈ વાંકું પડ્યું
તો બેમાંથી એકાદ હેતની રીસ કરી રીસાય છે, તેને માનવિપ્રલંબ
કહી વર્ણવ્યો. વાર, તેમ પાછાં મનાયાં અને પ્રીતિસુખ ભોગવવા લા-
ખ્યાં તેમાં બેમાંથી એકાદનું દેશાંતર (એક સ્થાનમાંથી બીજા સ્થાનમાં)
જવું થયું અને વિયોગ આવી પડ્યો કે પાછો વિપ્રલંબ શુંગાર વર્ણ-
વવાને કવિને અવકાશ મળ્યો. આ છેલ્લા પ્રકારને આપણે 'પ્રવાસવિ-
પ્રલંબશુંગાર' એ નામથી ઓળખીએ છીએ. પ્રવાસ વિપ્રલંબનું લ-
ક્ષણ એજ કે ગમે તો કાર્યથી, ગમે તો શાપથી કે ગમે તો કોઈ
અચાનક પ્રસંગના ગમરાટથી નાયક કે નાયિકાનો વિયોગ થઈ બેમાં-
થી એકને સ્થાનાંતરમાં જવું પડે.

સ્વામિનો વિયોગ થયો એટલે પ્રેમવાળી નાયિકાને શું થાય તે આ-
પણે સમજાવ્યેજ છીએ. તે દલગીર થાય અને સ્વામિને મળવાની આ-
તુરતાથી તેનો બીજા કશામાં જીવ રહે નહિ. નાયિકાના મનની એવી
સ્થિતિ શ્રીતાના મનમાં ઉતારવાને—તેની અસર કરવાને કવિએ તેના
શરીરની અને વસ્ત્રની ભલિનતા, એક વેણી ગૂંથેલો ચોટલો, તેના નિ-
સાસા, તેનું રડવું, તેનું પૃથ્વી ઉપર પડવું વગેરે વર્ણવે છે. એવી સ્થિ-
તિ નાયિકાની થાય છે તે ઉપર વિચાર કરીને વિદ્વાનોએ નાયિકાની 'દ-
શ કામદશાઓ' એ નામથી તેના અનુક્રમે પ્રકાર બતાવ્યા છે. એવી
રીતે કે પ્રથમ વિયોગ થવાથી તેનું શરીર સાફ રહે નહિ. સાફ રહે

નાહ એટલે સ્વામિનું સાન્નિધ્ય (હાજરી) હોય ત્યારે જેવી તે ચક્રચક્રાટ રહેતી હોય તેવી રહે નહિ પણુ મલિન રહે. એ મલિનતાને શરીરનું અસૌષ્ઠ્ય કહે છે. પછી તેના મનમાં પરિતાપ ઉપજવાથી શરીર પણુ તપે અને વિરહજ્વર ઉત્પન્ન થાય; એને તાપ કહે છે. તાવ આવવા લાગે એટલે શરીર શીકું પડી જાય તથા સૂકાઈ જાય; એ સ્થિતિને પાંડુતાક્રશતા કહે છે. શરીર કૃશ અને શીકું થઈ ગયું એટલે પ્રત્યેક વસ્તુનો તેને અણુગમે થાય, એ પણુ કમપ્રાપ્તજ છે. એને અરુચિ કહે છે. અણુગમે થયો એટલે તેને સર્વતઃ અપ્રીતિ ઉપજે છે; તેને કાંઈ પ્રીતકર કે તૃપ્તિકર ભાસતું નથી. એ સ્થિતિને અશૃતિ નામ આપેલું છે. મનને જ્યારે કશું પ્રીતિકર કે તૃપ્તિકર નથી લાગતું ત્યારે મનને ઠરવાને કોઈ વસ્તુ અવલંબનજૂત થતી નથી. નાયકાના મનની એ સ્થિતિને અનાલંબ કહે છે. પોતાના સ્વામિ વિના સૃષ્ટિના આહારના અથવા મનની અંદરના કલ્પિત, કોઈપણુ પદાર્થ ઉપર મન ચોટતું નથી ત્યારે મનને ઠરવાને અવલંબનજૂત એક તેનો સ્વામિજ થઈ પડે છે. એવી સ્થિતિમાં તે નાયિકા સ્વામિવિના બીજા કશાને જાણતી નથી. મનની એ સ્થિતિને તન્મયતા કહે છે. જ્યારે નાયિકા સર્વતઃ પોતાના સ્વામિને જ દેખે એવી ચમત્કારિક તેના મનની સ્થિતિ થઈ જાય ત્યારે તેની એકાગ્રતા ગમે તે વખતે, ગમે તે સ્થળમાં અને ગમે તેના આગળ પોતાના સ્વામિ પ્રત્યે કરતી હોય તેવી થાય, એટલે લોકો તેને ગાંડી પણુ કહેવા માંડે. મનની એ સ્થિતિને ઉન્માદ દશા કહે છે. એ રીતે ઉન્માદ દશામાં સર્વતઃ સ્વામિને જોતી નાયિકાને કોઈ કહે કે ‘અરે આ-

ડી ! તારો સ્વામિ અહીં ક્યાં છે ? આ તો 'ચાંભસો છે !' આ વચન તે સાંભળે એટલે 'મારો સ્વામિ નથી' એવી રીતે તેના મનમાં ભાસ થવાથી તેનું મન છેકળ *નિરાલંબ થાય છે. તે વિચાર શૂન્ય થાય છે અને તેની તમામ એકાઓ બંધ પડે છે. એ સ્થિતિને મૂર્છા કહે છે. મનની આવી સ્થિતિ ઝાઝીવાર રહેવાથી મરણ નીપજે છે; કેમકે મૂર્છિત અવસ્થામાંથી તેના મનને વ્યાપ્ત કરનાર.—અવલંબન આપનાર તેનો અભીષ્ટ સ્વામિ તેને મળતો નથી.

પ્રવાસવિપ્રલંબમાં સ્વામિનો વિયોગ થવાથી નાયિકાની ઉપર પ્રમાણે દશ કામદશાઓ નીપજે છે. કામથી એ દશાઓની ઉત્પત્તિ છે, માટે એને કામદશાઓ કહે છે. મરણ એ કામદશા છે ખરી પણ કવિઓ તેને બહુધા વર્ણવતા નથી; કેમકે તેથી રસ ભંગ થાય છે.

ઉપરની કામદશાઓમાંની કેટલીક નાયિકના સંબંધમાં પણ વર્ણાય છે. જેમ ઉર્વશીના વિયોગથી પુરુષ માંડો થઇ ગયો હતો, એ તેની ઉન્માદ દશા વર્ણવી છે. અને એવીજ રીતે જ્યાં એવું વર્ણન જોવામાં આવે ત્યાં તે તે કામદશા વર્ણવી છે એમ જાણવું.

પ્રવાસવિપ્રલંબમાં નાયિકાને ઉપજતી દશ કામ દશાઓ આપણે પાછળ વર્ણવી તેમાં તેનાં લક્ષણ પણ વર્ણવ્યાં છે, તેથી હવે માત્ર તે-

* તેના મનમાં 'ચાંભસો' શબ્દ કહેવાથી તે વસ્તુનો ભાસ થતો નથી કેમકે તે તો તેની અનાલંબ સ્થિતિ થતાંજ નાશ પામેલો છે. માત્ર એના મનનું આલંબન સ્વામિ હતો તે પણ 'નથી' શબ્દથી નાશ પામી મન શૂન્ય થાય છે. મનની શૂન્યતા એજ મૂર્છા.

નાં નામ ફરીને ગણાવી જાય છે. ૧ શરીરનું અસૌષ્ઠ્ય, ૨ તાપ, ૩ પાંડુતા અને કૃશતા, ૪ અશ્ચિ, ૫ અધૃતિ, ૬ અનાલંબ, ૭ તન્મયતા, ૮ ઉન્માદ, ૯ મૂર્છા અને ૧૦ મરણ. નીચેના ઉદાહરણમાં એ કામ દશાઓ વર્ણવી છે.

ભુજંગી.

હનુમાન વાળી વદ્યો શીર નામી,
મુળો રામજી જાનકી દુઃખ પામી;
વશી વૃક્ષ નીચે ધરી એક વેળી,
રહે રાક્ષસી મધ્ય અંબૂજ નેળી. ૧.

દિસે અંગમાં મેલ ભારે ભરાયો,
શરદ્ ચંદ્રમા મેઘથી શું છવાયો !
વહે હીમ વાયુ પરંતુ કહે છે,
અતિ તાપ આ અંગ મારાં દહે છે. ૨.

શક્તી જેવી કાયા સુકાઈ થઈ છે,
બધી કાંતિ કાંતીમતીની ગઈ છે;
નથી પાળી પીતી, નથી અન્ન खाતી
નથી કાંઈ જોતી નથી અંગ ના'તી. ૩.

વહે છે મુલે વાળી હે રામ રામ,

નથી કોઈનું મૂલ્યથી લેતી નામ.

કરે તજના રાક્ષસી ક્રાધ દાઢી,

નથી નામ બી'તી મતિ ઠામ રાઢી. ૪.

વદે વૃક્ષને જોઈ હે રામ આવો !

તમે કેમ ના શોક મારા શમાવો !

કહે રાક્ષસી, છે ક્યહાં રામ ? સીતા !

પડે પૃથ્વીમાં ભાન ભૂલી જનેતા. ૫.

ગતિ જોઈ એની મહારાજ દાઢું,

દૃષ્યો રાવણો મેં નહીં તેથી લાજું;

કૃપાનાથ જો વાર કીધી જવાની,

તજો આશ તો જાનકી જીવવાની. ૬.

ઉપરના ઉદાહરણમાં રાવણે અશોક વનિકામાં પૂરેલી રામના વિ-
યોગવાળી સીતાનું વર્ણન હનુમાન રામની પાસે કરે છે. વિયોગિની છે,
માટે વિપ્રલંબ છે. સ્ત્રી પુરુષની પરસ્પરની પ્રીતિ વર્ણાદ છે, માટે શું-
ગાર છે. સ્થળાંતરમાં છે માટે પ્રવાસવિપ્રલંબ છે. ઉદાહરણમાં વર્ણુ-
લી દશાઓ રામની કામનાને લીધે ઉપજેલી છે માટે કામદશાઓ છે.
અંગમાં મેલ ઇં થી 'શરીરનું અસૌષ્ટ્ય' વર્ણાયું છે; હીમ વાયુ
છતાં તાપ લાગે છે ઇં વર્ણુનથી 'તાપ' વર્ણાયો છે; શળી જેવી ઈ-
ત્યાદથી કૃશતા અને પાંડુતા વર્ણાદ છે. 'પાણી પીતી નથી' વગે.

રેથી ‘અરૂચિ’ વર્ણાઇ છે; ‘કાંઇ જોતી નથી’ એ વાક્યથી ‘અનાલ-
બદશા’ વર્ણાઇ છે; ‘રામ રામ વદે છે’ ઇત્યાદિથી ‘તન્મયતા’ અને
વૃક્ષને સંબોધન કરે છે માટે ઉન્માદ વર્ણાયો છે; ‘પૃથ્વીમાં પડે છે’
ઇત્યાદિથી મૂર્છા અને છેલ્લા ચરણથી મરણ દશા પણ વર્ણાઇ છે. એ
ઉદાહરણમાં માત્ર ‘અધૃતિ’ વર્ણવી નથી. તેનું ઉદાહરણ:—જેમ કોઇ
વિયોગિની સ્ત્રી કહે છે કે,—

તોટક.

ન પિતા, ન સુતા, ન લતા, ન નદી; ન અલંકૃતિ કે ન સર્વો નળદી;
ન નિકેત, મનોહર ગાયન વા, ન કરે મુજને સુખ खेल नवा. ૧.

એમાં કોઈ પદાર્થ તે વિયોગિની નાધિકાને સુખકર નથી માટે તે-
ની તમામ વિષયમાં અપ્રીતિ સ્પષ્ટ છે. એજ ‘અધૃતિ’ છે.

પ્રવાસવિપ્રલંબના પ્રકાર—સ્ત્રી પુરુષનો વિયોગ અને દેશાંત-
રમાં જવાનાં કારણ લણ હોઇ શકે. કાંતો કોઇ કાર્યને લીધે સ્વામિ કે સ્ત્રી
પોતાની ખુશીથી પરદેશ જાય અને વિયોગ ઉપજે; કાંતો કોઈ આક-
સ્મિક કારણને લીધે મરણ ન છતાં અચાનક છૂટાં પડવાનો વખત આ-
વે; કાંતો કોઈનો શાપ થવાથી તેમ બને. એ લણ વિના ચોથા કાર-
ણનો સંભવ નથી, અથવા બીજાં બધાં કારણોનો એ ત્રણમાં સમાવે-
શ થઇ જાય છે. માટે પ્રવાસવિપ્રલંબ એ ત્રણ પ્રકારનોજ હોઇ શકે.
કાર્યને લીધે ઉપજેલો અથવા કાર્યજ, શાપથી ઉપજેલો અથવા શાપ-
જ, અને આકસ્મિક ગભરાટથી ઉપજેલો અથવા સંત્રમજ.

કાર્યથી ઉપજેલો કાર્યજ પ્રવાસવિપ્રલંભ પણ ત્રણ પ્રકારે વર્ણી શકાય. ભાવિ કાર્ય, ભવન્ કાર્ય, અને ભૂત કાર્ય. અથવા સ્પષ્ટ બોલીએ તો (૧) કાર્યને અર્થે પ્રવાસ કર્યા પેહેલાંનો વિપ્રલંભ, (૨) કાર્યને અર્થે પ્રવાસ કરતી વખતનો વિપ્રલંભ અને (૩) કાર્યને અર્થે પ્રવાસ કર્યા પછીનો વિપ્રલંભ. ભવિષ્ય, વર્તમાન અને ભૂત એ ત્રણ કાળ ઉપરથી ત્રણ ભેદ પ્રવાસ વિપ્રલંભના પડે છે, એમ કહીશું તો પણ ચાલશે.

ભાવિ કાર્યજ પ્રવાસ વિપ્રલંભ શુંગાર અથવા કાર્યને અર્થે પ્રવાસ કર્યા પેહેલાંનોજ વિપ્રલંભ આ રીતે વર્ણાય છે. જેમ કોઈ પુરૂષ પ્રદેશ જવાનો છે, તે સંબંધી વાત કરતાં પોતાની સ્ત્રીને કહે છે કે,—

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

સ્વામી—જૈશું સુંદરિ !

સ્ત્રી—વારુ નાથ ! જહાં.

સ્વામી—મિથ્યા તું દુઃખી ન થા.

સ્ત્રી—શાનું દુઃખ મને જશો કદિ તમે ?

સ્વામી—તો શે રહે છે વૃથા ?

સ્ત્રી—જાઓ શીઘ્ર ન તેથિ.

સ્વામી—હું જડં ત્યહાં તારે ત્વરા શી હશે ?

સ્ત્રી—આ મારા પળ પ્રાણ જાય જલદી

સંઘાત સારો થશે.

કાર્યને અર્થે પ્રવાસ કરવાનો છે માટે સ્વામી જવાનું કહે છે અને વિયોગ થવાનો છે (થયો નથી.) તેથી ભાવિ એવો કાર્યજ વિપ્રલંબ છે. સ્ત્રી પુરુષની રતિ વર્ણી છે માટે શૃંગાર તો છેજ.

કાર્યજ પ્રવાસ ખનતો હોય તે વખતના વિપ્રલંબનું વર્ણન. જેમ,

હરિગીત.

કંકણ ન હાથ બિંધે રહ્યાં, અશ્રુ ગયાં વહી નેત્રથી;

મુજ ચિત્ત આગઠથી ગયું, ધીરજ ગઈ મનસેત્રથી;

સર્વે ગયાં સાથે મઠી સંઘાત તે સારો હતો;

જાવા થયા તૈયાર ત્યારે સાથ કેમ કર્યો જતો ?

આ ઉદાહરણમાં “જવા થવા તૈયાર” એ શબ્દોવડે વર્તમાન કાલિક પ્રવાસ સ્પષ્ટ છે.

બૂત કાર્યજ પ્રવાસ વિપ્રલંબ શૃંગારતુ ઉદાહરણ;—

તોટક.

જહ જેવિ સહી બનિ કેમ ગઈ,

મુખની છબી શે તુજ મ્લન થઈ?

દુઃખ આવડું તું સાહિ કેમ સહે,

ચિત્ત તારું ગયો હરિ કોણ કહે?

આ ઉદાહરણમાં 'ચિત્ત હરી ગયો' એ કાર્ય બની ગયા પછીનો વિપ્રલંબ વર્ણવ્યો છે, માટે એ ભૂતકાર્યજ છે.

પ્રવાસ વિપ્રલંબનો પેહેલો પ્રકાર એ રીતે વર્ણાયા પછી બીજો પ્રકાર જે શાપ નિમિત્ત પ્રવાસ થયો હોય તે સખાંધી વિપ્રલંબ વર્ણવવાનો છે. મેઘદૂતમાં કુબેરનો શાપ થવાથી યક્ષનો પ્રવાસ વર્ણ્યો છે તે શાપ નિમિત્ત પ્રવાસ વિપ્રલંબ છે.

ઉદાહરણ;—જેમ કુબેર કહે છે કે,—

શાર્દૂલવિક્રીડીત.

પ્યારી પાસે દિનનિશ વશ્યો, ધર્મ તારો વિસાર્યો;
મર્યાદા તેં ગણિ ન ગુરુની બોધ ના લેશ ધાર્યો;
જાજા પાપી પડે પૃથિવીમાં વર્ષ સુધી વિયોગી;
પીડા પામી નર જનમની દુઃખનો માત્ર ભોગી.

ઉદાહરણમાં કુબેરનો શાપ ૨૫૯ છે. અથવા,—

મંદાકાંતા.

પ્યારી મારી નિજ સદનમાં ઉમરે ફૂલ મૂકી,
જોજે બેઠી દિવસ ગણતી, દેહ દેખીશ સૂકી;
સંભારીને અબધિ મુજ આ વર્ષનો પ્રાણ પ્યારી,
કે'શે સર્વે કથન તુજને, સાંમઢી વાત તારી.

આ ઉદાહરણમાં યક્ષે મેઘ પ્રત્યે કથેલા કથનમાં વર્ણનો અવધિ સંભારીને ઇત્યાદિ વચનથી શાપના અવધિનો યોગ થાય છે માટે એ શાપજનિત પ્રવાસ વિપ્રલંબ છે.

સંભ્રમથી પ્રવાસ વિપ્રલંબ—દિવ્ય અને માનુષના સંબંધમાં જે ગભરાટથી જૂદું પડ્યું તેને સંભ્રમજનિત પ્રવાસ માન્યો છે. જેમ વિક્રમેર્વશીમાં ઉર્વશીથી પુરૂરવાનું છૂટું પડ્યું વર્ણવ્યું છે તે સંભ્રમજનિત પ્રવાસ છે. ઉદાહરણ;—

વસંતાંતલકા.

કીધો હતો સમય તે નવ યાદ રાખ્યો,

ગંધર્વ પાછળ પડી વહુ ક્રોધ દાખ્યો;

તેનું કઠીણ ફલ ઉર્વશીનાશ રૂપ;

રે રે વિધિ ! કુલ નિધિ મૂજ આ અનૂપ.

પૂરૂરવા કહે છે કે જે પ્રતિજ્ઞા મેં ઉર્વશી સાથે કરી હતી તે યાદ ન રાખીને ઉતાવળથી હું ગંધર્વની પાછળ પડ્યો, તેથી આ ઉર્વશી અતોપ થઇ ગઇ !! ખરેખર ! મારું દુઃખ તો કાંઈ વિલક્ષણ છે ! એમાં ઉર્વશી દિવ્ય અને પુરૂરવા માનુષ છે. તથા ગભરાટથી પુરૂરવા તેનાથી છૂટો પડ્યો છે માટે એ સંભ્રમજનિત પ્રવાસ વિપ્રલંબ છે.

પ્રવાસ વિપ્રલંબ વર્ણવવામાં પાછળ કહેલી અંગનું અસીદ્ધવ આદિક દશ કામદશાઓ, તથા પૂર્વરાગમાં કહેલી અભિલાષા આદિક કામદશાઓ વર્ણાય છે. તથા એ બન્ને પૂર્વરાગમાં પણ વર્ણાય છે. પ-

રંતુ તે વર્ણવવામાં વિવેક રાખવો જોઈએ; કેમકે જો વિવેક ન રાખે તો અસંભવ વગેરે દોષ પેદા થાય. માટે પ્રસંગને અનુસરીને તથા પૂર્વે કવિઓએ કેવાં વર્ણન કરેલાં છે તે ઉપર વિચાર કરીને બન્ને કામદશાઓ બન્ને સ્થળમાં યોગ્યવી.

કરુણા વિપ્રલંભ શૃંગાર.

પાછળ આપણે વિપ્રલંભના પૂર્વરાગ, માન, અને પ્રવાસ એ ત્રણુ ભેદ કહ્યા છે. એ શિવાય એક ચોથો પણ ભેદ હોઈ શકે છે. તે એવો કે,—નાયક કે નાયિકા જેમાંથી એકાદ પરલોક પામે અને તે ફરીથી મળશે એમ હોય, ત્યારે જે રહેલા એકને મનમાં ખેદ થાય તેના વર્ણનને કરુણ વિપ્રલંભ કહે છે. કરુણ વિપ્રલંભ એ વિપ્રલંભ શૃંગારનો ચોથો ભેદ છે; કેમકે પૂર્વરાગ, માન, કે પ્રવાસ એ ત્રણુમાંથી એકમાં એનો અંતર્ભાવ થઈ શકતો નથી. પ્રવાસમાં મેલાપ થવાનો નિશ્ચય છે માટે તે કરુણ વિપ્રલંભ થઈ શકતો નથી. પરલોક ગમન થયા પછી મેલાપ થવો અસંભવિત છતાં પણ આશા બળવત્તર છે,—કોણ જાણે કદાપિ કોઈ સિદ્ધતા વચનથી, દેવના પ્રસાદથી કે અદ્ભૂત ચમત્કારથી ફરીને મેળાપ થાય તો યાચું એમ આશા બંધાયલી હોય ત્યાં સુધી કરુણ રસ થઈ શકતો નથી. જ્યારે મેળાપ નજ થવાનો હોય ત્યારે કરુણ રસ થાય છે એમ આગળ કહેવાશે. પણ આતો કરુણ છતાં પુનર્મેલન થવાનું છે માટે માત્ર વિયોગજ કહેવાય અને તેથી વિપ્રલંભરૂપે વર્ણાઈ શકે છે. એ રીતે કરુણ છતાં વિપ્રલંભ હોવાથી ક-

કરુણ વિપ્રલંબ નામ એને આપેલું છે. કાદંબરીમાં પુંડરીક અને મહા-
શ્વેતાના વૃતાંતમાં કરુણ વિપ્રલંબનું વર્ણન છે.

ફરીને ન મળે તેમ હોય અથવા મળે તો ખીજા દેહવડે કરીને
મળે તથાપિ તે કરુણ રસ સમજવો. અને પરલોક ગયાની ખાત્રી થ-
યા પછી આકાશવાણી, વરદાન, આદિકથી મળવાનો સંભવ જણાયા
પછીજ શૃંગાર રસ જાણવો. એમ કૃટલાક પાંડિતો અમુક વર્ણન કરુણ
રસનું અને અમુક શૃંગાર રસનું એમ માને છે. અને જ્યાં સુધી પ-
રલોક ગયેલાની પાછા મળવાની ખાત્રી ન થઈ હોય ત્યાં સુધીના વર્ણ-
નને શૃંગારમાં ગણતા નથી; કરુણામાંજ ગણે છે. તેમને મતે આકાશવા-
ણી આદિકથી પુનર્મલનની ખાત્રી થયા પછીનું વર્ણનજ કરુણ વિપ્રલં-
બ શૃંગાર સમજવો અને તે પેહેલાનો કેવળ કરુણ સમજવો એમ છે.
કૃટલાક કરુણ વિપ્રલંબ ભેદ પાડવાનુંજ ઈચ્છતા નથી; તેમનો અભિપ્રાય
એમ છે કે પરલોક ગમન થયા પછીનો કરુણ અને સંગમની આશા
બંધાયા પછીનો પ્રવાસ વિપ્રલંબ પરંતુ ખીજાએને મતે એમ છે કે
પ્રવાસમાં અને મરણમાં જે જાણીતો ભેદ છે તેને લીધે કરુણ વિપ્રલંબ
ભેદ ઘટેજ છે.

આ સર્વ ઉપર વિચાર કરતાં એમ જણાય છે કે વર્ણન કરનાર
કવિએ પુનર્મલન કરી આપવાનો જ્યાં સંકેત કરી રાખીને વર્ણન કર્યું
હોય ત્યાં કરુણ વિપ્રલંબ કહેવો એ સામાન્ય સમજનારાને ઠીક પડશે.
ઉત્તરરામ ચરિતમાં રામથી સીતાનો છેવટનો વિયોગ વર્ણ્ય છે તે ક-

રૂણુ વિપ્રલંબ નથી પણ કરૂણુ છે. નળદમયંતીમાં નળનો વિયોગ થવાથી દમયંતીનો શોક વર્ણવ્યો છે તે કરૂણુ વિપ્રલંબ નથી પણ પ્રવાસ વિપ્રલંબ છે, કેમકે તેમાં મરણની શંકા દમયંતીને ઉપજી નથી. સીતા લંકામાં હતી ત્યારે રામનો સીતા સાથે વિયોગ એ પણ પ્રવાસ વિપ્રલંબ છે. દક્ષ યજ્ઞમાં સતીનો નાશ થવાથી શિવનો શોક વર્ણવ્યો એ કરૂણુ છે, કેમકે તે સતિનો મેળાપ ફરીને શિવને થયો નથી; અને પાર્વતીરૂપે સતીનો મેળાપ થયો તે દેહાંતરથી થયો છે માટે તે કરૂણુ વિપ્રલંબ થઈ શકતો નથી. કામને શંકરે બાળી મૂકવાથી રતિના વિલાપમાં જે વર્ણન કર્યું છે તે કરૂણુ વિપ્રલંબ છે. કેમકે કામના દેહની ભરમ રતિએ પુનર્મેલન થવાની આશાથી સંઘી રાખી હતી, અને શિવપાર્વતીના લગ્ન સમયે તેમનું પુનર્મેલન થયું હતું એવી કથા છે.

કરૂણુ વિપ્રલંબને અતે નાયિકા તથા નાયકનો સંયોગ અને કરૂણુ રસમાં તે નહિ, એ મોટો તફાવત કરૂણુ વિપ્રલંબ તથા કરૂણુમાં છે.

સંભોગ શૃંગાર.

વિપ્રલંબ શૃંગાર વર્ણ્યા પછી નાયક નાયિકાનો સમાગમ થાય છે એ તો આપણે ઉપર કહી ગયા છીએ; નાયક નાયિકાનો સમાગમ એ સંભોગ શૃંગાર વર્ણવવાનો વખત છે. એ ઉપરથી એમ ન જાણવું કે કેવળ વિપ્રલંબ કે કેવળ સંભોગ શૃંગાર વર્ણાય નહિ; તેમ પણ થઈ શકે. નાયક અને નાયિકા એક બીજાની સામે દૃષ્ટિપાત, સ્પર્શ, આદિકનો અનુભવ કરે છે તથા એક બીજા ઉપર અનુરક્ત હોય છે તેને

સંભોગ શૃંગાર કહે છે. સંભોગ શૃંગારનું એથી ટૂંકું અને વધારે નિ-
યમિત લક્ષણ કહીએ તો, સખનોજ માત્ર જેમાં અનુભવ થાય છે એ
વી રતીનું વર્ણન કરવું તે સંભોગ શૃંગાર બાણવો. સંભોગ શૃંગાર
આપણે એકાદ ઉદાહરણથી સ્પષ્ટ કરીશું. જેમ,

વસંતતિલકા.

ચોપાસ શાંત સરખું નજરે નિહાળ્યું,
આવાસમાં પતિવિના નહિ અન્ય ભાળ્યું
एकातમાં પ્રિય છબી નિરખે ત્રિયાની
તે જોઈ પાસ જઈ સુંદરિ બેઠિ શાળી.
પ્યારી તહારું મુખ આ છાંબે તુલ્ય ભાસે,
જો જો જરા સમિષ આવી તું કેમ નાસે;
ए रीत बोलि पतिए निज सुंदरीने
• भावेधि भेटि किध चुंबन आदरीने.
રોમાંચ સુંદરિ થઈ મન હર્ષ પામી,
નીચું નિહાળ્યું મનમાં જ્યમ લાજ પામી.
स्वामि जुओ घर विषे जन कोक आव्युं !
ए रीत छूटी पतिथी पछि हास्य कीधुं.
बीजुं उदाहरण.—मारुनी देशी.

સર્વ શાંત દીદું ચોપાસ, શૂન્ય સરખો જોયો અવાસ;
 મુઘ્ધા શયનથી ઉઠી ચાલી, ધીમે પાતિ પાસે ગઈ બાઢી;
 સ્વામિ નિદ્રાવશ નથી તોય, નિદ્રાવશ જેવો સ્ત્રી જોય;
 જોયું પ્રિતથી મુખ બહુ વાર, પ્રીતિ ઉપજી સ્ત્રીને અપાર;
 કર્યું ચુંબન આળીને પ્રેમ, થઈ રોમાંચિત સાતિ એમ;
 જોઈ પ્રાણ પ્રિયાની પ્રીતિ, તજી સ્વામિનું નિદ્રા નીતિ;
 હસી બાઢાને ચુંબન કીધું, પ્રીતે અઘરમુઘા પળ પીધુ;
 લાજ પામી સતી સુકુમાર, નીચું મુખ કર્યું તત્કાઢ.

ઉપરનાં બંને ઉદાહરણોમાં રતિ સ્થાયિભાવમાંથી રસ પ્રકટાવવાને નાયક નાયિકાને તે રતિના આલંબન કલ્પ્યા; શૂન્ય વાસગૃહને ઉદીપન વિભાવ કલ્પ્યો; ચુંબન, આલિંગન, એ અનુભાવ તેથી ઉપજ્યા છે; લાજ પામી નીચું જોવું એ વ્યભિચારી ભાવ પણ તેથી પ્રકટ થયો; (લાજ પામવી અને નીચું જોવું એ ખીભત્સાદિ ખીજ રસમાં ધટે છે, છતાં આ શૃંગારમાં પણ તે સંભવે છે માટે તેને વ્યભિચારી ભાવ કહ્યો છે, વગેરે પાછળ વ્યભિચારી ભાવના પ્રકણમાં કહ્યું છે તે લક્ષ્યમાં રાખવું.) આટલા સાહિત્યથી રતિસ્થાયિ સંભોગશૃંગારરૂપે વિરાજે છે કેમકે એમાં નાયક નાયિકાના પરસ્પર યોગથી ઉત્પન્ન થતા સુખનોજ અનુભવ વર્ણ્યો છે. નાયક નાયિકાનો પરસ્પર યોગ એજ સંભોગ

શૃંગારનો વિપ્રલંબથી ભેદક છે; અન્યથા, શૃંગારરૂપે તો યાંને એકજ રીતે વર્ણાય છે,

વિપ્રલંબના હેતુ પૂર્વરાગ વગેરે ચાર હોવાથી તેના ચાર ભેદ પડે છે, તેમ સંભોગ શૃંગારના ભેદ પાડતાં પરવડે તેમ નથી; કેમકે નાયક નાયિકાના મેળાપના અનેક પ્રકાર છે. તથા ચ્યુ'બન, હાસ, આલિંગન, આદિક અનેક પ્રકારથી તે વર્ણવી શકાય છે, માટે સંભોગશૃંગાર એકજ છે એમ વિદ્વાનોએ માનેલું છે.

સંભોગશૃંગારની સાથે છ ઋતુઓ, ચંદ્ર, સૂર્ય, અરતમય, જલ-કીડા, વનવિહાર, પ્રભાતકાળ, મધુપાન, રાત્રીઆદિક, અનુલેપન, અલંકાર, અને યીજી ને જે કાંઈ પવિત્ર અને ઉજવણ હોય તે તે વર્ણવી શકાય. એવાં વર્ણન પૂર્વે કવિઓએ લખ્યાં છે અને તેથી રસાદિકને બહુ પોષણ મળે છે. જેમ,

છપય.

બન ઉપબન કેકી કપોત કોકિલ કાલિ બોલત;
 કેસવ ફૂલે ભમર ભરે બહૂ ભાંતન ડોલત;
 મૃગમદ મલય કપૂર ધૂર ધૂસર દસહુ દિશ;
 તાલ સૃદંગ ડયંગ સુનત સંગીત ગીત નિશ;
 શ્વેલત બસંત સંતત સુવર સંતે અસંત અનંત ગતિ;
 બર નાહિન છંડિયિ માહમેં જો મનમાંહિ સનેહ મતિ.

કેશવ કવી ઉપરના ઉદાહરણમાં કહે છે કે, વન તથા ઊપવનમાં મો-
ર, હોલા અને કાચલો મધુર શબ્દ કરે છે, ધુલોમાં ભમરાઓ ભરાયા
છે તથા તેઓ બહુ પ્રકારે ડાલે છે; કસ્તુરી, અગર ચંદન અને કપૂરની
રજ્જી દશે દિશાઓ ભૂખરા વર્ણની થઈ ગઈ છે; લોકો રાત્રીએ બે-
શીને તાલ, મૃદંગ, ડક વગેરે વાગ્ન લેઈને સંગીત ગાન સાંભળે છે;
સુધડ પુરૂષો, સત્પુરૂષો, અને અસત્પુરૂષો સર્વે અનેક પ્રકારે વસંત બે-
લે છે; હે નાથ ! જો તમારા મનમાં (મારી પ્રત્યે સ્નેહની બુદ્ધિ હોય
તે માહા માસમાં તો ધર છોડીને પરદેશ જશોજ નહિ.

એના છેલ્લા ચરણમાં સંભોગ શૃંગાર અને બાકીનાં ચરણોમાં તેને પો-
ષણ કરનાર વસંતનું વર્ણન સ્પષ્ટ છે. ભરત કહે છે કે “લોકમાં જે કાં-
ઈ પવિત્ર, મેઘ, દર્શનીય અને ઉજવળ હોય તેની તુલના શૃંગાર સા-
થે કરી શકાય છે તથા શૃંગારના વર્ણનમાં તેની યોજના કરી શકાય છે.”

સંભોગ શૃંગાર એકજ પ્રકારનો છે તથાપિ કેટલાક વિદ્વાનો એમ
મઝે છે કે વિપ્રલંબ પદીના શૃંગારને ચાર પ્રકારે વર્ણી શકાય. એ-
વી રીતે કે,—પૂર્વરાગ પદીનો સંભોગ, માન પદીનો સંભોગ, પ્રવાસ
પદીનો સંભોગ તથા કંઈજીવિપ્રલંબ પદીનો સંભોગ. અને તેથી
વિપ્રલંબ પદીનો સંભોગશૃંગાર ચાર પ્રકારનો હોઈ શકે. એ ચારે
આપણે ઉદાહરણથી સ્પષ્ટ કરીશું.

પૂર્વરાગ પદીના સંભોગ શૃંગારનું ઉદાહરણ.

શિશ્વરણી.

પ્રિયા તારા માટે અવનિ તલ્લમાં ખૂબ મટક્યો;
 પ્રિયા તારા માટે તુજ નગરમાં આવી અટક્યો,
 પ્રિયા તારા સ્પર્શે મુજ વિરહતપ્તિ ટક્કી ગઈ;
 વદી એવું મેટચોપ્રિય, તરુણિ રોમાંચિત થઈ.

એમાં પૂર્વાધ ઉપરથી પૂર્વરાગ અને ઉત્તરાદ્ધમાં સંભોગ શૃંગારનું
 વર્ણન છે, માટે એ શૃંગાર પૂર્વરાગ પછીનો છે એમ સમજાય છે.

પ્રવાસ પછીના સંભોગ શૃંગારનું ઉદાહરણ.

હરિગીત.

સ્વામી—ક્યમ કુશલ છે તરુણી ?

સ્ત્રી—કુશલ છે દેહ સૂકો આ રહ્યો;

સ્વામી—ક્યમ શુષ્ક દેહ થયો પ્રિયે ?

સ્ત્રી—જ્યમ પુષ્ટ આપ તળો થયો;

સ્વામી—હું પુષ્ટ શાથી પદ્મિની !

સ્ત્રી—વસિ પ્યારિના સહવાસમાં,

સ્વામી—નથિ પ્યારી.કો તુજથી પ્રિયે !

જેથી વસુ ઉલ્લાસમાં.

સોરઠો.

તરુણિ કહે તવ કેમ વશ્યા વિદેશે નાથજી !

દિન આવ્યો આ જેમ, કુશલ પ્રશ્ન કરવા તળો ?

આ ઉદાહરણમાં પરદેથી આવેલો પતિ પોતાની સ્ત્રીને પૂછે છે કે “હે સ્ત્રી કેમ તું કુશલ તો છે?” જવાબ કે, “આ સુકાષ ગયેલો દેહ કુશળજ છે” “તું” સાથી વારં આટલી બધી સુકાષ ગઈ?” “જે રીતે તમે આટલા બધા પુષ્ટ થયા તે રીતો” મતલબ કે મારા વિયોગથી તમે પરદેશમાં જઈને આનંદ પામી પુષ્ટ થયા છો તેમ હું તમારા વિયોગથી ઘેર વશીને ખેદ પામી સુકાષ ગઈ છું. “હું” પુષ્ટ સાથી થયો એમ તું કહે છે.” “કેમકે પરદેશમાં તમે કોઈ પ્રિયાની સાથે રહ્યા હશે તેથી તમને સુખ મળ્યું હશે” “તારાથી વધારે ખ્યારી મારે કોઈ છેજ નહિ” “સારે આ કુશલ પ્રશ્ન પૂછવાનો હાડો અંધી આવ્યો?” મતલબ કે હુંજ જે ખ્યારી હતી તો મને મૂકીને શું કરવા પરદેશમાં ગયા હતા? પ્રવાસ, મેળાપ, અને અસ્પર્શની પ્રીતિ સ્પષ્ટ છે માટે એથી પ્રવાસવિપ્રલંબ પછીનો શૃંગાર વ્યક્ત થાય છે.

વસંતતિલકા.

અત્યંત કોક અપરાધ કર્યાંયિ લાજી,

પાયે પડ્યો તરુણિને જ્યમ થાય રાજી;

સંક્ષોભ પામી અબઢા મર્યું નેત્ર નીર;

પ્રેમે મ્રહી તરુણિ, ચુંબન કીધ ધીર.

સ્વામિના અપરાધથી કેાધે બરાયલી સ્ત્રીને મનાવવા માટે યત્ન કરતા સ્વામિને છેવટ પોતાની પાસે માફ માગતો જોઈને પોતાની કરે-

હી અવસ્થાના શૈક્ષી તથા પ્રેમથી આંખમાં આંસુ આણી રડતી સ્ત્રી-
ને સ્વામિએ બેઠીને ચુંબન કર્યું, અને માન અથવા રીસનો અંત આ-
ણ્યો. એમાં માન વિપ્રલંબ તથા તે પછીનો સંભોગ શૃંગાર સ્પષ્ટ છે.

કરણુ વિપ્રલંબ પછીના શૃંગારનું ઉદાહરણ-

સાદૂલવિક્રીડીત.

પ્યારી તું બધી મૃત્યુના મુખયકી સદ્ભાગ્ય તે માહરું,
વેઠચું તેં અતિ કષ્ટ દેહ, વિધિએ જે જે કર્યું તે સ્વરું!
હાવે આઘ્ય સમગ્ર સેવ ટલવા આલિંગ આ દેહને,
ણું બોલિ કરે ગ્રહી યુવતિને મેટચો ધરી ભાવને.

વર્ણનતિલકા.

તે જોઈ સુંદરી હસી અતિ પ્રેમ આળી;
બોલી મુલેથિ પછી અમૃત જેવિ વાળી;
પ્યારા તમારું મુલ્લદર્શન પુણ્ય ચારુ
તે આ સમે બન્યુ મહારું બચાવનારું.
એ રીત બોલી વલ્લગી પ્રિયને ત્રિયાતે,
શી રીત થાય અલ્લગી પઢિં પ્રેમ પાશે,
એ પ્રેમ બંધન નિબંધન જગતકેરુ,
આપો સદા રસિકને મુલ્લ કૈં ઘણેરું.

[પ્રયાનો નાશ થયા પછી મળેલી સ્ત્રીના મલાપ સમયનું આ શું-

ગાર વર્ણન છે, માટે કૃષ્ણ વિપ્રલંભ પછીના શૃંગારનું એ વર્ણન છે.

એ રીતે સંભોગ શૃંગારના જે પ્રકાર હોય શકે તે એ ચાર હોય શકે. આપણે હવે શૃંગારનો વિષય પૂરો નિરૂપણ કરી બતાવ્યો છે. હવે ફરી જોઈ જઈએ કે એમાં તાત્પર્ય શું રહેલું છે. પ્રથમ આપણે નિરૂપણ કર્યું કે શૃંગાર એટલે નાયક નાયિકાની રતિ અથવા પ્રીતિનું વર્ણન અથવા ઉદ્બોધન. એ શૃંગારમાં રતિ સ્થાયિભાવ, નાયક નાયિકા આલંબન વિભાવ, શૂન્ય ગૃહાદિક ઉદ્દીપન વિભાવ, ચુંબનાદિક અનુભવ અને લજ્જાદિક વ્યભિચારો ભાવોનું વર્ણન થાય છે. તે પછી શૃંગારના મુખ્ય બે ભેદ કહ્યા. તેમાં એકનું નામ વિપ્રલંભ અને બીજાનું નામ સંભોગ. વિયોગરૂપે જે શૃંગાર વર્ણાય તે વિપ્રલંભ અને સંયોગરૂપે જે શૃંગાર વર્ણાય તે સંભોગ. પછી આપણે વિપ્રલંભના પૂર્વરાગ, માન, પ્રવાસ અને કૃષ્ણ એવા ચાર પ્રકારનું નિરૂપણ કર્યું, તથા તેમાં ઉપજતી કામ દશાઓનું પણ વર્ણન કર્યું. નાયક નાયિકાની પ્રથમ પ્રીતિ થવી તથા વિઘ્નાદિકથી તેમનો મેલાપ ન થવો એવું વર્ણન પૂર્વરાગમાં થાય છે. સ્ત્રી સ્વામિના અપરાધ પ્રત્યે પ્રેમનો કોપ કરે છે તેને માન કહે છે. નાયક કે નાયિકા બેમાંથી એકનું દેશાંતર જવું તેને પ્રવાસ કહે છે; અને તે બેમાંથી એકાદનું પરલોક ગમન વર્ણવવું તથા છેવટે મેલાપ કરવો તેને કૃષ્ણ વિપ્રલંભ કહે છે. એ અને પ્રવાસના કાળ પરત્વે ત્રણ ભેદ પણ આપણે કહ્યા. શૃંગારમાં ક્રોધ વગરે જણાય છે અને તે રૌદ્ર, વગેરે રસના સ્થાયિભાવ છે તથાપિ શૃંગારમાં તેમને વ્યભિચારી રૂપે વર્ણવ્યા હોય છે તેથી રસાં-

તર થતું નથી. વિપ્રલંબ વિના સંભોગ શૃંગાર બહુ દીપ્તો નથી, માટે ંથોમાં ઘણું કરીને વિપ્રલંબનું વર્ણન પ્રથમ અને સંભોગનું વર્ણન પછી હોય છે. કવિ દલપતરામ કહે છે તેમ,

“પાશા વિના ન પટ પૂરણ રંગ પામે

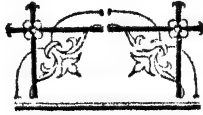
પાશા વિના ન જરિએ કહિં રંગ જામે”

એ વાત યથાર્થ છે. પૂર્વ રાગ વિપ્રલંબ અને સંભોગ શૃંગાર ંઆહરણમાં, પૂર્વ રાગ વિપ્રલંબ અને પ્રવાસ વિપ્રલંબ નળદમય-તીમાં, પૂર્વરાગ અને પછી સંભોગ કુમારસંભવમાં, કશ્ચ વિપ્રલંબ રતિ વિલાપમાં, માન વિપ્રલંબ સત્યભામાના રૂસણામાં અને શૃંગારના બહુધા ઘણા ખરા પ્રકાર કવિ દયારામના પદોમાં અપ્રતિમ વર્ણવા છે.

રસના પ્રકરણમાં શૃંગારનો વિષય બહુ વિસ્તીર્ણ છે; તથા મનુષ્યના ચિત્તનો આકર્ષક પણ તેના જેવો પ્રાય ખીજો રસ નથી, તેથી વિદ્વાનો અને રસરાજ નામ આપી એનું બહુ પ્રકારે વિવેચન કરી ગયા છે અને કવિઓ તેને બહુ પ્રકારે વર્ણી ગયા છે. કેટલાક કહે છે કે કવિને વર્ણન કરવાના વિષયમાં મુખ્ય સ્ત્રી છે તથા પછી પર્વત, વન, વૃક્ષ, પુષ્પ, સમુદ્ર, ઇત્યાદિક સ્વાભાવિક સૃષ્ટિ તેના વર્ણનનો વિષય છે. આ કહેતું યથાર્થ છે કે કેમ તે આપણે જરાક વિચાર કરી જાણી શકીશું; કવિને સ્ત્રી આદિક વિષયો વર્ણવાની શી જરૂર છે? અથવા કાંઈ પણ વર્ણવવાની જ શી જરૂર છે? તમે કહેશો કે જમતને ઉપદેશ કરવા માટે. તો ખીજો પ્રશ્ન ઉઠે છે કે કત્તીવ્ય ઉપદેશ થોડાં અને ટુંકાં

સૂત્રમય વાક્યોમાં કરવાને બદલે તેમાં પર્વત, સ્ત્રી આદિક વર્ણવવાથી શુ કાર્ય થવાનું હતું? તમે કહોશો કે વચનમાં ચમત્કાર આણી તે વચન રચિત્તર કરવા માટે. સારે હવે સમજો કે કર્તવ્ય ઉપદેશ રચિત્તર કરવા માટે તે ઉપદેશ રસમય વિષયમાં ભેળીને કવિએ પ્રજ્ઞને હિતોપદેશ કરે છે; અને સુંઠ, પીપર, અ.દુ. મરી, મરયાં, એ સરવે તીખાં છતાં જ્યાં જોનો ઉપયોગ થાય ત્યાં તેનો ઉપયોગ વૈદ્યો કરે છે તેમ સ્ત્રી, પર્વત, સમુદ્ર, વન, આકાશ વગેરેથી એક કાર્ય નીપજે છે એમ છતાં જ્યાં જો વધારે ચિત્તાકર્ષક થઇ પડે ત્યાં તે વર્ણે છે. શૃંગાર વિષય સંજ્ઞવની ગુટીની પેટે ધણા રોગ ઉપર લાગુ પડે છે માટે કવિઓ તેનો વિશેષ ઉપયોગ કરે છે. પણ તેટલા ઉપરથી કવિઓનો મુખ્ય વિષય સ્ત્રી છે એમ ન સમજવું. કવિઓનો મુખ્ય વિષય તો કર્તવ્યોપદેશ છે, અથવા સૂચક દૃષ્ટિથી કહો તો 'રસ' છે. શૃંગારનું વર્ણન કરનાર કવિઓને કેટલાક અપૂર્ણ વિચાર ગાળા પુરૂષો કહે છે કે તેઓ શૃંગારના રસમ હોવા જોઇએ, મતઝગ્ય કે તેઓ સ્ત્રીઓમાં આસક્ત હોવા જોઇએ; તથા કેટલાક ઉચ્છ્રંખલ તો એટલે મુઠ્ઠી બોલી જાય છે કે તેઓ અસંત વિષયાસક્ત અને વ્યભિચારી હોવા જોઇએ; પણ એ વાત તદન નિર્મૂળ છે. જો એમ હોય તો કોઇ નવરસ વર્ણવનાર નિપુણ કવિ વિષયાસક્ત, મસ્કરો, દીન, ધીર શૂરો, ગમ્પીદાસ, ખીહકણ, અને સન્યાસી પણ હોવો જોઇએ! પણ એ બનવું આશક્ય છે. માટે કલિદાસાદિક મહા કવિઓના પ્રખ્યાત જોઇ તેમના સ્વભાવને ઓળખવાનું ડાહપણ પડ્યું મૂકી બુદ્ધિમાન પુરૂષે તેમની

કૃતિનો મર્મ સમજીને રસન થવું એજ ખુદ્ધિનું સાદૃશ્ય છે.

હાસ્યરસ.

રસની ગણનાના અનુક્રમમાં ખીજો હાસ્યરસ છે. શૃંગાર જેમ તન્મયતા કરીને આનંદ ઉપજાવે છે તેમજ હાસ્ય પણ ઉપજાવે છે. પણ ખીજા રસ કરતાં હાસ્યમાં લગાર ગાંભીર્ય થોડું છે અને હૃદયને તરતજ પ્રવૃક્ષ કરી તેમા રહેલા હાસરૂપ મનોવૃત્તિના અંકુરને વધારી દેછે. એ હાસ્યરૂપ મનોવૃત્તિ જે સર્વ મનુષ્યોમાં સાધારણુપણે રહેલી છે એજ આ રસનો સ્થાયિભાવ છે. જ્યારે વિચિત્ર વેષ, વિચિત્ર વાણિ, વિચિત્ર ચેષ્ટાઓ, વગેરે જોવામાં આવે છે કે સાંભળવામાં આવે છે ત્યારે સહુકોપની હાસવૃત્તિ અંકુરિત થાય છે. અર્થાત્ તેમાં લોકોને હસવાનો નિષય પ્રાપ્ત થાય છે. એ વિચિત્ર વેષ વગેરે જોનામાં જોવામાં આવે છે તે હાસ્ય રસના આલંબન વિભાવ છે, અને તેની વિચિત્ર ચેષ્ટાઓ તે હાસ્યનો ઉદ્દીપન વિભાવ છે. જેમ કોઇ નાટકમાં વિદુષક કે ભવાઈમાં રંગલો એ હાસ્ય રસનો આલંબન વિભાવ છે તથા તેની વિલક્ષણુ ચેષ્ટાઓ, વડના ટેટાની માળા, ચામડાના કકડાની હાલ, લાકડાની તરવાર, ચાળા કરીને બોલવું, વાંકું વાંકું ચાલવું, વગેરે હાસ્ય રસના ઉદ્દીપન વિભાવ છે. કેમકે રંગલાને જોયાથી મનુષ્યની હાસ્યવૃત્તિ અંકુરિત થાય છે પણ તેની ચેષ્ટાઓ વગેરે જોયાવિના

તે હાસને પ્રકટ થવારૂપ સાહિત્ય મળતું નથી, રંગલાની ચેષ્ટાઓ વગેરે જોઈને હાસ ઉપજે ત્યારે મનુષ્યની હમેશની સ્થિતિ કરતાં તેમાં શો ફેરફાર જોવામાં આવે છે? તેની આંખ સંકોચ પામે છે, મુખ મલકે છે, કદાચિત્ દાંત પણ દેખાય છે, હીહીહીહી વગેરે અવાજ પણ મુખમાંથી નીકળતો સંભળાય છે, કોઈ વખત આંખમાંથી પાણી પણ નીકળે છે, જમીન ઉપર પડી પણ જણાય છે, એ વગેરે ચેષ્ટાઓ હસતા માણસમાં થતી જોઈએ છીએ. એ સર્વે હાસ્યરસના અનુભાવ છે. ચપળતા, અવહિત્યા, વગેરે હાસ્યના વ્યભિચારી ભાવ છે. હાસ ઉપજવાની સાથે ગંભિરતાથી ઉલટો ગુણ જે ચપળતા તે મનુષ્યમાં જોવામાં આવે છે સત્યા ભય, ભારેખમપણું કે લાજને લીધે પોતાનું હાસ ખીન્ન ન જીએ માટે મોઢે લૂગડું દેવું, આડું જોવું અથવા હાસ્યનું કારણ તો કાંઈક ખીન્નું હતું એમ જણાવવું, એ વગેરે ભાવ પણ ઉપજે છે. એને અવહિત્યા કહે છે, તે પાછળ વ્યભિચારી ભાવના પ્રકરણમાં કહેલું છે. હાસ્ય રસયુક્ત વર્ણન કરનારે ખીન્ન ભાવોની સાથે પોતાના વર્ણનમાં એવા વ્યભિચારી ભાવોનું પણ વર્ણન કરવું એ જરૂરનું કામ છે.

ઉપર આપણે જોયું કે સામાન્ય ચેષ્ટાઓ કરતાં કાંઈક વિચિત્ર ચેષ્ટાઓ વગેરે જોવા સાંભળવાથી કે સ્પર્શાદિક થવાથી મનમાં રહેલી હાસરૂપ વૃત્તિ પોષણ પામીને મુખ વગેરે દ્વારા બહાર જોવામાં આવે છે તેને હાસ્ય કહે છે. સ્થાયિભાવ એમાં હાસ છે; વિવ્રક્ષણ ચેષ્ટા, આકાર, વાણી વગેરે જેનામાં હોય તે વસ્તુ હાસ્યનો આલંબન વિભાવ

છે; હાસ ઉપજે એવા ચાળા વગેરે ઉદ્દીપન વિભાવ છે; આંખનું સં-
ક્રાંત્ય પામવું, ગોં મલકાવું, વગેરે અનુભાવ છે; અને નિદ્રા, આળસ,
ચપળતા, અવહિત્યા, વગેરે વ્યભિચારી ભાવ છે. શૃંગારની પેઠે આ-
રસનો પણ વર્ણુ તથા દેવતા કલ્પેલો છે; એટલે વર્ણુ એનો ઉન્નવળ
છે તથા દેવતા પ્રમથ છે.

એનો વર્ણુ શ્વેત કલ્પવાનું એમ કારણુ દિસે છે કે હાસવૃત્તિ બ-
હુધા માંગલિક અને કષ્ટરૂપ કાળાશ વિનાની છે. આનંદની નિર્મળ દુ-
તિજ હાસ્યમાં જોવામાં આવે છે. જે હાસ્ય તિરસ્કારના અર્થમાં આ-
પણે જોષ્ટએ છીએ તેનો સમાવેશ આપણે હાસ્યરસમાં કરતા નથી
પણ ખીભત્સના વ્યભિચારી ભાવ તરીકે તેને ગણીએ છીએ. આ કા-
રણથી સર્વદા ઉન્નવળ મનોવૃત્તિ હાસ જોનો સ્થાયિ ભાવ છે એવા હા-
સ્યનો વર્ણુ શ્વેત કલ્પ્યો હશે. એના દેવતા પ્રમથના સંબંધમાં પણ એ-
વી કલ્પના થાય છે કે,—પ્રમથ એ શંકરનો એક ગણુ છે. શંકરની
સેનામાં ભૂત, પ્રેત, પિશાચ, વગેરે ઉછાંછલા અને ગંભિરતા વિનાના
(ચપળ) દેવતાઓની બહુધા ગણુના કરેલી છે. હાસવૃત્તિ પણ ચપળ
છે માટે તેનો દેવતા ગંભિર ઠરાવવા કરતાં ચપળ ઠરાવવો એજ વધા-
રે યોગ્ય ભાસવાથી હાસ્યનો દેવતા શંકરના ગણુનો નાયક પ્રમથ ક-
લ્પ્યો હોય તેમ લાગે છે. કવિ પ્રેમાનંદે નરસિંહ મેહેતાના પુત્રના વિ-
વાહનું હાસ્યરસ પ્રધાન આખ્યાન લખ્યું છે, તેના મંગળાચરણમાં
શિવના ગણુનું હાસ્યના ઉદ્દીપન વિભાવ રૂપે સરસ વર્ણુનું કથ્યું છે
એ ઉપરથી પણ આપણી કલ્પનાને ટેકો મળે છે. એમ છતાં એ ક.

દપનાઓજ છે; માટે તેના ખરાપણા વિષે હું દારો કરતો નથી.

હાસ્ય રસનો અનુભવ અત્યંત સાધારણ છે તથા ઉત્તમ મધ્ય-
મ અને નીચ પંક્તિના લોકોમાં તે હાસ્ય સમવિષમ જોવામાં આવે
છે, તેથી વિદ્વાનોએ તેના છ પ્રકાર કહ્યા છે. એ છ પ્રકારનાં નામ
આ પ્રકારે છે;—સ્મિત, હસિત, વિહસિત, અવહસિત અપહ-
સિત, અને અતિહસિત. એમાંના પેહેલા એ પ્રકાર ઉત્તમ પુરુષોમાં
જોવામાં આવે છે; બીજા એ મધ્યમ પુરુષોમાં અને છેલ્લા એ હલકા
વર્ગના લોકોમાં જોવામાં આવે છે. એ છ પ્રકારનાં લક્ષણ નીચે પ્રમાણે છે;—

૧ સ્મિત—એમાં આંખો કાંઈક વિકાસ પામે અને હોઠ હાલે.

૨ હસિત—કાંઈક દાંત પણ દેખાય.

૩ વિહસિત—મધુર સ્વર પણ નીકળે.

૪ અવહસિત—ખમો અને માથું હાલે.

૫ અપહસિત—આંખમાંથી પાણી પણ નીકળે.

૬ અતિહસિત—હસતાં હસતાં પડી પણ જવાય.

જેને હાસ્ય આવે તે કદાચિત્ સાક્ષાત્ ન જણાતું હોય તોપણ વિ-
ભાવાદિકના સામર્થ્યથી જોનારના સમજવામાં આવે છે. દૃશ્ય નાટકમાંકે
શ્રવ્ય કાવ્યમાં સમાસદોને વિભાવાદિક સાધારણપણે પ્રતીત થવાથી તે-
ઓ પણ હાસ્યનો અનુભવ કરે છે.

નળાખ્યાનમાં પ્રેમાનંદે દમયંતી સ્વયંવર પ્રસંગનું વર્ણન કરતાં

પંચનખની * હપ્પીકત વણી છે, એ હાસ્યનું સરસ ઉદાહરણ છે. સાં
લખે છે કે,—

રાગ સારંગ—ચાલ ટૂંકી.

વાત સાંભળી મીમક તળી, કન્યા આવી પંચનલ મળી;

પિતાએ મારગ દેખાડ્યો, નારીએ નલ શોધી કાઢ્યો,

દમયંતી જેમ વરવાને જાય, ધમ્મી ઇંદ્ર નલ આગલ થાય;

એક એકને અલગો કરે, લેવા હાર કંઠ આગલ ધરે.

નહિ આવે સંચ ફરી, ત્યારે દમયંતી થઈ ગામરી.

ઈંદ્રે મનમાં શાપ્યો હુતાશન, વાંદરના જેવું થયું વદન;

અગ્નિએ જાળ્યું એ ઇંદ્રનું કાજ, રીંછ મુલ્થ થાજો માહારાજ.

વરુણે શાપ મનમાંહે દીધો, જમને માંજાર મુલ્થો કીધો;

ધર્મે અંતર ઇચ્છ્યું એવું, વરુણનું મુલ્થ થાજો શ્વાનના જેવું.

રીંછ, વાનર, શ્વાન, માંજાર, કન્યા કહે વર રુડા ચાર !! ઇં.

આ ઉદાહરણમાં ઇંદ્ર આદિક ચાર દેવ એ દમયંતીના હાસ્યનો

* એવી કથા છે કે દમયંતીના સ્વયંવરમાં ઇંદ્ર વગેરે પાંચ
દેવો નળનું રૂપ લેઈને આવ્યા હતા અને ખરો નળ કયો હશે તે પા-
રખવામાં દમયંતીને ગભરાવવાનો વિચાર કર્યો હતો. પછી શું થયું
તે આ ઉદાહરણમાંથી જણાશે.

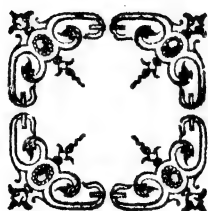
આલંબન વિભાવ છે. તેમનાં વાંદરા જેવાં, રીંછ જેવાં વગેરે મુખની આકૃતિઓ એ દમયંતીના હાસ્યનો ઉદ્દીપન વિભાવ છે. કેમકે ચાર દેવ છતાં પણ, અને દમયંતીમાં સ્થાયિભાવરૂપે રહેલી હાસ્યવૃત્તિ છતાં પણ, તેમનાં મુખ મરૂંટ વગેરેના જેવાં જેવામાં આવ્યાં નહોત તે તે હાસ્યવૃત્તિ ખીલત નહિ. તેમને જોઈને દમયંતીનું મુખ મળકાયું હશે તથા તે આડું જોઈને હસતી હશે એમ વાંચનાર સમજી શકે છે અને કવિએ પણ “કન્યા કહે વર રૂડા ચારા” એ દમયંતીના વચનથી તેના હાસ્યની વ્યંજના પણ કરી છે, માટે એ હાસ્યનો અનુભાવ છે. દમયંતીએ આડું જોઈ ખીજી વાત કરવા માંડી હશે એમ ઉદાહરણમાં કવિએ કહ્યું નથી પણ તે પ્રસંગને સ્વાભાવિક હોવાથી સમજી શકાય છે અને એમ અવહિત્યા ઉપજવી તે હાસ્યનો વ્યભિચારી છે. આ રીતે ઈંદ્રાદિક દેવની વિચિત્ર આકૃતિ વગેરેથી દમયંતીના હાસ્યનું વર્ણન કરી શ્રીતાના મનની હાસ્યવૃત્તિને પ્રકટ કરી કવિએ હાસ્યરસ વર્ણ્યો છે.

હાસ્યરસના આ ઉદાહરણમાં અનુભાવ તરિકે કવિએ એટલું જ બતાવ્યું છે કે “કન્યા કહે છે, વાહ ! વર તો ચારેય રૂડા જણાય છે ને !” એટલા વચન સિવાય બીજો અનુભાવ બતાવ્યો નથી માટે દમયંતીના સ્મિત હાસ્યની તેથી વ્યંજના થાય છે.

હાસ્યનાં ઉદાહરણ તરિકે મિથ્યાભિમાન નાટક, ભટનું ભોપાળું, હાસ્યાર્ણવ, ડાક્ટર વૈદ્ય પ્રહસન, વગેરે ધણાં પુસ્તકો છે.

જે જે સામાન્ય બાબતો શૃંગારરસના નિરૂપણની જગોએ કહેલી છે તે બધી અહીં પણ સમજવી. શૃંગારમાં આલંબન તરિકે નાયક કે

નાયિકા હોય છે, તેમ હાસ્યમાં પણ અમુક નાયક કે નાયિકા આલંબ-
ન હોય છે. જેમ ભટના લોપાળામાં ભોળાભટ, મિથ્યાચાર પ્રહસન-
માં મિથ્યાચાર, બૃહન્નિતંબા વગેરે, અને મિથ્યાભિમાનમાં જીવરામભટ
આલંબન વિભાવ છે. હાસ્ય રસ હરકેષ કવિ બળાત્કારે પ્રકટ કરી
શકે, પણ જેનામાં જન્મથીજ તેવી શક્તિ હોય છે એવા કેટલાક પુરૂષો
જેવો હાસ્યરસ ઉપજવી શકે છે તેવો બીજાથી બનતો નથી. કેટલાક
જન્મથી એવા હોય છે કે તેઓની વાતચિતમાં પણ સેહેજ હાસ ઉ-
પજે છે. આ વાત ગ્રંથ લખન રાઓએ સારી રીતે યદ્ય રાખવી ઘટે
છે કે જેમ હાસ્ય ઉપજવું સર્વ કોષથી સુલભ રીતે બની શકે ન-
થી તેમ બીજા રસ પણ જમાવવા બની શકતા નથી; માત્ર અસા-
ધારણ શક્તિવાળા કવિથીજ તે તે રસ ઉત્તમ રીતે જમાવી શકાય છે.
હાસ્યરસના સંબંધમાં હવે વિશેષ લખવા કરતાં તેની પછીના કરૂણ
રસ વિષે આપણે વિચાર કરીશું.

કરુણરસ.

છટ વસ્તુનો નાશ અને અનિષ્ટની પ્રાપ્તિથી મનુષ્યના અંતઃકરણમાં રહેલી કંટાળા વૃત્તિ જાગ્રત થાય છે, અને તે વૃત્તિનું પોષણ કરીને તેને વૃક્ષના જેવી કરવી એટલે તેમાંથી કંટાળરસ ઉપજે છે. પણ તેનું પોષણ કરવાને સાહિત્ય જોઈએ. જેવું કે, તે કંટાળ વૃત્તિ ઉત્પન્ન થવાને છટ વસ્તુનો નાશ થવો જોઈએ, અથવા વધારે સ્પષ્ટ કહિએ તો પ્રથમ એક ઈષ્ટ વસ્તુ જોઈએ અને પછીથી તેનો નાશ થવો જોઈએ. છટ વસ્તુનો નાશ થવાથી જે કંટાળ વૃત્તિ જાગ્રત થાય છે તેને 'શોક' કહે છે. એ શોક એ કંટાળરસનો ખીજ ભૂત સ્થાયિભાવ છે. અને જેનો શોક કરવામાં આવે છે તે વસ્તુ એ કંટાળરસનો આલંબન વિભાવ છે. છટ વસ્તુનો નાશ માત્ર જાણવાથી જેવી શોક વૃત્તિ પ્રેરાય છે તેના કરતાં તે શી રીતે નાશ પામી તે જ્યારે જાણવામાં આવે ત્યારે તે શોક વૃત્તિ વિશેષ મોટું રૂપ ધારણ કરે છે. જેમ કોઈ છટ મનુષ્યનું મરણ જાણ્યા પછી જ્યારે તેનાં કોમળ અંગને દાહ કરવાની ક્રિયા જોવામાં આવે ત્યારે તે શોક વિશેષ પ્રદિપ્ત થાય છે. ત્યારે છટ વસ્તુનો દાહ વગેરે ઉદ્દીપન વિભાવ જાણવા. વારૂ જ્યારે છટ વસ્તુના નાશથી એમ શોક અત્યંત પ્રદિપ્ત થાય ત્યારે શોક કરનારની (કંટાળ રસના પાત્રની) દશા કેવી થવી જોઈએ? તેને જોનારા શા ઉપરથી જાણે કે એના મનમાં પૂર્ણ રીતે શોક વાસના સળગી ઉઠી છે? તે વિલાપ કરે, દૈવને દોષ આપે, પૃથ્વી ઉપર પડે, આક્રંદ કરે, મૂર્છા પામે, એ વગેરે ચિ-

નહથી આપણે તેને શોકચ્રસ્ત સમજી શકીએ છીએ. ત્યારે હવે જાણો કે એ સર્વે કૃષ્ણ રસના અનુભવ રૂપ ચેષ્ટાઓ છે. એ પ્રમાણે ઈષ્ટ વસ્તુના વિનાશથી ઉપજેલો શોક **સ્થાયિભાવ**; નાશ થયેલી વસ્તુ **આલંબન**; તેનો નાશ થવનો પ્રકાર, તેનાં વચન, તેની યોગ્યતાનું સ્મરણ વગેરે **ઉદ્દીપન**; અને વિલાપ, મૂર્છા, વગેરે **અનુભાવ** છે. એ સિવાય વિવર્ણતા, નિસાસા, બાવરાં થઇ જવું, લવારી કરવી, નિર્વેદ પામવો, મોહ પામવો, અપસ્માર (સ્મૃતિ ભ્રંશ) થવો, વ્યાધિ ઉપજવો, ગ્લાનિ, સ્મૃતિ, શ્રમ, ખેદ, જડપણું, ઉન્માદ (ગાંડપણું), ચિંતા, એ-વગેરે **વ્યભિચારી** ભાવો પણ કૃષ્ણ રસનું પોષણ કરે છે. ચતુર્થ એ છે કે કવિ જ્યારે સભાસદના મનમાં કૃષ્ણ રસનો અનુભવ આણવાની ઇચ્છા કરે છે ત્યારે શોકનો પ્રદિપ્ત કરનારાં વચન અને ક્રિયા વર્ણવી બતાવવામાં જેનો જેનો ઉપયોગ કરી શકાય તે તે ગ્રહણ કરે છે અને કૃષ્ણ રસ જમાવે છે. કૃષ્ણ રસનો વર્ણુ કપોત એટલે હોલાના જેવો છે તથા દેવતા તેનો યમ છે. એ કલ્પના કરવાનું કારણ નીચે પ્રમાણે જણાય છે:—

શોકની ઉત્પત્તિ ઇષ્ટ વિનાશથી છે અને વિનાશનો દેવતા યમ કહેવાય છે માટે કૃષ્ણ રસનો દેવતા પણ યમ કહેવાય એવો જાણે હીકજ છે. બીજું, શોકથી મનુષ્યનું મન ડહોળેલા પાણી જેવું મલિન થઇ જાય છે; એટલે તેનું જ્ઞાન નાશ પામતું નથી તેમ છતાં તે મોહ પામે છે અને મોતે ક્યાં છે તથા તેની આસપાસ શું અને છે તેની પણ તે

દરકાર કરતો નથી. ઓટલે સુધી કે મનુષ્ય જો અત્યંત શોકના આવે-
શમાં આવે છે તો સત્યુની પણ દરકાર કરતો નથી. આ સ્થિતિ નહિ
તો પ્રકાશમય જ્ઞાનવાણી કહેવાય કે નહિ તો અધકારમય અજ્ઞાનવાણી
કહેવાય, પરંતુ તે બેની મધ્યની સ્થિતિ એને માની શકાય. અને તે
ઉપરથી પ્રકાશ અને અધકારના મિશ્રણથી બનેલી ભૂખરા વર્ણુની સ્થિ-
તિ કશું રસની કદોલી છે તે યોગ્યજ છે, એમ લાગે છે.

કરૂણરસનું ઉદાહરણ—મંદાકાંતા.

મૂંઝાયે છે હૃદય આતિશે, દેવિ! ગાત્રો ગळे છે;
‘સંસારે સૌ ઉજડ દિસતો ચિત્ત મારું બळे છે;
ધૂંજંતો આ ગહન તિમિરે ડૂબતો જીવ જાય,
દુર્ભાગી હું કરું શું સવळे મોહ અંગે ભરાય.

(ઉત્તરરામચરિત, ગૂં બા૦)

લોકના અપવાદથી ભય પામી રાત્રે સીતાને મોકલ્યા પછીનો રા-
મનો શોક એમાં વર્ણ્યો છે. સીતા૩૫ ઇષ્ટ વસ્તુનો નાશ થવાથી રામ-
નો શોક એ એમાં સ્થાયિભાવ છે; સીતા એ શોકનો આલંબન વિભાવ
છે; સીતાની જગલમાં વાધ વરઝ્યાએ દુર્દશા કરી હશે ઇત્યાદિ રામના
મનમાં થતા વિચાર જે ‘હૃદય મૂંઝાય છે’ ઇત્યાદિ શબ્દોથી વ્યંજિત
થાય છે તે ઉદ્દીપન વિભાવ છે; રામનાં ગાત્ર ગળવાં, ચિત્ત બળવું,
વગેરે અનુભાવ છે; મોહ થવો વગેરે વ્યભિચારી ભાવ છે; એ સર્વથી

૧ સંસાર પણ.

શોકને સમજનારા સભાસદ ઉપર જે અસર થતી તે કંઈપણ રસ છે.

કંઈપણ રસ અને કંઈપણ વિપ્રલંબ શૃંગારમાં શો ફેર છે તે શૃંગારરસના નિરૂપણ વખતે વિસ્તારથી કહેલું છે. તથા હવે વાંચનારને સ્પષ્ટ સમજાશે પણ ખરું કે કંઈપણ વિપ્રલંબશૃંગારમાં સ્થાયિભાવ રતિ છે અને અહીં (કંઈપણમાં) સ્થાયિભાવ શોક છે; તથા કંઈ વિપ્ર૦ શૃંગારમાં જેમ આંતરે સંભોગશૃંગાર કવિ વર્ણવે છે તેમ અહીં વર્ણવાતો નથી.

કંઈપણ રસમાં શોકનું વર્ણન હોય છે પરંતુ સભાસદોને તે જોવા સાંભળવાથી અંતરમાં ગૂઢ આનંદ ઉપજે છે. જે તેમાં દુઃખજ હોત તો કાંઈ તે જોવાને કે સાંભળવાને આનુર થાય નહિ. જે દુઃખનોજ અનુભવ થતો હોય તો રામાયણાદિક કાવ્યો દુઃખનાં હેતુ કહેવાત; પણ તેમ નથી. વાર, તમે પૂછશો કે દુઃખનું વર્ણન સાંભળીને આનંદ પામે છે એવાજ શું આતાઓ નિર્દય છે? એનો ઉત્તર કેટલાકને મતે એમ છે કે કંઈપણ રસમાં જે પાત્ર હોય છે તે કાવ્યમાં લખેલાં હોવાથી, તે ખરાં નથી એમ પ્રથમથીજ સજડ વાસના થઈ ગઈ હોય છે. અને તેથી જે ખરાં નથી તેના દુઃખથી યદ્યપિ અંતર વેધાય છે તથાપિ તે અંતરવેધ વાસ્તવિક દુઃખ ન ઉપજાવતાં કાવ્યકર્તા કે નાટક ભજવનારાની ચતુરાઈની પ્રશંસારૂપે આનંદ આપે છે. અશ્રુપાત વગેરે જે તેમાં થાય છે તે ચિત્તના પીગળવાથી થાય છે; હૃદયના પીગળવાથી જે અશ્રુપાત થાય એ કાંઈ દુઃખજ નજાણે છે એમ નથી. આ વાત ખીભત્સાદિ રસમાં પણ જાણવી.

કંઈપણ રસમાં શોકનું વર્ણન છતાં શા માટે આતાઓને તે આનંદ

ઉપખવે છે એ પ્રશ્નનો ખરો ઉત્તર તો એજ છે કે,—કરુણરસ આ-
નંદ ઉપખવે છે, ક્રમકે તે રસ છે; જે રસ હોય તે ચિત્તની એકાગ્રતા
કરીને આનંદ ઉપખવે છે, તેમ કરુણ પણ રસ છે, માટે તે પણ શ્રો-
તાઓનાં ચિત્તની એકાગ્રતા કરી શકે છે અને ચિત્તની એકાગ્રતા થઇ
એટલે આનંદ આપોઆપ ઉદ્ભૂત થાય છે. ખરેખરા શોકમાં ચિત્તની
એકાગ્રતા બનતી નથી, તેથી શોકમાં આનંદ થતો નથી.

કરુણરસનું નિરૂપણ વાંચનારે જોયું કે કવિઓ શોક સરખી કડ-
વી મનોવૃત્તિમાંથી પણ આનંદરૂપ અમૃત પોતાની અદ્ભુત શક્તિથી
પેદા કરી તેનો અનુભવ શ્રોતાઓને કરાવે છે! કવિઓનાં એ કામ શું
અસાધારણ નથી? અને એવી અસાધારણ શક્તિવાળા કવિઓ શું
જગતમાં માન પામવાને યોગ્ય નથી? જ્યારે કવિ કોઇ રસનું વર્ણન
યથાર્થ કરી શકતો નથી ત્યારે શ્રોતાઓ તેમાં એકાગ્ર થઇ શકતા નથી
અને રસરૂપ આનંદ પણ ઉપજતો નથી. માટે પ્રત્યેક કવિએ કયા ર-
સનું વર્ણન કેવું કર્યું હોય તો તે યથાર્થ થાય તે આવા અંશોમાંથી
જાણીને પછી કાવ્ય કરવાનો આરંભ કરવો તે ઉત્તમ છે.

કરુણરસમાં મરણ થતું જોઈએ અથવા ઇષ્ટ પ્રાપ્તિ પુનઃ ન થતી
જોઈએ એમ કાંઇ જરૂરનું નથી. માત્ર શોકને ઉછેરવાને તમે જે વ-
ર્ણન કરશો તે કરુણરસમય થશે, પછી તેનો પરિણામ તમે ગમે તે
વર્ણો. તમે પ્રથમ કરુણ વર્ણીને પછી સંભોગ વર્ણીવશો ત્યારે કવિઓ
તેને વિપ્રલંબ કહેશે. પણ તમારે તમારા કાવ્યને કરુણરસમયજ કહેવ-
રાવવાની ઈચ્છા હશે તો ઈષ્ટ વસ્તુના નાશથી પ્રકટ થયેલા શોકનું વ-

હ્યુન તમારે આખર સુધી કરવું જોઈશું. આપણા આર્ય અંથકારો બહુધા અંથનું છેવટ અમંગળ આણવાને ઇચ્છતા નથી તેથી કૃષ્ણરસમાં પણ તેઓ ખૂબીથી મેળાપ વગેરે લાવી મેળવે છે, પણ તેટલાથી અંથના કૃષ્ણરસનો ભંગ થતો નથી. કટલાંક અંગ્રેજી નાટકોમાં એથી ઉત્તરું છે એટલે કૃષ્ણરસના અંથમાં તો પરિણામ પણ શોકારકજ ઉપજાવેલું હોય છે. તેવું કારણ એમ હોય છે કે તે અંથવડે શ્રોતાનાં મન ખાટાં કરીને તેમને વિશેષ લાગણી પેદા કરવી. ગૂજરાતીમાં લલિતા દુઃખદર્શક નાટક તેવું છે. કહે છે કે, ગૂજરાતના રાજા બીમનો એકથી ડામર નામે બ્રાહ્મણ હતો, તેણે ભોજને ગૂજરાતપર ચઢી અખવતો જોઈને તેને પાછો કાઢવાને શોક પરિણામી નાટકનો પ્રયોગ ભોજને બતાવ્યો હતો. ભોજના કાકા મુંજને તૈલંગણના રાજા તૈલપદેવે માર્યો હતો તેવું નાટક ભોજનો દેખાડવાથી તેને વેર લેવાની વૃત્તિ થઈ આવવાથી ગૂજરાતપર ચઢાઈ કરવાની વાટ છોડી દેઈ તે બારેબાર તૈલંગણ ઉપર ચઢાઈ લેઈ ગયો હતો. આ રીતે કોઈક કાર્ય માટે પ્રજાને ઉત્કેરવી હોય ત્યારે શોક પરિણામી કૃષ્ણરસનું વર્ણન અતિ ઉપયોગી થઈ પડે છે એ વાત ખરી, તથાપિ એક રીતે જોવા જતાં એવું પરિણામ શ્રોતાની મનોવૃત્તિ ઉપર જીવનમ યુગ્મરીને તેને ખાટી કરી નાખે છે. કૃષ્ણરસનું વર્ણન કર્યા પછી પણ તેથી ઉપજેલું દુઃખ ઓછું કરવાને બે આસનાવાસનાના બોલ કહેવા ધટે છે. કેમકે મનુષ્ય માત્રનો એ સ્વધારણ સ્વભાવ છે કે પોતાના પ્રિય નાયક કે નાયિકાના અવ્યુદયની વાત સાંભળીને રાજી થવું. પણ જ્યારે તેના કરતાં ઉત્તરુંજ તેઓ સાં-

બળે છે ત્યારે તેમાં કશો ચમત્કાર નથી એમ માની તેમના રસાનુભ-
વમાં તેમને ખટાશ ભાસે છે. આ કારણથી ભવભૂતિ વગેરે કવિઓ-
એ ઉત્તરરામચરિત સરખાં કર્ણુરસ નાટકોમાં પણ છેવટે મેળાપ
વર્ણવ્યો છે.

રૌદ્રરસ.

રૌદ્ર રસનો સ્થાવિભાવ ક્રોધ છે. શત્રુ આક્રમ્બન વિભાવ અને શ-
ત્રુની એજાઓ ઉદ્દીપન વિભાવ છે. જેમકે, મુક્કીઓ મારવી, પાડી ના-
ખવો, વિરૂપ કરવો, શરીરમાં છેદ કરવો, ફાડવું, સંગ્રામ કરવો, ગ-
ભરાટ ઉપજાવવો, એ સર્વ ઉદ્દીપન વિભાવ છે. અર્થાત્ શત્રુની એવી
એજાઓ જોઈને ક્રોધનું ઉદ્દીપન થાય છે. ક્રોધ શરીરમાં પ્રકટ્યો એટલે
તેનું બહિઃ સ્વરૂપ અનુભવ રૂપે દેખાવા માંડે છે. એટલે ભમર ચઢાવ-
વી, ઝોઠ કરડવા, બાહુ થાપડવા, મોઢેથી તિરસ્કાર કરવો, પોતાની બ-
ડાછ બોલવી, હથિયાર ફેરવવાં અને ફેંકવાં, મેહુણું મારવાં, નિર્દયતા
ખતાવવી એ રૌદ્રરસના અનુભાવ છે. ઉઝપાણું, વેગ, રવાં ઉમાં થવાં,
પરસેવો થવો, કંપનું, મદ થવો, મોહ, અમર્ષ, ઇત્યાદિ વ્યભિચારી
ભાવ છે, જેમ પોતાના પિતા દ્રોણનું માથું કપાયું તે જોઈને અશ્વ-

ત્યામાને ક્રોધ થયો. એ ક્રોધનું વર્ણન કરતાં કવિ અશ્વત્થામાનું વચન સંભળાવે છે કે,—

પદ્ધરી છંદ.

થૈ પુરુષ રૂપ પશુથી કરાઠ, હથિયાર ધારી ભરી ભારિ ફાઠ;
માયોં મહાન ગુણિ મુજબાપ, જેણે કર્યું શરમ છોડિ પાપ;
એ કૃષ્ણ, ભીમ, અરજૂન હુષ્ટ, કરિ કર્મ કૂર ધરિ દેહ પુષ્ટ;
હું આજ લાજ તેની લઈશ, કાપીશ માંસ ફેંકી દર્શિશ;
એ રીત બોલિ કૂદ્યો દ્વિજાતિ, કંપ્યું શરીર કરી આંખ રાતિ;
લીધું ધનુષ્ય અતિ તેજ ધામ, નક્ષત્રિ માટ જ્યમ પરશુરામ.

આ ઉદાહરણમાં અશ્વત્થામાનો ક્રોધ સ્થાયિભાવ છે. કૃષ્ણ અને પાંડવો આલંબન વિભાવ છે, કેમકે અશ્વત્થામાનો ક્રોધ તેમના ઉપર અવલંબીતે રહ્યો છે. દ્રોણને મારવારૂપ શત્રુઓએ (પાંડવોએ) કરેલું કર્મ એ ઉદ્દીપન વિભાવ છે કેમકે એથીજ અશ્વત્થામાનો ક્રોધ *ગ્ન-પ્રત થયો છે. અશ્વત્થામા ક્રોધના આવેશમાં આવી જે જે નિરસ્કારનાં

* દ્રોણને મારવા પેહલાં અશ્વત્થામાને ક્રોધ નહોતો એમ અહીં માનેલું નથી; ક્રોધનું બીજ તો જેમ સર્વમાં હોય છે તેમ શૈદ્રસનું સ્થાયિભાવ ભૂત ક્રોધ બીજ તો અશ્વત્થામામાં પણ હતું; માત્ર દ્રોણને મારવારૂપ કર્મથી તે ક્રોધ પ્રદિપ્ત થયો, માટે દ્રોણને મારવારૂપ શત્રુની એજા અહીં ઉદ્દીપન વિભાવમાં ગણી છે.

વચન બોલ્યો છે તથા બડાઇનાં વચન બોલ્યો છે તે ક્રોધની બહિષ્કે-
ષા છે અને તેથી અનુભાવ છે. અશ્વત્થામાનું કૂદવું, કંપવું, વગેરે
વ્યભિચારી બાવ છે. આ સર્વથી ક્રોધને જાણનારા સામાજિકના મન ઉપર
જે અસર થાય છે તે રૌદ્રરસ છે.

રૌદ્ર રસ અને યુદ્ધવીરરસ જાણવામાં કેટલાક વારંવાર ભૂલ ક-
રતા માલમ પડે છે. પણ તેમણે જાણવું કે રૌદ્રરસમાં સ્થાયિભાવ ક્રો-
ધ છે અને વીરરસમાં સ્થાયિભાવ ઉત્સાહ છે. રૌદ્રના અનુભાવમાં શ-
ત્રુની નિંદા વર્ણાય છે અને વીરના અનુભાવમાં કાંતો શત્રુનાં વખાણ
વર્ણાય છે અથવા તેનું ક્ષુદ્રત્વ વર્ણાય છે. રૌદ્રમાં કૂરતા રહેલી છે અ-
ને વીરમાં ઉદારતા રહેલી છે. એ રીતે વીરરસથી રૌદ્રરસને જૂદો
સમજવો.

રૌદ્ર રસનો વર્ણુ રક્ત અને તેનો દેવતા રૂદ્ર છે. એ બન્ને કલ્પના
સુગમ છે. ક્રોધમાં મનુષ્યનો ચેહેરો રાતો થાય છે એ સર્વ જાણે છે
માટે રૌદ્ર રસનો વર્ણુ રક્ત કહ્યો છે અને ક્રોધનો દેવતા સંહારશક્તિ
રૂપ રૂદ્ર છે તે પણ સૌ કાંઈ જાણે છે માટે રૌદ્રરસનો દેવતા રૂદ્ર
કલ્પ્યો છે તે પણ ઠીક છે.

વીરરસ.

વીરરસ ઉત્તમ પ્રકૃતિના નાયકોનોજ વર્ણવવો. કેમકે વીરત્વ ઉત્તમ પુરુષોમાંજ હોય છે. એનો સ્વાધિભાવ ઉત્સાહ છે; જે કાર્ય સિદ્ધ કરવાનું છે અથવા જેના ઉપર જય મેળવવો છે તે આકર્ષ્યન વિભાવ છે. કેમકે ઉત્સાહ કોઈ પ્રકારના કાર્યમાંજ પ્રવૃત્ત કરે છે અને તે કાર્યમાં ફતેહ મેળવવાની હોય છે. સિદ્ધ કરવાના કાર્યને અથવા વિજય મેળવવાની વસ્તુને આપણે એક નામ 'વિજેતવ્ય' આપીશું. વીરરસમાં વિજેતવ્ય એ આકર્ષ્યન વિભાવ છે. વિજેતવ્યની ચેષ્ટા આદિક અથવા સાધ્ય કાર્યની અવધરતા આદિક ઉદ્દીપન વિભાવ છે; કેમકે વીર પુરુષોનો ઉત્સાહ તેથીજ વૃદ્ધિ પામે છે. સહાય શોધવી, સામગ્રી તૈયાર કરવામાં યતનશીલ થવું, એ ભાવ ઉત્સાહની પાછળ પાછળ જાણે લાગેલા હોય તેમ છે, માટે એ વીરરસમાં અનુભવ તરિકે વર્ણાય છે. ધૃતિ, બુદ્ધિ, ગર્વ, સ્મૃતિ, તર્ક, રોમાંચ, વગેરે વ્યભિચારી ભાવ છે.

વીરરસનો વર્ણુ સુવર્ણ સરખો અને તેનો દેવતા મહેન્દ્ર કહેવો છે. ઈન્દ્ર એ વીરત્વનુંજ રૂપક છે માટે વીરરસનો દેવતા ઈન્દ્રને કહેવો એ યોગ્યજ છે. અને ઉત્તમ તથા તેજસ્વી ધાતુ સુવર્ણનો વર્ણુ પણ આ રાજસ ગુણ ઉત્સાહને ઇજ્જતોજ છે.

ઉત્સાહ ચાર પ્રકારનો હોઈ શકે; યુદ્ધ કરવાનો ઉત્સાહ, ધર્મ કરવાનો ઉત્સાહ, દાન કરવાનો ઉત્સાહ, અને દયા રાખવાનો ઉત્સાહ. એ માટે વીરરસના ચાર પ્રકાર કહેલા છે. યુદ્ધવીર, ધર્મવીર, દાનવીર

અને દયાવીર. અર્જુન એ યુદ્ધવીર, યુધિષ્ઠિર એ ધર્મવીર, કર્ણ એ દાનવીર, અને જીમૂતવાહન એ દયાવીરનાં ઉદાહરણ છે. કોઇ કહેશે કે ક્ષમાવીર, સત્યવીર, લજ્જાવીર, નીતિવીર, ધૃતિવીર, વગેરે વીરના અનેક ભેદ હોઇ શકે તેમ છતાં તમે ચારજ ભેદ શામાટે પાડો છો ? તો તેનું સમાધાન એમ છે કે, ક્ષમાનો સમાવેશ દયામાં થઇ જાય છે તથા સત્ય વગેરેનો સમાવેશ ધર્મમાં થઈ જાય છે; વળી જે ચાર ભેદ પાડીને વીરરસ કવિઓ વર્ણવે છે તેથી ક્ષમા વગેરેના ઉત્સાહનું વર્ણન કાંઇ ભિન્ન થઇ શકતું નથી. માટે એ ચાર ભેદ છે તેજ યોગ્ય છે.

યુદ્ધવીરનું ઉદાહરણ.—રાવણનો પુત્ર ઈંદ્રજિત કહે છે કે,—

કુંડલીયો.

ભય મા ધરશો વાનરો, સુખથી નાશી જાઓ,
પ્રૌઢ પરાક્રમી સ્વર્ગનો, ધાવ તમે નહિ જાઓ.
ધાવ તમે નહિ જાઓ, જેથી મુજ સ્ત્રાંડુ લાજે,
લક્ષ્મણ તું પણ કેમ સંગ મુજ લડતાં છાજે ?
બાંધ્યો સિંધુ વિશાળ જહાણે અલ્પ સમયમાં,
શોધું છું તે રામ, મરાયો ક્યાં જઈ મયમાં ?

આ ઉદાહરણમાં કહેલા ઈંદ્રજિતના ઉત્સાહનું આલંબન રામ છે, માટે ઈંદ્રજિતનો ઉત્સાહ એ સ્થાયિભાવ અને રામ એ આલંબન વિભાવ છે; સમુદ્ર બાંધવારૂપ રામની ચેષ્ટા એ ઈંદ્રજિતના ઉત્સાહને ઉદ્દીપન

કરનાર છે માટે તે ઉદ્દીપન વિભાવ છે; રામને શોધવા ઇંદ્રજીતની પ્રવૃત્તિ એ અનુભાવ છે, તથા વાનર અને લક્ષ્મણની ઉપેક્ષા તથા ‘રામ ખીલીને ક્યાં બરાધ ગયો છે ? હું તો તે રામને શોધું છું’ એ ઉપરથી વ્યંગિત થતો ગર્વ, વગેરે વ્યભિચારી ભાવ છે. આ સર્વ ઉપરથી ઉત્સાહને જાણનાર સભાસદોમાં પીરસ પ્રકટ થાય છે,

ધર્મવીરનું ઉદાહરણ—સીતાને લંકામાંથી લાવ્યા પછી લોકાપ—
વાદને લીધે તેનો રામે ત્યાગ કરી પ્રજા રંજનરૂપ ધર્મ સાચવ્યો તે સંબંધમાં ઉત્તરરામચરિતના ગુ. બા. ૦ માં લખે છે કે,—

મંદાકાંતા.

લોકે વાઘ્યો અપયશઃ કરી વન્હિનાથી વિશુદ્ધિ—

લંકા દ્વીપે, ક્યમ કરી અહીં તે જનો લે સ્વિકારી ?

इक्ष्वाकुनुं कुलधन ठर्युं जे प्रजा रंजवानुं,

जाणो माडि ! गहन बहु ते; त्यां करे बाळ ए शुं ?

મતલબ એમ છે કે રામચંદ્રની અપકીર્તિ લોકમાં વધવા લાગી, અને લંકામાં સીતાએ અગ્નિ પ્રવેશ કરી જે પોતાનું સતીત્વ બતાવ્યું હતું તેથી અયોધ્યાના લોકો શી રીતે તે વાત ખરી માની કયું રાખી શકે કે જેથી તેઓ રામની અપકીર્તિ કરે નહિ ? અને પ્રજાનું રંજન કરવું એ તો જાણે ઇક્ષ્વાકુ વંશના રાજાઓનો વંશ પરંપરાગત ધન બંડાર છે, ત્યારે રામ તે ધર્મનો ત્યાગ પણ શી રીતે કરી શકે ?

માટે સીતાનો ત્યાગ કર્યો! એમાં રામ ઠપકાને પાલ નથી.

આ ઉદાહરણમાં રામનો ધર્મ સંબંધી ઉત્સાહ એ સ્થાયિ ભાવ; સીતાનો ત્યાગ એ આલંબન વિભાવ; લોકાપવાદ એ ઉદ્દીપન વિભાવ; ‘ત્યાં કરે બાળ એ શું?’ એ ઉપરથી વ્યંગ્ય સીતાને વનમાં મોકલવારૂપ રામનું કાર્ય એ અનુભાવ, અને રામની ધીરજ આદિક આભિચારી ભાવ. એ સર્વથી પુષ્ટ થયેલો ઉત્સાહ, ઉત્સાહને બાણનાર શ્રાતાઓમાં ધર્મવીરરસ ઉત્પન્ન કરે છે.

દાનવીરનું ઉદાહરણ—નળાખ્યાનમાં નળનું દાન વરણવતાં કવિ કહે છે કે,—

રાગ ગોડી.

કનકે भरिया છે કોઠાર, જેહેવા ધન તેહેવા દાતાર;
જાચકનાં દારિદ્ર કાપીઆં, નકે મુખ માગ્યાં ધન આપીઆં;
મિશુક કહે મહું નઠનું રાજ, ગયું દુઃખ હોલાણી દાજ;
કીર્તિ થઈ નઠની વિસ્તીર્ણ, જેમ એક સૂરજને ઘણા કીર્ણ;
નકે લીધો એટલો નેમ, માગ્યુ દાન આપે કરી પ્રેમ;
જો માગે મસ્તક માગનાર, તો આપતાં નઠ ન લગાડે વાર.

ઉદાહરણમાં કહેલા નળનો દાન કરવાનો ઉત્સાહ એ સ્થાયિભાવ છે; બિશુક આલંબન વિભાવ; નળનો દાન આપવાનો નિયમ એ ઉદ્દીપન વિભાવ, મુખ માગ્યું નળે આપ્યું એ અનુભાવ; દાન કરતાં ઉત્પન્ન થ-

તો નળનો પ્રેમ એ સંચારી ભાવ; એ સર્વ ઉપરથી દાન ઉત્સાહને જાણનારા સામાજિકમાં દાન વીરરસ પ્રકટ થાય છે.

દયાવીરનું ઉદાહરણ—નાગાનંદમાં જીમૂતવાહનની દયા વર્ણવતાં કવિ કહે છે કે,—

ઉપજાતિ વૃત્ત.

હજી નસોમાં પળ રક્ત વેં છે,
શરીરમાં માંસ હજી દિસે છે;
હે પક્ષિ ! આ દેહ દિસે નકામો;
તું મક્ષથી કેમ વિરામ પામ્યો !

કથા એવી છે કે જીમૂતવાહન નામે રાજાને ભૂખ્યો થયેલો ગરૂડ કહે છે કે મને તું નરમાંસ આપે તો મારો દેહ રહે. દયાળુ જીમૂતવાહને જોયું કે ઢોહનો દેહ આપતાં તેને ત્રાસ થાય તે ઠીક નહિ, માટે મારેજ દેહ એને આપું. એમ ધારી પોતાનોજ દેહ તેને અર્પણ કર્યો અને પક્ષી તે ગરૂડને કહેવા લાગ્યો કે,—હજી આ નસોમાં રૂધિર વહે છે, ઈલાદિ.

આ ઉદાહરણમાં જીમૂતવાહનનો દયા કરવાનો ઉત્સાહ એ સ્થાયિભાવ છે; ક્ષુધાતુર ગરૂડ પક્ષી આલંબન વિભાવ છે; ગરૂડ પક્ષીની યતના વગેરે ઉદ્દીપન વિભાવ છે; તેને દેહ અર્પણ કરવો તથા તે દેહ ખાવાને પ્રેરણા કરવી એ અનુભાવ છે; આ દેહ નકામો છે તથા તેમાં

હજી લોહી વહે છે ઈલાદિ ધીરજનાં વચનથી અંજિત થયેલું ધૈર્ય એ વ્યભિચારી ભાવ છે. આ સર્વથી દયાને જાણનાર ઉત્સાહી સભાસદોમાં દયાવીર રસ પ્રકટે છે.

મહાભારત, રામાયણ, પ્રતાપ નાટક, વગેરે ગ્રંથોમાં યુદ્ધવીરનું પોષણ કરેલું છે; હરિચંદ્ર આખ્યાનમાં ધર્મવીરનું, નાગાનંદમાં દયાવીરનાં અને નળાખ્યાન વગેરેમાં દાનવીરનાં ઉદાહરણ જોવામાં આવશે. વાંચનારે જોયું હશે કે કેટલાક જે યુદ્ધ વિજયી પુરૂષોના પ્રશસ્તિના વર્ણનને જ વીરરસ માને છે તે ભૂલ છે તથા કેટલાક કવિ એકાદ લગાઈનું વર્ણન ધમપછાડ વાચક શબ્દોથી કરીને તેને વીરરસ માને છે તે પણ ભૂલ છે.

ભયાનકરસ.

ભયાનક રસમાં સ્થાપિભાવ ભય છે. સ્ત્રી અને નીચ પ્રકૃતિનાં મનુષ્યોમાં એ સ્વભાવથીજ હોય છે. જેનાથી ભય ઉપજે તે આલંબન વિભાવ જાણવો; જેની ભયાનક એકાઓ એ ઉદીપન વિભાવ જાણવો; મુખની છપ્પી વિવર્ણ થઈ જવો, ગદગદ સ્વરે બોલવું, એક ટસે જેઈ રહેવું; પરસેવો થવો, રવાં ઉભાં થવાં, ધ્રુજવું, ચોપાસે જેવું, એ વગેરે અનુભાવ જાણવા; નિંદા, મોહ, ત્રાસ, ગ્લાનિ, દીનપણું, શંકા, બેભાનપણું, બ્રાન્તિ, મૃત્યુ, એ આદિ અભિચાર ભાવ જાણવા. એ સર્વથી ભયને જાણનારા સામાજિકમાં જે એકાગ્રતા ઉત્પન્ન થાય છે તેને ભયાનક રસ જાણવો.

ભયાનક રસનો દેવતા 'કાળ' છે, અને તેનો વર્ણ 'કૃષ્ણ' છે. કાળ એટલે વિશ્વનો નાશ કરનાર મૃત્યુ. મૃત્યુનો ભય સર્વોપરી છે માટે કાળને ભયાનક રસનો દેવતા કહ્યો હશે તથા ભય વ્યાપ્ત મનુષ્યના મનની સ્થિતિ અંધકારમય હોવાથી તેનો વર્ણ કૃષ્ણ કહ્યો હશે.

ઉદાહરણ--રાક્ષસિણીનું ૩૫ જોવાથી એક પુરુષના ભયનું વર્ણન કરતાં કવિ કહે છે કે,—

ગીતિ.

દાંત કૃતાંત સરીલા, બે ત્રણ દેસાય બા'ર, શિર કરમાં—
ચોટલિથી પકડેલું, રુધિર સાહિત સર્વ કામ બેશરમાં.

નમ્ર અને સ્તન લાંબા, છાતી મુખ લોહિથી છવાઈ ગયું,
 કેવળ શરીર કાઠું, મારે 'કરવાલ એક હાથ ગ્રહ્યું.
 મુખ ફાટે મુજ સામે, જાલી લેવા ધસી નિકટ આવે;
 શાંદુ નમ્ર ઉગામે, હરિ હરિ ! મુજને હવે કુળ બલાવે!
 છાતી છલે, નવ વલે શાંતિ, ધીરજ રતી ન રાગિ રહે;
 નિકળી જવા જ્યમ તત્પર, તેમજ મુજ શ્વાસ વાયુ ઉર્ધ્વ વહે.
 આંખો બેબાકાઈથી ચોપાસે રાક્ષસી રૂપ નિહાળી,
 સાવિત્રી જપ જપતો, જગ નાયકમાં તમામ મન વાળી.

આ ઉદાહરણમાં પુરુષના મનમાં રહેલી ભયની સામાન્ય વાસના સ્થાયિભાવ છે; રાક્ષસી એ આલમન વિભાવ છે; મુખ ફાડવું વગેરે તેની ચેષ્ટાઓ ઉદ્દીપન વિભાવ છે; છાતી છળતી, ચારેપાસ બેઠેલું, વગેરે ભયના અનુભાવ છે; રાક્ષસીના સ્વરૂપનો ણીભક્ત ચિતાર ઉપરથી વ્યંજિત થતી જુગુપ્સા (નિંદા), અને અનુભાવ ઉપરથી વ્યંજિત થતો ત્રાસ, ભ્રાન્તિ, વગેરે વ્યભિચારી ભાવ છે. ભય વાસનાવાળા આતાઓના મનમાં એ સર્વથી જો રસ (દ્રવતા) ઉપજશે તે ભયાનક રસ બાણુવો.

વીમત્સરસ.

આ રસનો સ્થાયિભાવ બુગુપ્સા (નિંદા-કંટાળો) છે; જે પદાર્થોથી બુગુપ્સા ઉપજે એવા એટલે દુર્ગંધ, માંસ, મેદ, નદારી વર્તણૂક, પાપકર્મ વગેરે આલંબન વિભાવ છે. તેજ આલંબન વિભાવના સંબંધમાં વિશેષ કમકમી ઉપજાવે એવો પદાર્થ કે કર્મ-જેવું કે દુર્ગંધમાં જીવડા પડેલા હોવા, હિંસા અને તે વળી ક્રૂર રીતે, પાપ કર્મ અને તે વળી સત્કર્મ કે પવિત્ર વસ્તુના સંબંધમાં, એ ઉદ્દીપન વિભાવ છે. વાંચનાર સમજેજ છે કે સ્થાયિભાવને અંતઃકરણમાંથી જાગત કરી બાહાર લાગી વિસ્તારનાર તે ઉદ્દીપન વિભાવ છે. કમકમી પ્રકટ કરવાની એટાઓ એ અનુભાવ છે. જેમ થુંકવું, મોહું ફેરવવું, નાક દાબવું, આંખો સંકોચવી, હરા! હર! કહેવું, એ સર્વે અનુભાવ છે. મોહ, અપસ્માર, આવેગ વ્યાધિ, મરણ, એ વગેરે વ્યભિચારી ભાવ છે.

દાહરણ.—

કુંડાલિયો.

વિષ્ટા મુત્ર પરુ અને લાલ લીંટને લોહિ,
 આંતરડાં નસ માંસમાં, કૈંક ગયેલાં કોહિ;
 કૈંક ગયેલાં કોહિ, જીવ જેમાં खदवदता,
 કંપી ભાગે મુજન, લગારેક નજરે ચઢતાં!
 જે મુળી ધાન પાછું ઓકે છે શિષ્ટા,

તેને હેતે સ્વાય શ્વાન સમ જન ગરવિષ્ઠા.

આ ઉદાહરણમાં સુજનનો સ્વાભાવિક કંટાળો કે જુગુપ્સા એ સ્થાયિ ભાવ છે; માંસ વગેરે આલંબન વિભાવ છે; જીવડા વગેરે ઉદ્દીપન વિભાવ છે; કંપીને ભાગવું એ અનુભાવ છે; ઉત્તરી થવારૂપ વ્યાધિ એ વ્યભિચારી ભાવ છે. એ સર્વથી જુગુપ્સાને જાણનાર સામાજિકમાં ખીભત્સરસ પ્રકટે છે.

આ રસનો વર્ણુ નીલ તથા દેવતા ગણાકાળ છે. કેટલાક માત્ર વ્યભિચાર સંબંધી વર્ણુનનેજ ખીભત્સરસ માની ભૂલે છે તેમને આ ઉપરથી સમજાયું હશે કે કેવળ વ્યભિચારજ નહિ પણ સુજનને કંટાળો આપનાર દરેક કૃત્ય કે દરેક પદાર્થને ખીભત્સરસની વસ્તુરૂપે વર્ણુ સકાય.

અદ્ભુતરસ.

અદ્ભુતરસમાં સ્થાયિભાવ વિસ્મય છે; લોકોત્તર કાર્ય (જે કાર્ય સામાન્ય મનુષ્યથી બની શકે નહિ તેવું કાર્ય) આલંબન વિભાવ છે; લોકોત્તર કાર્યના ગુણોનો મહિમા એ ઉદ્દીપન વિભાવ છે; જડ થઈ જવું, પરસેવો થવો, રવાં ઉભાં થવાં, ગદ્ગદ્ વાણી બોલવી, ગભરાટ થવો, નેત્રનો વિકાસ થવો, ધસાદિ અનુભાવ છે; વિતર્ક, ત્વરા, બ્રાન્તિ

હર્ષ, વગેરે સંચારી ભાવ છે. એનો વર્ણ પીત છે અને તેનો દેવતા ગંધર્વ છે.

ઉદાહરણ—સીતાના સ્વયંવર વખતે રામે શિવનું ધનુષ્ય ભાગ્યું તેનું વર્ણન કરતાં કવિ કહે છે કે,—

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

उपाडी न शक्या, न खेंचि शकिया, नीचुं नमाव्युं नहीं;
राजा रावण आदि गर्व तजीने बैठा निहाळी मही;
तोड्युं ते त्रिपुरारिना धनुष्यने रामे ग्रही हाथमां,
चौक्या ते सुणि पशुराम वनमां ब्रह्मर्पिना साथमां.

આ ઉદાહરણમાં પરશુરામનો અને ળીજ્ઞ રાવણાદિક બેનારાનો વિસ્મય એ સ્થાયિ ભાવ છે; શિવનું ધનુષ્ય તોડવારૂપ લોકોત્તર કાર્ય એ આલંબન વિભાવ છે; શિવના ધનુષ્યને તોડવાથી સીતાની અથવા મહાકીર્તિની પ્રાપ્તિ અને તે કાર્ય બનવાની કઠિનતા એ ઉદ્દીપન વિભાવ છે; પરશુરામ આદિકનો ગમરાટ એ અનુભાવ છે; તથા રાવણ આદિકની જમીન ઉપર નીચે બેઠે રહેવાથી વ્યંજિત થયેલી લજ્જા એ વ્યભિચારી ભાવ છે. એ સર્વથી વિસ્મયને સમજનારા સામાજિકના મનમાં જે રસ (દ્રવપણું) ઉપજે છે તે અદ્ભુત રસ છે.

કેટલાક જાણે છે કે કોઇક અસંભવિત ગપ ઠોકવી એટલે અદ્ભુત રસ કહેવાય; પણ એ સમજ ભૂલ ભરેલી છે તે આ ઉપરથી સમજશે.

શાંતરસ.

ઉત્તમ પ્રકૃતિવાળા નાયકમાં આ રસ વર્ણવી શકાય છે. મોગરાના પુષ્પ જેવી કે ચંદ્ર જેવી સુંદર તેની કાંતિ (વર્ણ) છે; શ્રી નાશાયણ તેના દેવતા છે; સ્થાયિભાવ + શમ છે. અનિલત્વના જ્ઞાનથી તમામ વસ્તુમાં નિઃસારપણું જોવું અથવા પરમાત્મસ્વરૂપ એ આલંબન વિભાવ છે; પુણ્યાશ્રમ, હરિક્ષેત્ર, તીર્થ, રમણિકવન, મહા પુરુષો સમાગમ, એ વગેરે ઉદ્દોપન વિભાવ છે. શેનાંચ આદિક અનુભાવ છે; નિર્વેદ, હર્ષ, સ્મરણ, મતિ, ભૂતદયા, આદિક વ્યભિચારી ભાવ છે.

ઉદાહરણ.—

ઝુલણા છંદ.

સ્નાન કરિ નર્મદા નીરમાં ધીર નર એક કૌપીન અંગે ધરીને,
નર્મદે! નર્મદે! એમ ઉચ્ચારતો હર્ષથી રોમ ઉમાં કરીને;
સંગ નથિ કોઈનો નિસ્પૃહી નિપુણ તે જગત જંજાળને શૂન્ય દેખે,
ધન્ય સંન્યાસને, વાસના છોડિ જે આશના પાશ તૂળ તુલ્ય લેખે.

નર્મદા તીર્થમાં વસનારા કોઈ સન્યાસીનું આ વર્ણન છે. આશાના પાસમાં એ પકડાયેલો નથી તેથી એની અભિલાષા વિનાની સ્થિતિ સમજાય છે તથા નર્મદે! નર્મદે! એવા ઉચ્ચારથી આત્મા સુખમાં વિ-

+ અભિલાષા વિનાની અવસ્થામાં જે આત્મામાં વિત્રાંતિ કરવા રૂપ સુખ તેને શમ કહે છે.

શ્રાંતિ સમન્વય છે, માટે એ ગનની શમવૃત્તિ છે; અને એ શમવૃત્તિ એ આ જગોએ સ્થાયિ ભાવ છે. નર્મદાસ્પ પરમાત્મા સ્વરૂપ એ આલંબન વિભાવ છે; નર્મદા તીર્થ એ ઉદ્દીપન વિભાવ છે. રોમાંચ એ અનુભાવ છે. હર્ષ એ વ્યભિચારી ભાવ છે. એ સર્વથી શમને જાણનારા સમાસદમાં જે અસર થશે તે શાંત રસ છે. મહાભારત, પ્રભાષ ચંદ્રોદય, અખાતા છપ્પા, વૈરાગ્ય શતક, ઇલાદિમાં તેનાં પુષ્કળ ઉદાહરણ છે.

દયાવીર વગેરે જે પાછળ વણ્યા છે તેમાંથી એકાદમાં આ શાંતરસના સમાવેશ થાય એમ છે, એવી જેને શંકા થતી હોય તેણે જાણવું કે અહંકાર રહિત અવસ્થામાં શાંત રસ ઉપજતી શકાય છે, અને દયાવીરમાં અહંકાર હોય છે. દયાવીરમાં આપણે નાગાનંદ નાટકમાંના જન-તવાહનનું ઉદાહરણ આપ્યું છે, તેનામાં મન્નવતી આદિક પર અનુરાગ હતો, અને છેવટે વિદ્યાધરનો રાજ્ય પણ થયો છે, માટે તે અહંકાર રહિત નહોતો પણ લાગ કરીને નર્મદા તીર્થમાં ફરતા સન્યાસીનું ઉદાહરણ જે આપણે શાંતરસમાં આપ્યું છે તેને અહંકાર નહોતો કેમકે તેની દૃષ્ટિ સમાન હતી, એમ વર્ણવ્યું છે.

બીજી શંકા એમ પણ કરી શકાય કે શાંતરસમાં છેલ્લી અવસ્થા વર્ણાય છે, જ્યાં રાગદ્વેષ, સુખદુઃખ, ઇલાદિ છે નહિ, તથા શમ ગુણ માત્ર જ્યાં જાગે છે, આવી મોક્ષ દશામાં આત્મરૂપ મનુષ્યમાં વ્યભિચારી ભાવ જે આનંદ થવારૂપ તે શી રીતે આવી શકે? આ પૂર્વ પક્ષનું સમંધાન એ છે કે, વિષય સુખની અભિલાષા ન રાખવી

એજ નિરીહાવસ્થા અને એજ શમ. પરમાત્મ સુખને કે તે સંબંધી-
આનંદને એથી બાધ આવતો નથી; માટે તેવો આનંદ વ્યભિચારી ભા-
વ હોઈને રસોત્પત્તિને વિઘ્ન થતું નથી.

ધર્મવીર, દયાવીર, દેવતાવિષય રતિ, ઇત્યાદિનાં વર્ણુન શાંતરસને
મળતાંજ છે પરંતુ તેમાં અલંકારવાસના પણ વર્ણાય છે; જે એ
અલંકારવાસના કાઢી લેઈએ તો ધર્મવીર વગેરે પણ શાંતરસ કહેવા-
ય. “જગતમાં જે કામ સંબંધી સુખ છે તથા જેને મહા દિવ્ય સુખ
માનેલું છે, એ સર્વે સુખ, તૃણાનો ક્ષય થવાથી જે સુખપ્રાપ્ત થાય છે
તેના મોજમા ભાગનું પણ નથી” એવું વિદ્વાનોનું કહેવું છે અને તે
અર્થ પણ છે- એવા તૃણાક્ષય રૂપ સુખમાં મનુષ્યનું અંતઃકરણ દ્રવી-
ભૂત (રસરૂપ) થયા વિના રહેતું નથી. એ ઉપરથી શાંતરસ એ સર્વો-
ત્તમ રસ છે એમ પણ ગાનવાને કારણ મળે છે.

વત્સલરસ.

કેટલાક નવ રસ ઉપરાંત દશમો વત્સલરસ માને છે, માટે આ જગ્યે તેનું પણ નિરૂપણ કર્યું છે. પુત્ર, મિત્ર, વગેરે ઉપર રક્ષણ કરવાની વૃત્તિ સહિત જે પ્રીતિ રાખવી તેને વત્સલતા કહે છે. વત્સલતા સ્નેહ એ એમાં સ્થાયિભાવ છે; પુત્ર, મિત્રાદિક આલંબન વિભાવ છે; તે પુત્ર, મિત્રાદિકની ચેષ્ટા, વિદ્યા, શૌર્ય, દયા, વગેરે ગુણો ઉદ્દીપન વિભાવ છે; આલિંગન કરવું, અંગને સ્પર્શ કરવો, ચુંબન કરવું, બેસવું, રેમાંચ થવું, હર્ષાશ્રુ આણવાં, એ અનુભાવ છે; અનિષ્ટ શંકા, હર્ષ ગર્વ, આદિક સંચારી ભાવ છે. એ રસનો વર્ણ કમળના ગર્ભ જેવો તથા એનો દેવતા લોકમાતાઓ કલ્પેલી છે.

સમ્પરા વૃત્ત.

પૂરો હું ભાગ્યશાળી સકલ ભુવનમાં કૃષ્ણને પુત્ર પામી;
વાણી તેની સુણીને સુખકર મધુરી અંતરે પ્રીતિ જામી;
એવું શ્રીનંદ બોલ્યા મુખ નિરખી અને પુત્રનું પાસ આણી,—
ચોળે બેસાડતાંમાં નયન થકી વહ્યું પ્રેમનું પૂર પાણી.

આ ઉદાહરણમાં કૃષ્ણને જોવાથી ઉપજેલો નંદનો વાત્સલ્ય સ્નેહ વર્ણવી બતાવ્યો છે. નંદનો વાત્સલ્ય સ્નેહ એ એમાં સ્થાયિભાવ છે; કૃષ્ણ એ આલંબન વિભાવ છે; કૃષ્ણની મધુર વાણી એ ઉદ્દીપન વિભાવ છે; નંદના નેત્રમાંથી હર્ષનું પાણી નીકળ્યું એ અનુભાવ છે; નંદનો પો-

તાને ભાગ્યશાળી માનવારૂપ ગર્વ એ વ્યભિચારી ભાવ છે. એ સર્વથી વાત્સલ્યને જાણનારા સમાજિકમાં વત્સલરસ પ્રટકે છે.

સ્ત્રીવિષયક રતિને શૃંગાર અને પુત્રાદિ વિષયક રતિને વત્સલ રસ ગણ્યો છે, ત્યારે મિત્ર વિષયક રતિને મિત્ર રસ કેમ ગણ્યો નથી? આ શંકા સેહેજ ઉપજે એવી છે. સ્ત્રી વિષયક વાસના જે ‘કામ’ના નામથી ઓળખાય છે તે એવી બળવત્તર અને વિલક્ષણ છે કે તેને પ્રીતિના સામાન્ય મથાળા નિચે મૂકવા કરતાં જુદીજ મનોવૃત્તિ ગણવી વિદ્વાનો-એ પસંદ કરી છે. એ રીતે બીજી પ્રીતિવાસનાઓથી સ્ત્રીવિષયક રતિ છૂટી પડી ગયા પછી પુત્રાદિ વિષયક રતિ બીજે નંબરે આવે છે. પુત્રાદિ શબ્દથી સમજાય છે કે પુત્ર અને પુત્ર જેવા બીજા, એટલે નાતો ભાઈ, દીકરી, ભાણેજ, મિત્ર, વગેરે. આ ઉપરથી મિત્ર વગેરે ઉપરના વત્સલતા સ્નેહનો પણ વત્સલરસમાં સમાવેશ થઈ જાય છે એમ જાણવું.

વત્સલતા અથવા વાત્સલ્ય સ્નેહ એ શબ્દમાં ‘રક્ષણ કરવાની વૃત્તિ સાથે રહેલો અકર્ત્રિમ સ્નેહ’ એટલા અર્થનો સમાવેશ થયેલો છે તે યાદ રાખવું જોઈએ. અને પછી જે મિત્રાદિ ઉપરનો સ્નેહ તમને અકર્ત્રિમ લાગતો હોય તો તેવા સ્નેહના વર્ણનને આપણે વત્સલ રસ માનીશું તો કાંઈ બાધ નથી. પણ જે સ્વાભાવિક પ્રીતિ માતાની પુત્ર પ્રત્યે અને ગાયની વાછરડા પ્રત્યે આપણે જોઈએ છીએ તેવી પ્રીતિ જે ભાણેજ, ભત્રીજો, મિત્ર, કે મામો, એમની વચ્ચે ન હોય તો તેના વ-

શુનથી વત્સલ રસ પ્રકટ થશે નહિ પણ કેવળ 'મિત્રાદિ વિષયક રતિ-ભાવ' પ્રકટ થશે. કેમકે રસ પ્રકટવાને સ્વાધિભાવ અથવા સર્વ મનુષ્યો-માં સામાન્યપણે સ્વભાવથીજ રિચર થયેલી વાસનારૂપ અને બીજાં ભૂત મનોવૃત્તિની જરૂર છે. જેમ બીજાંવિના વૃક્ષ પ્રકટનું નથી તેમ તે વિના રસ પ્રકટતોજ નથી. મિત્રરસ કેમ ન હોય શકે તે બિપરના વિવેચનથી રૂપટ સમજાશે.

શૃંગારથી માંડીને વત્સલ સુધી ગણનાં દશ રસનું નિરૂપણ આ જગોએ પૂરું થાય છે. એ બધા રસ કરતાં એકલા શૃંગારનું નિરૂપણ તમારા જ્ઞેવામાં એટલું બધું આવ્યું હશે કે તેથી તમે આ બીજા રસ બધે શૃંગારના પેટા રસ હોય તેમ જ્ઞેશે. પણ શૃંગારના આલંબન વિભાવનું વર્ણન સવિસ્તર કરવાથીજ એમ થયું છે. જે તેટલો ભાગ તે માંથી બાદ કરીએ તો પછી બીજા રસના પ્રમાણમાં શૃંગારનું નિરૂપણ તમને ભારે નહિ જણાય. પણ શૃંગારના આલંબન જે નાયક નાયિકા-જેના બિપર શૃંગાર રસ અવલંબીને રહ્યો છે, તેનું સંપૂર્ણ નિરૂપણ કયાં શિવાય કવિઓએ કાવ્યમાં જ્યાં જ્યાં જે જે રસભાવની વ્યંજના કરી હોય તે ધ્યાનમાં આવે નહિ માટે વિશેષે કરીને તેનું નિરૂપણ કરવું અહીં યોગ્ય ગણ્યું છે.

શૃંગારાદિ દશે રસમાં મનુષ્યની સ્વાભાવિક વાસનારૂપ વૃત્તિઓ ખીણવવાના પ્રકાર બતાવ્યા છે એમ કહીએ તો પણ ચાલે. તેથી કદાચિત્ રસશાસ્ત્ર નહિ જાણતો હોય તેવો પણ કોઇ બુદ્ધિમાન કવિ પોતાની તીક્ષ્ણ અને અસાધારણ બુદ્ધિથી તે તે મનોવૃત્તિને યોગ્ય

ઉદ્દીપન વિભાવ અને અનુભાવ વર્ણી શકે તથા રસ પ્રકટાવી શકે. પં-
 થુ કવચિત્ તેનાથી વિરક્ત વર્ણન થઈ જાય તો દૂધમાં મીઠું નાખ્યા
 જેવું થાય, તે ન થવા માટે આવા ગ્રંથ જાણવાની સર્યને જરૂર છે.
 સ્ત્રી પુરૂષની રતિ વર્ણવવી હોય તો તેને જાણે એવા અને તે વિસ્તાર
 પામે એવા વિચારો પ્રકટ કરવા; હાસ્ય વર્ણવવો હોય ત્યારે શાથી હા-
 સ ઉપજે?—શું જેવા સાંભળવાથી હાસ ઉપજે? હાસ ઉપજે ત્યારે શું
 થાય? હાસની સાથે બીજી કયી વૃત્તિઓ ઉપજે છે? ઇત્યાદિ વર્ણન ક-
 રવું; કદરુ રસ વર્ણવવો હોય ત્યારે શોક શાથી ઉપજે? શાથી વધે?
 શોક જેનામાં હોય તેની સ્થિતિ કેવી હોય? શોકની સાથે બીજી કયી
 કયી વૃત્તિઓ ઉત્પન્ન થાય છે? ઇત્યાદિ વર્ણવવું; અને એવીજ રીતે બધા
 રસનું વર્ણન કરવું. એ પ્રમાણે જ્ઞેતાં સ્થાયિભાવ જાણ્યા પછી બધા
 રસ વર્ણવવાનો ક્રમ એક સરખોજ જણાય છે, તથાપિ કેાઇ પ્રાસાદિત
 કવિજ તેને બરાબર જમાવી શકે છે.

ભાવનિરૂપણ.

કોઈક કારણથી ઉન્માદ જેવા ભાવ કવચિત્ સ્થિર જેવા જણાય તથાપિ પાત્રમાં તે સ્થિર રહી શકતા નથી, માટે તે ભાવો સ્થાયિભાવ કહેવાતા નથી. સ્થાયિભાવ અને બીજામાં એજ મુખ્ય તફાવત છે કે સ્થાયિભાવ પાત્રમાં સ્થિર રહીને રસોત્પત્તિ કરે છે. અને બીજા ભાવ અસ્થિર રહીને રસોત્પત્તિ કરે છે. આનંદનો સ્વાદ મળે છે માટે રસોત્પત્તિ તો તેને પણ કહીએ છીએ. જેમ વિક્રમોર્વશીમાં ચોથા અંકમાં પુરૂરવાનો ઉન્માદ વર્ણ્યો છે તે ભાવ વર્ણુના છે.

રસ જેમ રસ છે, તેમ ભાવ, રસાભાસ, ભાવાભાસ, ભાવશાંતિ, ભાવોદય, ભાવસંધિ, ભાવ શબ્દતા, એ પણ મનુષ્યના મનમાં આનંદનો અનુભવ કરાવે છે માટે તે પણ રસ છે. અને રસ છે, તો તેનું પણ ક્રમે કરીને નિરૂપણ કરવું ઘટે છે.

સેવક પરણવા જતો હોય અને રાજા તેની જાને જાય, ત્યારે જો કે સેવક હમેશા તો રાજાની પછવાડે દોડનારો છે તથાપિ તે દિવસે રાજા તેની પાછળની સ્વારીમાં ચાલનાર કહેવાય છે. તેમજ દેવ, ગુરુ, રાજા ઇત્યાદિક વિષયની રતિ વગેરે સ્થાયિભાવ કે બીજા વ્યભિચારો વગેરે ભાવનું પ્રાધાન્યપણે વર્ણન કર્યું હોય ત્યારે, રતિ આદિક ભાવ તે જગોએ વિભાવાદિકથી પુષ્ટ ન થઈને રસ ઉપગમવતા નથી; પણ જે ભાવનું વર્ણન કર્યું હોય છે તેનેજ શોભા આપે છે. આવી રીતે વર્ણુ-વેલા દેવાદિક વિષયના રતિભાવ, બીજા સ્થાયિભાવ, તથા વ્યભિચારી

ભાવને ‘ભાવ’ નામ આપેલું છે. રસ-રાસીઓ કહે છે કે “ભાવવિના રસ નથી, અને ભાવ રસવિનાનો નથી; ભાવ અને રસ પરસ્પર આધાર રાખીને રહેલા છે.” મતઘન્ય કે વિભાવાદિકથી પુષ્ટ થયેલા રતિ આદિક ભાવનું વર્ણન તે રસ કહેવાય છે અને વિભાવાદિકથી પુષ્ટ ન થયેલા રતિ આદિક ભાવનું વર્ણન, જે રસ ઉપજાવતું નથી, પણ માત્ર તે ભાવને જાગ્રતજ કરે છે તે, ભાવજ કહેવાય છે. રતિ ભાવ રસીને વિષે હોય ત્યારે તે શૃંગાર રસ ઉપજાવે છે, પણ તે રતિ દેવ, ગુરુ, રાજા, પુત્ર, મુનિ, ઈત્યાદિકમાં પણ હોઈ શકે, અને ત્યાં શૃંગાર ઉપજતો નથી, પણ કેવળ રતિભાવનીજ સભાસદોના મનપર ભાવના થાય છે. એનાં એક બે ઉદાહરણ નીચે આપ્યાં છે તે ઉપરથી ઉપર કહેલી બિના વિશેષ ધ્યાનમાં આવશે.

દેવ વિષયની રતિનું ઉદાહરણ.—

મુલના.

સ્વર્ગ અપવર્ગનું ભર્ગ ભારે મહે ! માહરે તુચ્છ છે તૂલ જેવું;
ચક્રવર્તીની કે શક્રની સાહ્યબી તે તણું સુલ પળ તુલ્ય તેવું;
એક ઇચ્છુંછું પદ તાહરે પ્રણમવા ભક્તિ તુજ મૂધરા સર્વ કાળે,
તું વિના અન્ય આશ્રય નથી માહરે તું વિના કો મને અન્ય પાળે !

આ ઉદાહરણમાં બોલનારની રતિનું આલંબન ઈશ્વર છે; ઈશ્વરનો પાળવારૂપ માહિમા ઉદ્દીપન છે; સ્વર્ગાદિક સુખની ઉપેક્ષા (બેદરકારી)

અનુભાવ છે; ભક્તિરૂપ ધ્યાન એ વ્યભિચારી ભાવ છે. રતિને જાણુ-
નારા સભાસદમાં આથી દેવ વિષે રતિ ઉત્પન્ન થશે.

મુનિ વિષયની રતિનું ઉદાહરણ,—

ઈંદ્ર વિજય.

શારદાંદુસમા સુખદાયક લાયક છો મુનિ શાસ્ત્ર વિશારદ !
આ હૃદયે બહુ પાપ હતાં પણ આજ વધાં બાને નાશ થયાં રદ;
પારદશા પરિપૂર્ણ તમોત્તમી, ઇન્દ્રિય જીતિ કર્યો સ્થિર પારદ;
નારદ જાય મુનીતાણે આશિષ, આજ થયું મનમાં સુખ નારદ.

નારદનાં દર્શન થવાથી તારો શાપ નિવર્તન થશે એવી અવધીતા-
જો એક યક્ષ નારદને જોઈને ઉપર પ્રભાણે બોલ્યો છે. યક્ષની રતિનું
આલંબન નારદ છે; ઇન્દ્રિય જય આદિક નારદનો મહિમા ઉદ્દીપન છે;
યક્ષનાં વચન અનુભાવ છે; સુખ થવારૂપ હર્ષ એ વ્યભિચારી ભાવ;
એ સર્વથી મુનિ વિષય રતિ જાણુનારા સભાસદમાં ભાવોત્પત્તિ થશે.

રાજા વિષયની રતિનું ઉદાહરણ.

દોહરો.

સામદ સૌ બોલ્યા હવે નિરખ્યા મારે ભૂપ,
પાન અમે સૌ પામીઆ, રુડાં વાઘ્યાં રૂપ;
તીરથ રૂપી રાયનું કરિયે નિત્ય દરશન;

પછી સ્વોટ શી પાનની પૃથ્વીપતિ પ્રસન્ન.
 સૂરજ દીઠે જઠ થકી ફૂલે કમઠ રિધરંગ;
 ત્યમ રાજા તમ દીઠડે અદકું ફૂલે અંગ.
 રીઝ ઘણી છે રાયજી, પાઠો છો નિત લાડ;
 ઉછેરનાર છો અધિપતિ, પાન તણો શો પાડ !

(સામળ.)

આ ઉદાહરણમાં સામદની રતિનું અવગ્રંથન વિક્રમ છે; રાજા તી-
 રથરૂપ છે એ વગેરે શબ્દોથી વ્યંજિત થયેલો રાજાનો મહિમા ઉદ્દી-
 પન છે; રાજા પ્રત્યે સામદનાં વચન અનુભાવ છે; રાજાને જોવાથી અંગ
 પૂલવું વગેરે શબ્દોથી વ્યંજિત થયેલો હર્ષ વ્યભિચારી ભાવ છે; એ
 સર્વથી રાજા વિષે રતિ જાણનારા સામાજિકમાં ભાવોત્પત્તિ થશે.

ગુરૂ વિષયની રતિનું ઉદાહરણ.

ઉપજાતિ.

ગુરુ દિસે છે હિતકારિ દેવ, પ્રીતે કરીશું ગુરુ દેવ સેવ;
 એ રીત બોલી આતિ પ્રીત આણી, નમ્યો પુરાણી ગુરુ પાયજાણી.

પુરાણીની રતિનું આલંબન ગુરૂ, ઉદ્દીપન હિતકારી દેવપણું સેવા
 કરવી તથા પગે લાગવું એ અનુભાવ, પ્રેમ આણવો એ શબ્દોથી વ્યં-
 જીત થયેલો હર્ષ વ્યભિચારીભાવ એ સર્વથી ગુરૂ વિષે રતિ જાણનારા
 સમ્યજનના મનમાં ભાવોત્પત્તિ થશે.

મિત્ર વિષે રતિનું ઉદાહરણ.

ઉપજાતિ.

સલા સુદામો દુરથી નિહાळી, દોડ્યા ઉઠી કૃષ્ણ વિવેકશાळી;
મેટ્યા જઈ નેણ ભરાયું પાણી; હું ધન્ય, બોલ્યા પછી ચક્રપાણી.

આ ઉદાહરણમાં કૃષ્ણની રતિનું આલંબન સુદામો; સુદામાના ગુણો ઉદીપન; કૃષ્ણનું દોડવું વગેરે અનુભાવ; અશ્રુ વગેરે વ્યભિચારી ભાવ એ સર્વથી મિત્ર વિષે રતિ જાણનારા સમાસદમાં ભાવોત્પત્તિ થશે.

એજ પ્રમાણે પુત્ર, પુત્રી, વગેરે બીજાં આલંબનકલ્પીને રતિ વર્ણુ શકાય, સ્ત્રી વિષે તેવી રતિ વર્ણુ હોય ત્યારે તે શૃંગાર કહેવાય છે.

કાષ્ઠ પૂછશે કે જમ સ્થાયિભાવમાંથી રતિનાં ઉદાહરણ આપ્યાં તેવાં હાસ વગેરે સ્થાયિભાવનાં પણ ઉદાહરણ આપી શકાય કે નહિ ? તેનો જવાબ એમ છે કે રતિ સ્થાયિભાવની પેઠે હાસ વગેરે સ્થાયિભાવ કેવળ ભાવરૂપે વર્ણવવા સંભવતા નથી; કેમકે રતિનું આલંબન તો સ્ત્રી પુરૂષ હોય ત્યારેજ શૃંગારરૂપે વર્ણાય છે. (પણ બીજા સંબંધી રતિ શૃંગારરૂપે વર્ણાતી નથી.) પણ હાસ વગેરેનું આલંબન તો ગમે તે કલ્પી શકાય છે. માટે ગમે તેને આલંબન કલ્પીને હાસાદિક સ્થાયિભાવનું વર્ણન કરશે તો તેથી રતિભાવની પેઠે ભાવોત્પત્તિ ન થતાં રસોત્પત્તિ થશે.

બ્યારે રતિ આદિક સ્થાયિભાવ, વિભાવ અનુભાવ વગેરેથી પુષ્ટ ન

થયા હોય પણ તે એકલાજ વર્ણવ્યા હોય ત્યારે તે માત્ર ઉદ્બુદ્ધ અથવા
જન્યત થયા છે એમ કહેવાય. જેમ, પાર્વતીને જોવાથી શંકરની રતિ
જન્યત થઈ તેનું વર્ણન કરતાં કવિ કહે છે કે,

શાર્દૂલ વિક્રોદિત.

લાગ્યું કામનું બાળ આવી હૃદયે શંભુ ચઢ્યા ધ્યાનથી;
પામ્યા ક્ષોભ લગાર યોગિ હૃદયે, રાજેન્દ્ર! જોડું નથી!
ઉઘાડ્યું નિજ નેત્ર જોઈ ગિરિજા દેવી સ્વરૂપે ભરી,
છૂટી ધીરજ ચિત્ત, વિહવલ થયું, શંભુનું તેણે કરી.

આ ઉદાહરણમાં પાર્વતિ વિષે શંકરની રતિ વર્ણવી છે, તે માત્ર
જન્યત થયેલો સ્થાયિભાવ છે. ઉદ્દીપન વગેરે સામગ્રી વર્ણવી નથી મા-
ટે તે શૃંગારરસ થતો નથી, પણ માત્ર સ્થાયિભાવની (રતિની)જ સ-
ભાસદોને પ્રતીતિ થાય છે.

વ્યભિચારી ભાવનું ઉદાહરણ જેમ, દીનતા નામે વ્યભિચારી ભા-
વનું વર્ણન કરતાં કવિ કહે છે કે,

ઈંદ્રવિજય.

વરસાદ ચઢ્યો, વિજલ્લી ચમકે, વદ પક્ષતળી રાત ગઈ;
પતિ અંધક, વૃદ્ધ તથા શરિરે પળ મંદ, ચિરંજિવ ઘેર નહિ;
બહુ જત્નાથી સાંચિ દિવેલ ધનું પડતાં ઘર તે પળ નાશ થયું;

વહુને પળ સાંપડવા તક છે, એમ સામુત્પન્ન મન વ્યગ્ર થયું.

આ ઉદાહરણમાં અનેક દુઃખ સામટાં એકે કાળે આવી પડવાથી સાસુના મનનો દીનતા નામે ભાવ વર્ણાયો છે. વ્યભિચારી ભાવનું વર્ણન પાછળ ગયું છે તેમાં એનાં પુષ્કળ ઉદાહરણ છે.

જેમ સાકર તથા મરી એકઠાં વાટીને ખાનારને બેતો ભેગો સ્વાદ આવે છે એ વાત ખરી, પણ ક્વચિત્ સાકરનું ગળપણ તથા મરીની તિખાશ વત્તી એાછી તેના સ્વાદેન્દ્રિયને જણાય છે, એજ પ્રમાણે વિભાવાદિકનું એકત્ર જ્ઞાન થવું તેનેજ રસ કહે છે; તથાપિ કાર્ષ્ણિક ભાવનું વિશેષ જ્ઞાન થવાથી તેનું પ્રાધાન્ય ગણી શકાય. એજ રીતે દેવાદિ વિષય રતિમાં રતિનું, જગત માત્ર થયેલા સ્થાયિભાવમાં તે સ્થાયિનું તથા વ્યભિચારી ભાવોના ઉદાહરણોમાં તે તે વ્યભિચારી ભાવોનું પ્રાધાન્ય જણવું. અને ભાવોનું પ્રાધાન્ય છે, માટે રસની અભિવ્યક્તિ ન થતાં ભાવની અભિવ્યક્તિ થાય છે.

રસાભાસ તથા ભાવાભાસ.

રસ કે ભાવની પ્રવૃત્તિ અધટિત સ્થાનમાં કરી હોય અથવા ભરત વગેરે આચાર્યોએ રસનાં જે સાહિત્ય કહેલાં છે તે પૂરેપૂરાં ન વર્ણવતાં તેમાંનાં થોડાં ધણાંજ વર્ણવ્યાં હોય, ત્યારે તે રસ કે ભાવ 'રસાભાસ' તથા 'ભાવાભાસ' રૂપે જણાય છે. અધટિત સ્થાનમાં તે શું? ગુરૂની સ્ત્રી વિષય રતિ વર્ણવવાથી શૃંગાર ઉપજે ખરો પણ શ્રાતાની ધર્મવૃત્તિ તેથી દુઃખાશે અને તેથી યોગ્ય આલંબન વિભાવ ન હોવાથી શૃંગાર રસ પૂરેપૂરો ન જગતાં શૃંગાર રસની છાયા જેવું કાંઈક જણાશે. કેમકે જે એકાગ્રતા શૃંગારથી બનવાની તે આ આભાસરૂપ શૃંગારથી બનશે નહિ. ભાવ વર્ણનામાં પણ એજ પ્રમાણે ભરતાદિ આચાર્યોએ કહેલાં સાહિત્ય પદ્યાં મૂકીને કે અધટિત સાહિત્ય લેખને વર્ણન કરે તે ભાવાભાસ થાય છે તે પણ એ પરથી સમજાશે. કયા રસમાં કે ભાવમાં કયાં અધટિત સ્થાન છે તે સમજવાને માટે નીચે કાંઈક દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે.

શૃંગારરસાભાસ.

ઉપનાયકમાં, સુનિ કે ગુરૂની પત્નીમાં, બહુ નાયકમાં, એકતરશી, પ્રતિ નાયકમાં, અધમ પાલમાં, કે તિર્યક પશુ પંખી આદિકમાં રતિ વર્ણવી હોય ત્યારે તે અધટિત સ્થાને વર્ણવેલી હોવાથી શૃંગાર રસ નહિ પણ શૃંગાર રસાભાસ કહેવામાં આવે છે. એમાંનાં કેટલાંકનાં ઉદાહરણ નીચે આપ્યાં છે.

ઉપનાયકમાં રતિ—જેમ,

ગીતિ.

સ્વામી બાઝક મારો, વનમાં અંધારું, એકલી હું છું;
 રૂઢ્ઢ મને જાવા દો, જોશે કોઈક સ્વેચ્છકું કહું છું.
 આ મુણતાં શ્રી રૂઢ્ઢ, આલિંગન દેઈ કામના પૂરી;
 તે હરિ સદા તમારી, કરો મનનિ ધારિ કામના પૂરી.

આ જગોએ કૃષ્ણ ઉપનાયક છે, તથા સ્ત્રીનાં માર્મિક વચનોથી
 તેની શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે રતિ સ્પષ્ટ જણાય છે માટે એ શૃંગાર રસાભાસ છે
 બહુ નાયકમાં રતિ—જેમ,

ઉપજાતિ.

ગિરીન્દ્ર કે ઇન્દ્ર, ધરેન્દ્ર કોઈ, વેપારિ કારીગર, માટ, મોઈ;
 (તારો)કટાક્ષ મારો+સચ્ચે પસાર્યો, લક્ષ્મી! કહે વહ્નિ કોણ તારો.

અથવા—

વસંતતિલકા.

જેના વિના ક્ષણ નથી રમતી તું બાઝી,
 તે છે કયો નર કહે બહુ ભાગ્યશાઝી;

જેને સદા મનથિ તું પ્રિયરૂપ માને,
તે કોઈ હોય કદિ તો પરમેશ જાણે !

પેદેલા ઉદાહરણમાં લક્ષ્મીની બહુ નાયકમાં રતિ વર્ણવી છે અને
ખીન્નમાં વેશ્યાની બહુ નાયકમાં રતિ વર્ણવી છે,

એક તરફી રતિનું ઉદાહરણ—

ઉપજાતિ.

મલે તિરસ્કાર કરે મહારો, મલે ગણે ગોપતનૂજ સારો;
તથાપિ કે'જે મુજ કે'ળ વારુ, હરી ગઈ રુક્મિણિ ચિત્ત મારું;

રૂક્મિણીને જોઈને મોહ પામેલા શિશુપાળનું આ વચન છે, તથા
તે દૂત મોહકીને રૂક્મિણીને સંદેશ કહાવે છે. એમાં રૂક્મિણી તિરસ્કાર
કરે છે તથા તે કૃષ્ણને વરવાને ધ્વજ છે, એ વાચ્યપરથી રૂક્મિણીની
રતિ શિશુપાળ પ્રત્યે નથી એમ જણાય છે અને રૂક્મિણી માફ ચિત્ત
હરે છે એ વાચ્યથી શિશુપાળની રતિ રૂક્મિણી પ્રત્યે છે, એમ માલમ
પડે છે, માટે એ એક તરફી રતિ વર્ણાઈ છે.

પ્રતિનાયકમાં રતિનું ઉદાહરણ.—જેમ, કરણની રાણી કમળા-
દેવીની અલાઉદ્દીન પ્રત્યે રતિ વર્ણવતાં કહે છે કે,—

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

દિલ્હીનો મુલતાન માન જવરું હારે હરાવ્યો નહીં;

જેણે કર્ણસમા અનેક કચરી આક્રાંત કીધી મહી;
 જેણે લાડ લડાવીને વશ કરી મારા સમી કામની;
 તે મારા શિરનો મળી નવ જશો તેના વિના જામની.

અલાઉદ્દીન ધૃષ્ટ, દુષ્ટ, વગેરે યુણવાળો હોવાથી કરણનો પ્રતિનાયક છે; અને કમળાદેવીની રતિ પ્રતિનાયકમાં વર્ણાદ છે, માટે એ રસભાસ છે.

અધમ પાત્રમાં રતિ,—

ઉપજાતિ

માઝા ચનોઠી તણિ પેરી અંગ, બે ચાર નાગાં શિશુ દેહું સંગ;
 શું રુપ એમાં શિવજી નહાવ્યું, કે ભીલડીમાં મન આવું વાઙ્યું!!

શિવજીની ભીલડી પ્રત્યે રતિ જોઈને પાર્વતીએ કહેલાં એ વચન છે. ભીલડી એ અધમ પાત્ર છે, માટે એ રસાભાસ છે.

અધમ પાત્રની રતિ વર્ણવવામાં એમાંથી એક ઉત્તમ પાત્ર જોઈએ એવો કાંઈ નિયમ નથી; અત્રે અધમ પાત્ર હોય તેનું વર્ણન પણ રસાભાસજ કહેવાય. જેમ,

સ્વાગતા.

મદ્યપાન કરિને મનમાન્યું, નારી સાથ રમવા મન માન્યું;
 દાસિ સાથ કરતો અણસારા, માંડ આ નિરખજો પ્રિય! મારા.

એમાં માંડ અને દાસી અન્ને અધમ પાત્ર છે, તે તેમના અતિશય

મધપાન ઉપરથી જાણાવ્યું છે; અને અણસારા શબ્દથી તેમની રતિ વ્યક્ત કરી છે. માટે એ અધમ પાતનો શૃંગારરસાભાસ વર્ણવેલો છે.

તિર્યકપાત્રની રતિ.—જેમ,

ગીતિ

પુષ્પ ઉપર ભમરી આ, ગાન કરે આસપાસ ડાડે ફરે;

સ્વામી પ્રસન્ન કરવા, વૃત્ત, ગાન, હાવ ભાવ જેમ કરે.

આ ઉદાહરણનાં ભમરીની ભમરા પ્રત્યે રતિ વર્ણવી છે. તે પક્ષીની છે માટે તિર્યકપાત્રની રતિ વર્ણવાથી શૃંગારરસાભાસ થયો છે.

હાસ્યરસાભાસ.

અધટિત સ્થાને હાસ વર્ણવવું તેને હાસ્યરસાભાસ કહે છે. જેમ, એક છોકરો તથા આપનો સંવાદ વરણવતાં કવિ કહે છે કે,

મનહર છંદ

બાપા ! બાપા ! આમ જુઓ એક મારી શંકા જુઓ,

કો જરા ડાઘાડો હુઓ, તો તેને શું કહીએ ?

બાપા કે'છે સૂણ માઈ, કે'વું એમ પાસે જાઈ;

મગ જાય છે વેરાઈ, ચતુરાઈ લાહિએ;

એવી ચતુરાઈ જાણી, કા'ણી બાપાની વચાણી,

બાપા પ્રત્યે કહી વાણી, ચતુરને છઈએ;

તમારાય પળ મગ જાય છે વેરાઈં બાપા,
સાંભરી લો, જાણી જોઈં બેશી કેમ રહીયે ?

આ ઉદાહરણમાં પુતના સંબંધે તેના પિતાનું હાસ વર્ણવ્યું છે તે અધટિત છે, માટે એ હાસ્યરસાભાસ છે.

ઉદાહરણ.—કરુણરસાભાસ.

ઉપજાતિ છંદ.

કૌપીન મારું નદિમાં તળાયું, ઢૂંચી ગયું તે ફરિ ના જણાયું;
નિઃશ્વાસ મૂકી વિધિને વચોડી, બાવો ગયો હામ તમામ છોડી.

આ ઉદાહરણમાં ઇષ્ટ વસ્તુ કૌપીનના નાશથી ઉપજેલો આવાનો શોક એ સ્થાયિ બાવ છે, કૌપીન આલંબન છે, કૌપીન તણાવું અને ઢૂંચવું એ ઉદ્દીપન છે, વિધિને વચોડવું એ અતુભાવ છે અને નિઃશ્વાસ મૂકવો વ્યભિચારી બાવ છે, માટે એ કરુણરસનું વર્ણન છે. પરંતુ પુનઃ પ્રાપ્ત થાય એવી હુદ્ર કૌપીનરૂપ વસ્તુનો શોક અને તે વળી માયાનો ત્યાગ જોણે ક્યોંછે એવા આવાએ ક્યોં છે, માટે એ રસાભાસ છે.

ઉદાહરણ—રૈદ્રરસાભાસ

રાગ દેશાલની સાલ્હી.

વેળ રાતાં નેળ તાતાં, ધુજે સઘઠું અંગ;
ધનુષ લીધું તજી દીધો, કરણ અરિનો સંગ;

હાથ પછાડે, મુખે ત્રાડે, પરાક્રમ નિજ બોલે;
અર્જુન આવ્યો મારવાને, યુધિષ્ઠિરને खोळे.

આ ઉદાહરણમાં અરજુનનો ક્રોધ યુધિષ્ઠિર પ્રત્યે વર્ણવ્યો છે તે અધિષ્ટિત સ્થાને છે માટે એ શૈદ્રરસાભાસ થયો છે.

ઉદા૦—વીરરસાભાસ.

કુંડલિયો.

ફરવા નિકળ્યો પારધી જાઠ લેઈ કરમાંય,
વરૂં એક નજરે ચડ્યો, તે મૂંઝે મરી જાય;
તે મૂંઝે મરિ જાય, જોઈ પારાધિ મન દુઃખ્યો,
બોલ્યો ગદગદ વાળ, માઈ તું છે બહુ મૂંઝ્યો;
આ શરીર તુજ માટ, માંડ લે મક્ષણ કરવા,
સૂતો તેની પાસ હતો જે નિકળ્યો ફરવા.

આ ઉદાહરણમાં કહેલા પારધીનો દયા કરવાનો ઉત્સાહ વર્ણવે છે-
યાવીરસ પ્રકટ કર્યો છે, પણ તે પારધીરૂપ નિય પાત્રમાં હોવાથી
તથા દયા કરે એવી પ્રકૃતિવાળો ન હોવાથી રસાભાસ છે.

ઉદા૦—ભયાનક રસાભાસ.

પુષ્પિતાગ્રા.

રવિ અસ્ત થયો અરણ્ય આ છે, ધ્વનિ પળ ઘોર શિયાળના સુણ્યા છે;

મહદાં રણચેત્રમાં પડ્યાં છે, ધડ ઝાઝાં ઝમુમી જ્યહાં લડયાં છે.
અરિ છાવળી નાખિને રહ્યા છે, મુજ સાથી પળ કૈં કમી થયા છે;
કહી એ ધનુષ્યધારિ વીર, હરિ નાઠો અરજૂન છોડી ધીર.

આ ઉદાહરણમાં રણક્ષેત્ર જોઇને ઉપજેલો અરજૂનનો ભય વર્ણવ્યો છે, પણ અરજૂન વીર અને ધનુષ્યધારી છે માટે તેને વિશેષ ધટિત નથી; અને તેથી એ વર્ણનથી રસ નથી ઉપજતો, પણ રસાભાસ ઉપજે છે. એજ પ્રમાણે ખીભત્સ, અદ્ભૂત, શાંત અને વત્સલ રસાભાસ પણ વર્ણી શકાય. ઉપરનાં ઉદાહરણથી રસાભાસ કોને કહે છે તે લક્ષ્યમાં આવે એમ છે માટે વિશેષ લંબાણ ન કરતાં ભાવાભાસનું એકાદ ઉદાહરણ આપી એ વિષય સમાપ્ત કરીશું.

જેનામાં અથવા જે સ્થાને જે ભાવ ઉપજવો ધટિત નથી ત્યાં તે ભાવની યોજના કરીને વર્ણવવું તે ભાવાભાસ કહેવાય. જેમ વેશ્યામાં લજ્જા વર્ણવવી, અપ્રાપ્ય વસ્તુની ચિંતા વર્ણવવી, યોગીદ્રમાં મોહ વર્ણવવો, વગેરે.

ઉદાહરણ,—એક વેશ્યા પોતાની દાસીને કહે છે કે,—

મંદાક્રાંતા.

બેઠા છે ત્યાં નિપુણ સરવે વૃદ્ધ વિદ્વાન વારુ,

ગાવું તેમાં જરૂર ન ઘટે મૂલ્ય મૂકી ઉઘાડું;

તે માટે તું સજડ બુરખો લાવ આ ઠામ આલી,
વેશ્યા કેરું વચન મુણિને દાસીએ લીધી તાઢી.

ઉદાહરણમાં વેશ્યાની લજ્જા જે વર્ણવી છે તે ભાવાભાસ છે.

ચિંતાભાસનું ઉદાહરણ—જેમ કાંઈ પુરૂષ સ્વપ્નામાંની સ્ત્રી જો-
ઈને તેના વિષે ચિંતા કરે છે કે,—

વસંતતિલકા.

એ સુંદરી રુચિર કાંતિ મનોહરા છે,
મેઢાપ થાય ક્યમ? માહરુચિત્ત વાંછે;
એ'તો જરૂર મુર સુંદરિ કોક આવી
સ્વપ્ને સમાગમ દઈ ગઈ છે રિસાવી !!

એમાં અલભ્ય સ્વપ્ન સ્ત્રી વિષેની ચિંતા વર્ણવી છે તે ભાવાભાસ
છે. ભાવ ધણા છે માટે ઉદાહરણ પણ ધણાં થાય, પરંતુ ઉપરનાં એ
ઉદાહરણથી કેવા વર્ણનને ભાવાભાસ જાણવો તે સમજાશે એટલે બસ.

ભાવશાન્ત્યાદિ.

ઉપજેલા ભાવની શાંતિ કરવી તેને ભાવશાંતિ કહે છે, ભાવ ઉત્પન્ન થવો તેને ભાવોદય કહે છે; એ વિરુદ્ધ ભાવ એકત્ર જોડાવા તેને ભાવસંધિ કહે છે; અને જ્યાં ઘણા ભાવ એકઠા વર્ણાયા હોય ત્યાં ભાવશબ્દલતા કહેવાય છે. એ ચાર પ્રકારમાંથી ગમે તે પ્રકારે ભાવ વર્ણેલા જોવામાં આવે છે. માટે તેનું એક એક ઉદાહરણ આપી આ નીચે તે સ્પષ્ટ કર્યા છે.

ભાવશાંતિનું ઉદાહરણ,—

ઉધોર છંદ.

તજ તજ માનની તું માન,
પતિ પાચે પડે તે જાણ;
રાહ્યો આવડો શો ક્રોધ,
કરવો શો તને બહુ બોધ.
સુણિ આ સ્વામિ કેરાં વેળ,
અશ્રુધાર ચાલી નેળ;
બોલી બોલ એક ન બાઠ,
નાથે બાથ ગ્રહિ તતકાલ.

આ જગોએ ઉપજેલા ઈર્ષ્યા૩૫. સંચારી ભાવની રડવાથી થયેલી
શાંતિ નજીવી છે.

ભાવના ઉદયનું ઉદા૦,—

હરિણી.

ચરણ નમિયા, સ્વામી મારા, કૃપા નવ મેં કરી,
નિકલ ઠગ તું, એવી વાણી, કઠોર હું ડચરી;
ઘરથી નિકલિ જાતાં જોયા, રિસાઈ, પરંતુ હું,
ન શકિ જરિયે જાણી તેને સખિ ! દુઃખ શું કહું !!

ઉપજાતિ.

નિઃશ્વાસ નાચી નિર નેત્ર આણી,
સખીની સાથે વદી એમ વાણી;
નીચું નિહાળી પ્રમદા રૂપાળી,
બેસી રહી અશ્રુ શકી ન જાણી.

એમાં વિષાદ નામે ભાવનો ઉદય બતાવ્યો છે.

ભાવસંધિનું ઉદાહરણ,—

ગીતિ.

નેત્ર શિતલ કરનારું, રૂપ નિહાળી મદાંધ બનિયો છું;

પણ નથિ તે મઠનારી, એ દુઃખ પણ કંઈ ગણાય નહિ ઓછું.

આ જગોએ ૩૫ નિહાળીને થયેલો હર્ષ તથા અલબ્યતાને લીધે ઉપજેલો વિષાદ એ બે ભાવનો સંધિ વર્ણવ્યો છે. સંધિ એટલા મા-
ટે કે એક ભાવ ઉપલ્બ્ધ પછી તેની જોડે બીજો તેથી વિરુદ્ધ ભાવ
ઉપજી જોડાય છે,

ભાવશબ્દસત્તા—(ભાવની વિવિધતા),—ઉર્ધ્વશીના વિયોગથી પુર-
રવા મરવાનો વિચાર કરીને કંટું છે કે,

૧ આ અકાર્ય ક્યાં અને ચંદ્રનું ઉત્તમ કુલ ક્યાં ?

૨ ફરીને તે મઠેય સ્તરી.

૩ અમારું વેદાધ્યન તે (પ્રીતિ આદિક) દોષ શમાવાવાને

અર્થે છે.

૪ ક્રોધમાં પણ તેનું મુલ રૂપાલું લાગતું હતું.

૫ પાપ વિનાના સત્પુરૂષો મારે વિષે શું કહેશે ?

૬ સ્વપ્નામાં પણ તે દુર્લભ છે.

૭ હે ચિત્ત સ્થિર થા—સ્વસ્થ થા.

૮ કયો ભાગ્યશાળી પુરૂષ એના ઓઠનું પાન કરશે ?

આ ઉદાહરણમાં પ્રથમ વાક્યમાં મરવા ૩૫ અકાર્યનો ઉત્તમ કુળ
સાથે સુકાળલો કરી વિતર્ક કર્યો છે. બીજા વાક્યથી ઉત્સુકતા જણા-

વી છે. ઉર્વશી ઉપરના અનુરાગની નિવૃત્તિનો, અનુરાગની ઉત્કંઠાથી નાશ થાય છે. ઉત્કંઠા દોષરૂપ છે અને દોષ નાશક અમારું અધ્યયન છે, આ રીતે મતિરૂપ ભાવથી ઉત્સુકતા ભાવનો નાશ જણાવ્યો. વળી મુખની કાંતીનું સ્મરણ થઈ આવનાથી મતિનો પણ નાશ; કેમકે મતિ ઉત્કંઠાથી પ્રતિકૂળ છે અને સ્મરણ ઉત્કંઠાને અનુકૂળ છે. પાંચમા વાક્યમાં કાંતિ સ્મરણરૂપ અર્થની શંકા કરી છે; એ શંકાથી સ્મરણ-ભાવનો નાશ. વળી 'સ્વપ્નામાં પણ તે દુર્લભ છે' એમ દીનતા જણાવાથી અનર્થ જ્ઞાનરૂપ શંકાનો પણ નાશ; કેમકે એ દીનતા તેના અનુરાગને અનુકૂળ છે અને શંકા અનુરાગને પ્રતિકૂળ છે. સાતમા વાક્યમાં અનુરાગને પ્રતિકૂળ ધૃતિની વ્યંજના છે, અને આઠમા વાક્યમાં અનુરાગને અનુકૂળ ચિંતાની વ્યંજના છે; એટલે ધૃતિનો નાશ ચિંતાથી-એમ અનુક્રમે ભાવ ઉપજી તેથી વિરૂદ્ધ ભાવવડે તેનો નાશ ખતાવી આઠ ભાવની મિશ્રતા કે એકજ વિષયમાં ગોઠવણ કવિએ કરવાથી ભાવ શખલતા વર્ણવી છે.

આ વાત એક યાદ રાખવા જેવી છે કે ભાવશાંતિ વગરે કોઈ વખત રસમાં પ્રધાનપણે વર્ણાય છે અને રસ તેનો અનુચારક થાય છે. એ પ્રમાણે રસની પેઠે ભાવની પણ વ્યંજના કવિએ વખતે વખત કરીને રસનીજ ગરજ સારે છે અથવા રસને પુષ્ટિ આપે છે.

રસ દોષ.

રસશાસ્ત્રમાં અનભિજ્ઞતાથી કે પ્રમાદથી રસમાં દોષ ઉત્પન્ન થાય છે. દોષ ઉપજવાથી તેવાં દોષયુક્ત કાવ્ય નાટક વગેરે સભાસદનાં મનને એકાગ્ર કરવાને સમર્થ થતાં તથી, અને રસ જનમતો નથી, પણ વેરાધ જાય છે. કયી જગોએ કેવા પ્રકારના દોષ થવાનો સંભવ છે તે ઉપર વિચાર કરી રસશાસ્ત્રીઓએ કેટલાક નિયમ બાંધ્યા છે, તે હું સંક્ષેપમાં નીચે જણાવીશ. કાવ્ય નાટકમાં જે જે દોષ ઉપજે છે, તે બધા રસને લગતા નથી હોતા, તથાપિ અંચને બગાડવાથી રસ એની મેળે બગડે છે, માટે અહીં જોતાં તો કાવ્ય સંબંધી તમામ દોષ વિનનો અંચજ પૂર્ણ રીતે રસ ઉત્પન્ન કરવાને સમર્થ થાય, પણ તે બધા દોષનું નિરૂપણ કરતાં વિસ્તાર વધી પડે અને આ નિબંધ પણ રસ શાસ્ત્રનેજ લગતો છે, માટે રસગત દોષમાંના મુખ્ય મુખ્ય બતાવી શું કે જે તેના જીજ્ઞાસુઓને ઉપયોગી થશે.

નીચેપ્રમાણે દોષ બહુધા રસના વર્ણનમાં આવી શકે છે;

૧ રસાદિકનું સ્વશબ્દ વાચ્યત્વ.

૨ વિભાવાદિકની કટકદંપના.

૩ પ્રતિકૂલ વિભાવાદિકનું મહત્ત્વ.

૪ પુનઃ પુનઃ દ્વિતિ.

૫ અકાંડ પ્રથન અને અકાંડ છેદ.

૬ અંગનો અતિ વિસ્તાર.

૭ અંગીતું અનુસંધાન.

૮ પ્રકૃતિનો વિપર્યય.

૯ અનંગનું અભિધાન.

૧૦ રસની પરસ્પર વિરુદ્ધતા.

ઉપર કહેલાં નામ માલતીજ દોષ લક્ષ્યમાં નહિ આવે માટે તે દ-
રેકનું સ્પષ્ટીકરણ નીચે કર્યું છે.

૧ રસાદિકનું સ્વશબ્દવાચ્યત્વ.

રસનું જે નામ હોય તેજ નામ પ્રયંધમાં મૂકીને વર્ણન કરવું તેને
રસનું સ્વશબ્દ વાચ્યત્વ કહે છે. એજ પ્રમાણે સ્થાયિનું નામ ‘રતિ’
વગેરે શબ્દથીજ વર્ણન કરવું તે સ્થાયિનું સ્વશબ્દ વાચ્યત્વ જાણવું.
વ્યભિચારી ભાવનું નામ પ્રયંધમાં મૂક્યું હોય ત્યારે વ્યભિચારીનું સ્વશ-
બ્દવાચ્યત્વ અને ખીન્ન કોઈ ભાવનું નામ પ્રયંધમાં મૂક્યું હોય
ત્યારે તે તે ભાવનું સ્વશબ્દવાચ્યત્વ કહેવાય છે.

રતિ આદિક ભાવની વ્યંજના થાય છે ત્યારેજ અમુક વર્ણનનું
શ્રોતાના મનમાં ચિત્ર પડે છે. પણ કેવળ નામ બોલવાથી ચિત્ર પડતું
નથી; ‘જેમ દમયંતીની નળ ઉપર રતિ છે’ એમ માલ કહેવાથી શ્રો-
તાના અંતરમાં તે રતિનું ચિત્ર પડતું નથી, પણ એવું કાંઈ વર્ણન
કરવામાં આવે કે જે સાંભળતાં વગર કલ્પે શ્રોતા એમ સમજે કે
દમયંતીની નળ ઉપર ખુબ પ્રીતિ છે, ત્યારેજ તે વર્ણન શોભે છે. એમ
ભાવાદિકની વ્યંજના કરવાને બદલે તે ભાવનું નામ દેધને ચલાવવાથી

ધારેલી રસોત્પત્તિ થતી નથી માટે કોઈપણ ભાવ વગેરેનું સ્વશબ્દ વાચ્યત્વ એ દોષ છે.

વ્યભિચારી ભાવના સ્વશબ્દ વાચ્યત્વનું ઉદાહરણ,

પાર્વતીએ પોતાના પતિ શંકરને પ્રથમ જોયા તેનું વર્ણન કરતાં કવિ કહે છે કે—તે પાર્વતીની દ્રષ્ટિ તમારું કલ્યાણ કરો; જે દ્રષ્ટિ સ્વામિના મુખને વિષે લજ્જા યુક્ત (નવોઢા હતી માટે) હાથીનું ચર્મ જોવાથી કરૂંગાયુક્ત (મારેલા હાથી ઉપર) સર્પ જોવાથી ત્રાસ યુક્ત, અમૃત શરતા ચંદ્રને જોઈને વિસ્મયવાળી (હાથીનું ચામડું ઓઢાનારને ચંદ્ર સરખું મહા રત્ન કયાંથી એવી રીતે), ગંગા સપત્નીને જોઈને ર્ઈર્ષ્યા યુક્ત અને કપાલ (મનુષ્યના માથાની ધોપરી) જોઈને દૈન્ય યુક્ત (આવાજ મંગલ અલંકારવાળો મારો સ્વામિ છે કે?) જણાય છે, તે પાર્વતાની દ્રષ્ટિ તમારું કલ્યાણ કરો.

ઉપરના ઉદાહરણમાં લજ્જા, ક્રૂષ્ણ (છે તો સ્થાયિ પરંતુ શૃંગારમાં વ્યભિચારી રૂપે), ત્રાસ, વિસ્મય (સ્થાયિભાવ છતાં શૃંગારમાં વ્યભિચારી રૂપે), ઈર્ષ્યા, દૈન્ય, એ બધા વ્યભિચારી ભાવ છે, અને તેનું વર્ણન તેનાં નામ માત્ર આપીનેજ કર્યું છે એ રીત નથી; કેમકે એથી વ્યંગ (ધ્વનિ) ઉપજતો નથી અથવા ધ્વનિનો નાશ થાય છે; માટે એ

વ્યભિચારી ભાવોનું નામ માલતીજ વર્ણન કરવું એ ૨૨૨ દોષ છે. એ જગોએ આ રીતે હોત તો સુંદર દેખાત;—જેમ,—

સ્વામીનું મુખ જોઈને નમ્ર (લજ્જા નમ્રતાથી સમજાય છે),
હાથીનું ચર્મ જોઈને અરધી મીર્ચિલો, સાપને જોઈને ધ્રુજતી, અમૃત
ક્ષરતા ચંદ્રને જોઈને પલકારા રહિત, ગંગાને જોઈને બન્ને ભરો
એકઠી થતી એવી, અને ધોપરી જોઈને કરમાયલી, એવી પાર્વતી-
ની પ્રથમ શિવના સમાગમ વચ્ચેની દ્રષ્ટિ તમારું કલ્યાણ કરો.

આ સુધારેલા ઉદાહરણમાં લગ્નગદિક વ્યભિચારી ભાવને બદલે
જે અનુભાવ મૂક્યા છે તેથી તે તે વ્યભિચારી ભાવની વ્યંજના થઇને
રસોત્પત્તિ નિર્દોષ થાય છે.

એજ પ્રમાણે કોઇ રસનું નામ પ્રત્યંધમાં મૂકવું કે શૃંગારાદિ શબ્દ
પડે વર્ણવવું તે પણ સ્વશબ્દ વાચ્યત્વ દોષ છે. જેમ—

આર્યા ગીતિ.

કામ દેવના જયની મંગલ શોભા રૂપી નિહાળી ચાઢા;

ધન રસ ઉપજ્યો મનમાં, જોતાં તેના કટાક્ષેરા ચાઢા.

આ જગોએ ‘રસ’ શબ્દ મૂક્યો છે એ ‘રસનું’ સ્વશબ્દ વાચ્યત્વ’
નામે દોષ છે; ગીતિના ત્રીજા ચરણમાં “પ્રીતિ મનોહર ઉપજી”
એમ હોત તો તે નિર્દોષ થાત.

શૃંગારનું સ્વશબ્દ વાચ્યત્વ ઉદા.

ઉપજાતિ.

અંગ્રેજ બાઠા શુભ કામ માઠા,
કાઠા નિમાઠા શિરના નિહાબ્યા;
તે દીનથી તે ફરી ના જણાયો,
શૃંગાર કેરા જઠમાં તણાયો.

કોઈ અંગ્રેજતરૂણી સાથે લુપ્ધ થઈ જતા રહેલાતું આ વર્ણન છે. એમાં ‘શૃંગાર’ શબ્દ થઈયું કરવારૂપ દોષ છે. “જે સ્નેહ કેરી નદિમાં તણાયો” એમ હોત તો તે દોષ ઉપજત નાંહે.

સ્થાપિતું સ્વશબ્દ વાચ્યત્વ ઉદાહરણ—

વંશસ્થ.

પ્યારીતણા મોતનિ વાત સાંભઠી,
નેત્રેથી ચાલ્યું નિર ના રહ્યું સઠી;
એ રીત તેને અતિશોક ઉપજ્યો,
તેણે કરીને ઘરબાર તે તજ્યો.

આ ઉદાહરણમાં ‘શોક’ એ કરૂણતા સ્થાપિ હોવાથી સ્થાપિતું સ્વશબ્દ વાચ્યત્વરૂપ દોષ એમાં છે. ત્યાં એમ હોત કે,

“મેઠાપની આશ તમામ તોડિને

ચાલ્યો વિદેશે ઘરબાર છોડિને.”

તો દોષ ન ગણાત.

૨ વિભાવાદિકની કટ કલ્પના.

જ્યાં અનુભાવ વગેરે સાહિત્ય ઉપરથી આલંબન કે ઉદ્દીપનરૂપ વિભાવનો નિશ્ચય થઈ શકતો ન હોય ત્યાં કટ કલ્પના કહેવાય છે, જેમ,

ઉપજાતિ.

પ્રીતિ તજે છે, માતે વીસરે છે,

તે માન મૂલી સવલે મમે છે;

ઘડી ઘડી જાય પડી વિચારે,

ઉપાય શો આદરવો અમારે?

આ ઉદાહરણમાં પ્રીતિ તજે છે, વગેરે અનુભાવ કહ્યા છે, પણ એ અનુભાવ ઉપજવાનો હેતુ શોક છે કે રતિ તે નિશ્ચય કરતાં કંઈ પડે છે; કેમકે એવાજ અનુભાવ કંઈમાં પણ દેખાય છે માટે કામગીરી આલંબન વિભાવ અહીં કટ કરીને કલ્પાય છે. અને તેથી એમ વિભાવની કટ કલ્પનારૂપ દોષ છે. એજ રીતે અનુભાવ વગેરેની પણ કટકલ્પના સમજવી.

મતિકૂલ વિભાવાદિકનું ગ્રહણ.

જો રસનું વર્ણન કશું હોય તેથી વિરૂદ્ધ રસના વિભાવ વગેરે તેમાં વર્ણ્યો હોય ત્યારે આ દોષ ઉપજે છે. જેમ,

ગદ્ય.

હે સ્ત્રી પ્રસન્ન થા; આનંદ પ્રકટ કર; રોષ છાંડ; આ સૂકા-
તાં અંગમાં અમૃત સરસાં તારાં વચનરૂપ વારી છાંટ; સુખનું નિ-
દાન જે તારુ સુખ તેને લગાર મારા સામે ફેરવ; હે મુગ્ધે ! જીવિત
કાઠરૂપ હરણ દોડી ગયું તે પાછું હાથમાં આવવાનું નથી.

આ ઉદાહરણમાં કવિને શૃંગાર વર્ણવવાનો ઇરાદો છે. પણ હિ-
તનું અનિયત્ય પ્રતિપાદન તેણે છેવટે કર્યું છે; અનિયત્ય એ શાંત
રસનો વિભાવ છે અને એથી પ્રકાશ થએલો નિર્વેદ શાંતના સ્વાર્થભાવ
છે, તે આ શૃંગારમાં વ્યભિચારી ગણાયો છે તે પ્રતિકૂળ અદ્યુ છે.

એજ પ્રમાણે 'પ્રતિકૂળ અનુભાવનું અદ્યુ' એ પણ દોષ છે જેમ,-

ચોપાઈ.

પ્રિય જન ગુરુજન મધ્ય ભરાણો,

જોઈ લિયાનો જિવ ગભરાણો.

તે થકી કામનિષ્ઠ પરમાયું,

છોડી સકલ વન જાવા ધાર્યું.

અહીં સર્વસ્વ લાગ અને વનગમન એ અનુભાવ છે અને તે શાં-
ત રસના છે, માટે શૃંગારમાં પ્રતિકૂળ છે, એ દોષ.

પુનઃપુનર્દિશ્તિ.

ફરી ફરીને તેનો તે આવેશ પ્રકટ કરવો તેને પુનઃપુનર્દિશ્તિ

કહે છે. જેમ,—કામદેવને શિવે યાળી મૂક્યો તે જોધને રતિ વિલાપ કરવા લાગી. તેનું વર્ણન કરતાં કવિ કહે છે કે,—

શિશ્વરિણી

રડી છૂટા કશે, વિલપતિ પડી તે ધરણીમાં;
વદી વાળી શાળી, ચુક મુજ પડી શી કરણીમાં
અરે પ્યારા ! મારા સુખરૂપી મિનારા ! સ્વરી પડયો—
ભૂમિમાં ઓવિંતો, વિપમગ્રહ આતે કુળ નડયો !!

એ રીતે ઘણા વર્ણનથી પુષ્કળ કર્ણ રસની ધારા વેહેવરાવ્યા પછી કહે છે કે,—

દીઠો પ્યારા કેરો પ્રિયતમ સખા માધવ યદા,
રડી બાઝા છૂટા મુખથી સહુ લજ્જા કરી અદા;
કૂટી છાતી ફાટી રૂઝિર નીકળ્યું તેથિ ન સરે,
નિહાઝી વા'લાંને અધિક મનમાં વેગ પસરે.

આ જગોએ પ્રથમ પોતાના મૃત સ્વામિને જોધને તેનું ‘રડવું’ વર્ણવ્યા પછી તેના સખાને જોઈને પાછું ફરીને ‘રડવું’ વર્ણવ્યું છે, એ પિષ્ટપેષણ જેવું હોવાથી પુનઃપુનઃદિપ્તિ નામે દોષ ઉપજે છે.

અકાન્ડે પ્રથન.

ન જોઈએ ત્યાં તે રસનું વર્ણન કરવું તેને અકાન્ડે પ્રથન કહે છે. જેમ વેણી સંહારમાં દુર્યોધનનો પુત્ર લક્ષ્મણ તથા બીજા અનેક વીર મરા-

યાના વર્ણનની સાથે, તેજ વખતે, દુર્યોધન તથા તેની સ્ત્રી બાતુભતિનો શૃંગવર્ણ્યો છે તે ધટતો નથી. માટે ન જોઈએ ત્યાં રસને વર્ણવવારૂપ દોષ એમાં છે. અથવા.—

વંસતતિલકા.

ગંધાય જ્વાહિ દુરગંધ ભરેલિ જેવી,
સ્વેદાદિ મેલ થકિ કામનિ માનું તેવી;
દુર્વાન સર્વ અવઢા મનથી અકારી,
તું તોય છે તરૂણિ પ્રાણ સમાન પ્યારી.

આ ઉદાહરણમાં શૃંગાર વર્ણવેલો હતો તો પ્રથમના ત્રણ ચરણોમાં ખીમત્સ નહોતો વર્ણવેલો જોઈતો; પણ વર્ણવ્યો છે માટે ‘અકાન્ડે પ્રથમ’ દોષ લાગે છે.

અકાન્ડે છેદ.

જ્યાં ન જોઈએ ત્યાં રસનો છેદ—જેમ, વીરચરિતમાં ખીજ અઠ્ઠામાં કંકણુ યુક્ત કરવાને જાણીયું એવી રાધવની ઉક્તિમાં એ દોષ છે અથવા.—

ઉપજાતિ.

પ્યારી તણા ઓઠનું પાન પીને,
વિનોદની વાત વિષે પડીને,

નિહાલિ સામું જરિ હાસ્ય કીધું,

માઠા ધરિને હરિ નામ લીધું.

અહીં સંભોગ શૃંગારના વર્ણનમાં ભક્તિના વિષયનું વર્ણન કરી રસનો છેદ કર્યો છે તે દોષ છે.

અંગની અતિ વિસ્તૃતિ.

અપ્રધાન અંગનું (પ્રાત નાયક વગેરેનું) અતિ વિસ્તારથી વર્ણન જેમ, હયગ્રીવ વધમાં હયગ્રીવનું અતિ વિસ્તારથી વર્ણન કરેલું છે તે દોષ છે. તેમજ રામાયણમાં રાવણનું અતિ વિસ્તારથી વર્ણન કરવું તે પણ એજ દોષ છે.

અંગીનું અનનુ સંધાન.

જેમ રતનાવળી નાટકમાં બ્રાહ્મણ કંચુકી જે સગરિકાના બાપને ઘેરથીજ આવેલો હતો તે વિષે સગરિકાની વિસ્મૃતિ એ અનનુસંધાન દોષ છે.

પ્રકૃતિનો વિપર્યય.

નાયકની પ્રકૃતિ લણુ પ્રકારની છે. દિવ્ય, અદિવ્ય, અને દિવ્યાદિવ્ય ઇંદ્રાદિક એ દિવ્ય પ્રકૃતિ છે, દુષ્યંત, માધવ, વત્સરાજ, વગેરે અદિવ્ય પ્રકૃતિઓ છે; અને રામ, કૃષ્ણ, આદિક દિવ્યાદિવ્ય પ્રકૃતિઓ જાણવી. એ પ્રકૃતિઓવાળા નાયકમાં વીર, રૌદ્ર, શૃંગાર અને શાંત રસ મુખ્યત્વે કરીને વર્ણાય છે, હવે તે નાયક પાછા ધીરોદાત્ત, ધીરોદક્ષ, ધી-

રપ્રસાંત, અને ધીરલલિત એમ ચાર જાતના હોય છે. તેમાં વળી ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ એવા ભેદ હોય છે. એમ છત્રીશ પ્રકારની નાયકની પ્રકૃતિઓ હોય છે. તેમાંથી જે પ્રકૃતિ હોય તેને છોડીને ઉલ્લસી પ્રકૃતિનું વર્ણન કરવું તેને પ્રકૃતિનો વિપર્યય કહે છે. રતિ, હાસ, શોક, અદ્ભૂત એ ભાવ અદિવ્ય ઉત્તમ પ્રકૃતિમાં વર્ણાય છે. પરંતુ સંભોગ શૃંગારરૂપ રતિ તેમની ન વર્ણવતી. કેમકે તે તો માતાપિતાનો સંભોગ શૃંગાર વર્ણવ્યા જેવું છે, માટે અત્યંત અધટિત છે.

“હું મહારાજ! ક્રોધ શમાવો, શમાવો; એમ આકાશમાં દેવો બોલે છે એટલામાં તો શિવના નેત્રમાંથી નીકળેલા અગ્નિએ કામને બાળીને ભસ્મ કરી નાખ્યો.” આ ઉદાહરણમાં કહેવો ક્રોધ સઘઃ કૃળ આપનારો છે, તે દિવ્ય પ્રકૃતિમાં છે, માટેજ હીક શોભે છે. એજ પ્રમાણે સ્વર્ગમાં, પાતાળમાં, કે આકાશ વગેરેમાં ગમન, સમુદ્ર ઉલ્લંઘન કરી જવો, પર્વત ઉપાડવો, વગેરે ઉત્સાહ તે દિવ્યમાંજ સંભવે. અદિવ્ય પ્રકૃતિમાં તો જેટલું સંભવિત લાગે તેટલું કે પુરાણાદિકમાં વર્ણુ હોય કે પ્રસિદ્ધ હોય તેટલુંજ સંભવે. અધિક હોય તો તેમાં અસત્યનો ભાસ થવાથી “નાયકની પેઠે આચરણ કરવું પણ પ્રતિનાયકની પેઠે આચરણ કરવું નહિ” એવો જે કાવ્યાદિકનો મોટો ઉપદેશ હોય છે તેનો કમ જતો રહે છે. દિવ્યાદિવ્ય પ્રકૃતિના નાયકનું બન્ને રીતે વર્ણન થાય. દિવ્યાદિકની પેઠે ધીરોદાતાદિકના પણ વિપરીત વર્ણનને વિપર્યય દોષ કહે છે જેમ, રામ એ ધીરોદાતા પ્રકૃતિ છે તેનું ધીરોદક્ષિણી પેઠે કપટથી વાલ્મીકી વધ કરવા વિષે વર્ણન એ વિપર્યય છે. એજ પ્રમાણે

શ, કાળ, વય, જાતિ, વેષ અને વ્યવહારને ઘટે તેવું વર્ણન ન કરતાં તેથી ઉચ્ચત્વ વર્ણવ્યું હોય ત્યાં પણ વિપર્યય દોષ સમજવો.

અનુચિત વર્ણન.

રસને ઉપકારક ન હોય તેવા અંગતું વર્ણન તે અનુચિત અથવા અનંગ વર્ણન કહેવાય છે. મતલબ કે જે વર્ણન કરવાથી રસને કોઇ ફાયદો થતો ન હોય કે જે વર્ણન કાઢી નાખવાથી રસને કાંઈ હાનિ થતી ન હોય તેવું વર્ણન એ ‘અનંગ વર્ણન’ નામે રસ દોષ છે. જે-મ, શાંત રસતું વર્ણન કરતાં કોઇ કવિ કહે છે કે.

ઉપજાતિ.

આ આગગાડી, બહુ પા’ડ ફાડી,
અપાર ફાડી, વનની ઉજાડી;
ઘશી અગાડી, તજિ खाड खाडी,
एनी पछाडी, शुभ एक वाडी.
एकांतमां त्यां शिवजी बिराजे,
प्रपंचनो लेश ज्यहां न छाजे;
ज्यां लोभ कामादि विकार लाजे,
त्यां तुं जईने जळतीर्थ ना’जे.
विरामजे श्री हरिने जपीने,
ज्ञानामृताब्धिथकि पान पीने;

સમગ્ર સંસાર અનિત્ય જાણી,
હરે ! હરે ! એમ ઉચાર વાળી.

અ.માં આગગાડીનું વર્ણન રસને ઉપકારક નથી માટે ‘અનંગનું વર્ણન’ છે એ દોષ છે.

નાયકના કોપ આદિકનું વર્ણન.

નાયિકાના પાદ પ્રહાર આદિ વર્ણનમાં પછી તેથી નાયકનો કોપ વર્ણવે એ પણ અનુચિત વર્ણનરૂપ દોષ છે. કેમકે તેથી પણ રસ ભંગ થાય છે. જેમ,—

મંદાક્રાંતા.

જાઓ જાઓ, જગતપર છે કામનિ કેંક ક્રોડ,
શું આવો છો મલિન મુખથી હારિને તે શું હોડ.
એવી રીતે વચન કહવાં કામનીનાં સુણીને,
રાતાં કીધાં નયન પિયુષ જ્ઞાઠ લાગી ગુણીને.

પર સ્ત્રી સાથે વિનોદ કરી આવેલા સ્વામિ પ્રત્યે આ તેની ખડિતા નાયકાનાં માનનાં વચન છે. તે સાંભળીને સ્વામિનાં રાતાં નયન થયાં ધ્યાદિથી તેનો કોપ વર્ણવ્યો છે તે દોષ છે. કેમકે તે વખતે સ્વક્રીયાને પ્રસન્ન કરવાથીજ પ્રીતિ ખીલે છે માટે તેમ ન કરતાં પ્રીતિ નાશક ઉપાય ક્રોધ યોજ્યો છે એથી રસનો ભંગ થાય છે.

રસની પરસ્પર વિરુદ્ધતા.

જ્યારે હાસ સ્થાયિભાવનું પોષણ કરીને કવિ વર્ણન કરતો હોય તે વખતે તેમાં ભયનું વર્ણન ભેગું કર્યું હોય તો હાસ ઉપજવામાં તેથી અટકાવ થાય છે. તથા કંઠાના પ્રસંગમાં હાસનું વર્ણન હોય તો તે પણ અવ્યુક્ત દેખાય, એ આપણે સાબિત કર્યા વિના પણ જાણી શકીએ છીએ. મનુષ્યના મનની વિરુદ્ધ વાસનાઓ જે એક બીજાને પુષ્ટિ કરતી નથી પણ એક બીજાનો નાશ કરે છે તેનું વર્ણન એકત કરવાથી રસ ભંગ થાય છે. માટે રસનો પરસ્પર વિરોધ આવે એવું વર્ણન કરવું એ પણ રસ દોષ છે. ક્યા રસ સાથે ક્યા રસ મૂકવાથી વિરોધ દોષ ઉપજે છે તે નીચે બતાવ્યું છે.

શૃંગાર—કંઠ, રૌદ્ર, વીર, ભયાનક અને ખીભત્સ એ પાંચની સાથે વિરોધી છે.

કંઠ—ભયાનક તથા હાસ્ય સાથે વિરોધી છે.

રૌદ્ર—હાસ્ય, શૃંગાર તથા ભયાનક સાથે વિરોધી છે.

વીર—ભયાનક અને શાન્ત સાથે વિરોધી છે.

ભયાનક—શૃંગાર, વીર, રૌદ્ર, હાસ્ય, અને શાન્ત સાથે વિરોધી છે.

શાન્ત—વીર શૃંગાર, રૌદ્ર, હાસ્ય, અને ભયાનક સાથે વિરોધી છે.

ખીભત્સ—શૃંગાર સાથે વિરોધી છે.

કેવું વર્ણન હોય તો રસનો વિરોધ વર્ણનો જાણ્યો તે સમજાવવા માટે નીચે એક ઉદાહરણ લખ્યું છે. જેમ કાષ્ઠ રીસાયલી સ્ત્રીને મના-

વવા માટે તેનો સ્વામિ સરપ ! સરપ ! કહીને તેને ચોકાવે છે એટલામાં ખરેખરો સર્પ નીકળવાનું વર્ણન કરીને કવિએ ભય ઉપજાવી શૃંગારને અતર્થાન કર્યા છે;—

માલિની છંદ.

હાઠિલિ હઠ ન છોડે કે ન બોલાવી બોલે,
પતિ તણિ વિનતીને તે ગળે તૂલ તોલે,
સમાજિ મન વિચારી ઘાટ નાથે ઉઠાવ્યો,
સરપ ! સરપ ! બોલી મે'લ આલો ગજાવ્યો.

વંશસ્થ.

એવે પડ્યો સર્પ દિઠો અવાસમાં,
ચોંકી ત્રિયા તે નિરખી નિશા સમો;
મનુષ્ય દેખી મન બ્રાંતિ ધારિને,
ઝંચી કરી ડોક ફળા પસારિને;

ઉપજાતિ.

લાંબો થઈને કરિ ફૂંફવાટો, ધસ્યો અગાડી ધરિને ફપાટો;
મુખેથી છોડી અતિ ફેરજ્વાળા, તે જોડે નાઠી ભયમીત બાળા.

એમાં માન વિપ્રલંભ અને ભયાનક સાથે વર્ણવેલા રસ પરસ્પર

વિરોધી છે માટે દોષ છે.

ઉપર રસના દોષ બતાવ્યા છે ખરા, પરંતુ તેની ઘટિત યોજના કરી હોય તો તે વખતે ગુણરૂપ પણ થાય છે. જેમ વ્યભિચારીભાવના નામ વગેરેથી વર્ણન કરવું એ દોષ છે એમ પાછળ કહ્યું છે, પરંતુ જ્યાં અનુભાવ વગેરેથી ભાવની સ્પષ્ટતા ન થતી હોય અને ભાવનું નામ મૂકવાથી રસનું પોષણ થતું હોય તો ત્યાં તે નામ દોષરૂપ થતું નથી.

રસથી વિરુદ્ધ સંચારી ભાવ, અનુભાવ કે વિભાવનું વર્ણન કરવું એ દોષ છે, તેમ છતાં, તેવું વર્ણન કરીને છેવટે તેનો બાધ કરી પ્રસ્તુત રસનું જ પોષણ કયું હોય તો તે પણ દોષરૂપ થતું નથી. જેમ, પાછળ વિરુદ્ધ ભાવોનું ઉદાહરણ આપ્યું છે ત્યાં લખ્યું છે કે “ચંદ્રનું કુળ ક્યાં અને આ અર્કાર્ય આત્મહત્યા ક્યાં ?” ઇત્યાદિમાં વિતર્કાદિ જે શાંતરસના ભાવ છે તે ઉપજ્યા છતાં પણ છેવટે ચિંતામાં પરિણામ આણી ઉપજેલા ભાવોનો ચિંતાભાવવડે બાધ કર્યો છે, તેથી પ્રસ્તુત રસનું જ પોષણ થાય છે. એ રીતે વિતર્કાદિ વિરુદ્ધભાવો આ જગોએ બાધ્ય હોવાથી દોષરૂપ નથી.

ઉપસંહાર.

અત્યાર સુધી આપણે જોયું કે વિભાવ, અનુભાવ અને સંચારી-ભાવ એ ત્રણથી રત્યાદિ સ્થાયિભાવ વ્યક્ત થઈને રસપણાને પામે છે, અને તે સવાસનિક મનુષ્યોને પ્રતીત થાય છે. અથવા બીજી રીતે બોલીએ તો સ્થાયિભાવના વર્ણનમાં રસની વ્યંજના હોય છે અને તે સહૃદય મનુષ્યો સમજીને આનંદ પામે છે. રસ ચિત્તને ચમત્કાર આપે છે. કોઈ કવિ કહે છે કે રસમાં ચમત્કાર એ સારરૂપ છે; અને ચમત્કાર સારરૂપ છે માટે રસ અદ્ભુત છે; અને અદ્ભૂત છે તો એ રસજ સર્વોત્તમ છે. કૃષ્ણાઆદિકમાં પણ એ ચમત્કારજ આનંદ આપે છે. ચિત્તના દ્રવવાથી અશ્રુપાત થાય છે એ આપણે પૂર્વે કહ્યું છે, અને તેથી સચિત્ત મનુષ્યોને રસસ્વાદ મળે છે. રસશાસ્ત્રીઓ નિર્વાસનિક મનુષ્યોને સભામાં યાંબલા સરખા ગણે છે. વિભવાદિક સામગ્રીથી શ્રોતાપણુ તદ્રૂપ થઈ જાય છે; કેમકે મનુષ્યના સ્વાભાવિક શુણ્ણની જ્યાં વ્યંજના થવા લાગી ત્યારે તે શુણ્ણ જેનામાં છે તે જગૃત થવા વિના રહેજ નહિં. સાધારણુપણાના અભિમાનથી ઉત્સાહાદિક જગૃત થાય છે. પ્રથમ તો રતિઆદિક સાધારણુપણુ પ્રતીત થાય છે. અને તેજ પ્રમાણુ ભાવાદિક પણ સાધારણુપણુ પ્રતિત થાય છે. પણ પછી તલ્લિનતા થવાથી સ્વપર ભેદ જતો રહે છે.

રસ વિષે કહેતાં સાહિત્યકાર કહે છે કે સત્વગુણના આધિભ્યથી અખંડ, સ્વપ્રકાશાનંદ રૂપ, ચિન્મય રસનો આસ્વાદ (અનુભવ) તેના પ્ર-

માતાને—જાણનારને કે અનુભવનારને મળે છે. એ આનંદ કેવો છે ? ખીન્ન લોકીક જ્ઞાનનો તેમાં સ્પર્શ નથી; બ્રહ્મસ્વાદના જેવોજ તે છે; અને લોકોત્તર (અલૌકિક) ચમત્કારનો તે પ્રાણરૂપ છે. રસનો સ્વાદ લેવાય છે એવું તો માત્ર જગતમાં કહેવાય છે; ખરું જોતાં તો રસની વ્યંજનાનું જ્ઞાન થાય છે.

કરુણાઆદિકમાં પણ જે પરમ આનંદ થાય છે તે સદૃશ્ય જોતોને અનુભૂત છે. માટે તેમનો અનુભવજ અહીં પ્રમાણ ગણ્ય એ છીએ. જો તેમાં દુઃખ હોત તો તેની કોઈ ઉત્કંઠા રાખત નહિ, તેમ રામાયણાદિક કાવ્ય દુઃખનાં હેતુ થઈ પડત. લોક વ્યવહારમાં તો શોક અને હર્ષ આદિકના હેતુઓ થઈ શોક અને હર્ષ થાય. પણ, કાવ્યને સંબંધે જોઈએ તો તેમાં તેમ નથી; પણ અલૌકિક વિભાવપણાને પામેલા રાવણાદિકથી દુઃખ કે રામાદિકથી સુખ થતું નથી, પણ સામટ મેજે સુખજ થાય છે એમ કહેતાં હરકત નથી.

કાવ્યાદિકથી સર્વને સમાન રસાસ્વાદ મળતો નથી, પણ મનની રચાદિ વાસનાના પ્રમાણમાં તે આસ્વાદ મળે છે.

વિભાવાદિકના નામથી જે વ્યાપાર કરવામાં આવે છે તે સાધારણ કૃતિ છે. એ સાધારણ કૃતિના પ્રભાવથી + પ્રમાતા જેણે, સમુદ્રોક્ષંધનાદિ કામ કર્યાં છે તેની સાથે પોતાને અભેદપણે માને અને એજ સાધારણપણાના અભિમાનથી ઉત્સાહાદિકનું જ્ઞાન થાય છે—ઉત્સાહાદિકમાં

+ પ્રમાણવડે પ્રમેયને જાણનાર તે પ્રમાતા.

પ્રમાતા જન્યત થાય છે; અને એજ પ્રમાણે રતિ આદિકભાવ પણ સામાન્યતઃ અભેદપ્રણે પ્રતીત થાય છે. રસાદિકમાં જે પરમાચ્યું છે તેને પ્રમાતા પરમાચ્યું માનતો નથી અને જે પોતાનું નથી તેને પોતાનું માને છે. એ રીતે પ્રમાતા રસાસ્વાદમાં વિભાવથી પોતાને નોખો ગણતો નથી. વિભાવના આદિક અલૌકિક વ્યાપારવાળા વિભાવને અલૌકિક કવ્ય એ કૂપણ નથી, પણ ભ્રષ્ટ્ર છે. કેમકે જે લૌકિક હોત તો કશ્ચાદિ રસાસ્વાદને બદલે દુઃખ ઉપજત. રસ પ્રકટ થવામાં વિભાવ એ કારણ છે; અનુભાવ એ કાર્ય છે; અને સંચારિભાવ એ કાર્યને વિસ્તારનાર છે. એ પ્રમાણે કારણત્વ, કાર્યત્વ, અને સહકારિત્વવડે વિભાવ, અનુભાવ અને સંચારિભાવ રસ પ્રકટાવવામાં હેતુભૂત છે. વિભાવાદિક પ્રત્યેકભાવ પ્રથમ જૂદા જૂદા જણાય છે ત્યારે તે રસની ઉત્પત્તિના હેતુ છે; પણ જ્યારે બધા એકઠા થઈને સાદૃશ્યના રસોદ્રિયપર પડે છે ત્યારે તે રસરૂપ એકજ કાર્ય બને છે. જેમ ખાંડ, લોટ અને ઘી જૂદાં જૂદાં હોય ત્યારે લાડુનાં હેતુ છે; પણ તે એકઠાં મળવાથી જે કાર્ય થાય તે લાડુરૂપે મનુષ્યના રસોદ્રિયને કાક જૂદોજ સ્વાદ આપે છે.

કોઈ વખત એમ થાય છે કે વિભાવાદિક ત્રણમાંથી એક કે બેનુંજ વર્ણન છતાં પણ રસોત્પત્તિ થાય છે. આમ થાય ત્યારે બાકીના ભાવ ધટારત પ્રમાણે સમજી લેવામાં આવે છે, એટલે રસોત્પત્તિ કહેવાને બાધ આવતો નથી. જેમ માલવિકાની અભિલાષાવાળો અગ્નિમિત્ર માલવિકાનું વર્ણન કરે છે કે,—દીર્ઘ નેત્રવાળું શરદના ચંદ્ર સરખું એનું મુખ, ખભાથી નીચા બાહુ, ધન તથા હાંચાં સ્તનવાળા

સંક્ષિપ્ત છાતી, ધસી કાઢેલાં હોય તેમ સ્વચ્છ એ પાસાં, મૂઠીમાં આવે એવડી કટિ, નિતંબવાળું જઘન, ઉંચી આંગળીઓ વાળા પગ, એ પ્ર-
માણે નૃસ કરનારાના મનની કલ્પનાજ જાણે હોય શું? તેવું એતું શ-
રીર સરજ્યું છે ! ” આ ઉદાહરણમાં અગ્નિમિત્રની રતિનો આલં-
બન વિભાવ માલવિકા નાયિકા છે, અને શૃંગાર રસની ખીજ સામગ્રી
નથી, તોપણ ઔત્સુક્ય આદિ સંચારી ભાવ, અને નેત્રવિકાસ આદિ
અનુભાવ આ જગોએ ધટેજ છે, માટે શૃંગાર રસોત્પત્તિ કહેવા-
ને હરકત નથી.

અનુકરણ (નકલ) કરનારની રતિ આદિકતું પ્રકટવું એ રસ નથી;
કેમકે જે રતિતું તે અનુકરણ કરે છે તે પરિમિત છે, લૌકિક છે, અ-
ને કાવ્ય નાટકમાં જોવામાં આવે છે માટે + સાંતરાય છે; અને રસોત્પત્તિ
માટે તો અપરિમિત, અલૌકિક, તથા અંતરાય વિનાની (એટલે જાથુક)
રતિ આદિકતું પ્રકટવું જોઈએ. માટે વેષ લેનારને રત્યાદિ રસરૂપે ક-
ળતાં નથી. શિક્ષા તથા અભ્યાસ વગેરેથી રામ આદિકના સમાન રૂપ
નટ ધારે, તથાપિ રસાસ્વાદ તેને પ્રાપ્ત ન થાય. કાવ્યાર્થની ભાવના
વડે તો એ પણ એક સભાસદ તરિકે રસાસ્વાદ મેળવી શકે. રસ
સાધ્ય (એટલે પેહેલાં ન જાણવામાં આવેલો તે હવે જાણવા થોડ્ય છે,

+ તે રતિ નટમાં નાટક સમયે જોવામાં આવે છે, પણ ખીજ
વખતે જોવામાં આવતી નથી માટે તે નિરંતર નથી પણ અંતરાય-
વાળી છે.

એવો) નથી; કેમકે તે ધડાની પેઠે, હોવા છતાં અગ્નાત રહે તેવો નથી, પણ જે હોય તો તે જાણવામાં પણ હોયજ, એવો તે છે. મતલબ કે પૂર્વે કહ્યું તેમ સદ્રુપ તથા આનંદ રૂપ છે. રસ કાર્ય નથી; કેમકે વિભાવાદિકના સમુદાયનો આલંબન રૂપ છે. જે રસ કાર્યરૂપ હોય તો વિભાવાદિનું જ્ઞાન તે રસ કાર્યનું કારણ થાય. અને કાર્ય થયા પછી કારણ તેમાં લીન થવાથી કારણ તથા કાર્યનું એકે કાળે જ્ઞાન થતું નથી. ચંદનના સ્પર્શનું (કારણનું) જ્ઞાન તથા તેથી ઉપજતા સુખનું (કાર્યનું) જ્ઞાન એકે કાળે થતુંજ નથી. પણ આપણને તો રસ તથા વિભાવાદિ સર્વેનું જ્ઞાન થાય છે માટે રસ કાર્ય નથી. રસ નિત્ય નથી; કેમકે પૂર્વે રસ જાણવામાં હતો પણ હમણા જોવામાં નથી આવતો છં વ્યવહાર ચાલે છે. જ્યારે રસનો સંવેદન (જાણવાનો) કાળ નથી હોતો ત્યારે તેનો ભાવ (ઉત્પત્તિ) પણ નથી હોતો, માટે રસ નિત્ય નથી. સહૃદય (હૃદય-લાગણી વાળા) મનુષ્યોને વિભાવાદિકનું જ્ઞાન જ્ઞાન થાય છે તથા પરમ આનંદમયપણે તેનું (રસનું) યથાર્થ જ્ઞાન થાય છે માટે રસનું નિર્વિકલ્પક (કલ્પનામાં ન આવે એવું) જ્ઞાન થાય છે એમ કહેવાય નહિ. તેમજ જે પદાર્થ સવિકલ્પક (કલ્પનામાં આવે એવા) જ્ઞાનથી જાણવામાં આવે એવા હોય તેજ પદાર્થો વાણીવડે બોલી શકાય છે; પણ રસતો તેવો પણ નથી, એટલે રસનું સવિકલ્પ જ્ઞાન થાય છે એમ પણ નથી. સાક્ષાત્કારતા રસની થાય છે માટે તે પરોક્ષ નથી; તેમ શબ્દથી તે ઉપજે છે માટે પ્રત્યક્ષ પણ નથી. આ રીતે રસ કાર્ય નથી, જ્ઞાપ્ય નથી, સવિકલ્પક નથી, નિર્વિકલ્પ નથી, પ્રત્યક્ષ

નથી કે પરોક્ષ (અપ્રત્યક્ષ) નથી; ત્યારે રસ કેવો છે? રસશાસ્ત્રીઓ એને અલૌકિક કહે છે. માત્ર સાહૃદય (સવાસનિક) મનુષ્યોના અનુભવ-વામાં તે આવે છે, અને તેને જાણનારાનો એ અનુભવ એજ રસના અસ્તિત્વનું પ્રમાણ છે. રસ ઉપજતો નથી એમ તમે કહો છો ત્યારે વિભાવ, અનુભાવ, આદિકથી તેની નિષ્પત્તિ ભરતાદિકે કેમ કહેલી છે? એના સમાધાનમાં સમજવું કે રસની તો નિષ્પત્તિ માનેલી નથી, પણ રસના ચર્વણની નિષ્પત્તિ માનેલી છે. અને ચર્વણ એ કાર્ય છે, માટે તેની નિષ્પત્તિ કહેતાં બાધ નથી. એજ રીતે રસ અવાચ્ય છે, અલ-ક્ષ્ય છે, વગેરે સર્વ આ સ્થળમાં પ્રતિપાદન કરતાં વિસ્તાર થાય માટે આદિગદર્શન કરાવી રસ અખંડ અને સ્વપ્રકાશ છે એટલુંજ માત્ર ક-હીને બસ કરીએ છીએ. રત્યાદિના તાદાત્મ્યપણાને લીધે તે સ્વપ્રકાશ છે તથા વિભાવાદિ સર્વે એક થયાથી ખંડત્વ મટી જઇને અખંડત્વપ-ણે રસ રૂપે છે.

રસ શાસ્ત્ર જેવા મહાન વિષયનું પરિપૂર્ણ નિરૂપણ કરવું આ નાના નિબંધમાં બને નહિ માટે બહુધા ઉપયોગી ઉપયોગી વિષય મહણ કરી કાંઇક તે સંબંધમાં વિવેચન કરેલું છે. માટે તેમાં કાંઇ ઓછુંવતું કે બૂલચૂક હોય તો વિદ્વાનોએ સુધારી લેઇ ક્ષમા કરવી એવી મારી તે-મને પ્રાર્થના છે.

મનહર હંદ.

રાધાશુ શૃંગાર અને હાસ્ય ગોપ વૃંદ સાથ

ગોપીના વિયોગથી કરુણ ઉપજાવ્યો છે;
 વીર કાઠ નાગ સાથ, કંસ સાથ રૌદ્ર, અને—
 જરાસંઘ થકી નાશી મય સમજાવ્યો છે;
 અઘ—દેહ ફાડીને બીમત્સ, તેમ અદ્ભુત—
 ગોદર્ધન તોઢી અને જગને જણાવ્યો છે;
 પાંડવને પાઢી વત્સ, યાદવ સંહારી શાંત,
 કૃષ્ણ દેવે પૂર્ણ રસગ્રંથ આ મળાવ્યો છે ! ૧
 મત્સ્ય છો કે વત્સ^૧ ? અને કૂર્મ છો કે હાસ^૨ ? છો
 વરાહ કે બીમત્સ^૩ ? કે નૃસિંહ છો કે મય^૪ છો ?
 વામન કે અદ્ભુત^૫ ? પર્શુરામ છો કે વીર^૬ ?
 રામ કે કરુણ^૭ ? કૃષ્ણ કે શૃંગારમય^૮ છો ?
 બુદ્ધ છો કે શાંત^૯ રસ ? કલ્કી છો કે રૌદ્રરસ^{૧૦} ?

૧ વેદોત્તું પાલન કરવાવડે. ૨ કૂર્મની ઝેડોળ આકૃતિવડે. ૩ વરા-
 હના ગાંઠા સ્વભાવવડે. ૪ નૃસિંહની બિહામણી આકૃતિવડે ૫ વામન
 વામનસ્વરૂપ હોઈને લથુ પગલાંમાં ત્રણ લોક આકાંત કરવા રૂપ અ-
 દ્ભુત કર્મવડે. ૬ નક્ષત્રચના સંબંધમાં ૭ સીતા ત્યાગના સંબંધમાં
 ૮ રાસકીડાના સંબંધમાં ૯ વીતરાગત્વ સંબંધમાં ૧૦ મ્હેન્દ્ર ના-
 શના સંબંધમાં

देव केरा देव के अखंड रसमय छो ?
 कोण छो कृपाळ तमे ? योगीने अगम्य छो के-
 सर्वथा कविजनोना रसना विषय छो ? २

वसंततिलका.

पूर्वे कवीश्वर धुरंधर थै गया छे,
 जेणे अनेक रसग्रंथ रुडा कहा छे;
 जे तेमणे रसमुधा गणि संघर्युं छे,
 तेमांथि आ रसनिरूपण में कर्युं छे. १
 आ शास्त्र छे गहन हुं मतिमंद तोय,
 विस्तारवा विषयने अभिलाष होय;
 ते आ स्वभाव जननो मनमां धरीने,
 श्रोता कृतार्थ बनजो गुण संघरीने. ४

खलक खेल बावनी.

श्लोक.

क्षणं बालो भूत्वा क्षणमपियुवा काम रासिकः

क्षणंवित्तैर्हीनः क्षणमपिच संपूर्ण विभवः ॥

जरार्जीर्णे रंगैर्नेटइवमधीमण्डिततनु ।

नेटः संसारान्ते विशातियम धानी जवनिकाम् ॥ १ ॥

सने १८८८.

संवत् १८४५

खलक खेल वावनी.

* कवित.

मंगळाचरण.

सर्वसधु (वसवणु.)

अशरणु शरणु जगत करणु हरणु,
x धरणु धरणु अवरणु अनर अमर;
जगद पवन जग सकल जन अरथ,
सरजणु हर धन ! धन ! धन ! नरवर;
अकरणु करणु अकथ पथ अगम,—
नगम गत अकल सतत जन मन हर;
सरव भवन भर अणु दणु अजय,
जय जगत जनक जन अध हर हर.

१

असंतोष.

अलक नियंता ! रच्यो अलकनो जेल जुद,

* मनहर, अने धनाक्षरी, अे अने छंदाने भाषामां कवित कहे छे.

x धरणु=पृथ्वी ने धरणु=धारणु करनार.

ખામી નથી કાંઈ અને ખામીઓ દેખાય છે;
 સત્યને અસત્યની પ્રત્યક્ષ ન નિશાની કશી,
 તે થકી અનેક લોક બ્રાંતિમાં કુટાય છે;
 અનુમાન કરવાને મતિ આપી છે તથાપી,
 કોઈ સમે અનુમાન ખરું ખેલું થાય છે;
 વિશ્વના વિદ્યારી! ધારી સારી સજ્જ ગુગતીને,
 ઘણો જે વિચાર કરે તે ઘણું ધૂંચાય છે.

૨

પુનઃ

ગુલાબ કુસુમ રંગ ઢંગ સંગ સુવાસિત—
 સરજ્યું, તથાપિ એમાં કંટકનો દોષ છે;
 રસીક બનીને કરે રસીક જનોનાં મન—
 રંજન, એવી જે રામારત્ન દોષ[‡]કોષ છે;
 દાતા નીરધન, ધની મુરખ [†]મહિમાં જુઓ,
 પડિતો દરીદ્રિ આતે કેવો અશ્વસોસ છે?
 ખલકમાં ખેલો, અનુભવ લે વિચાર કરો,
 શાણા જુઓ શોધી બધે શી વાતે સંતોષ છે?

૩

‡ ભંડાર.

+ પૃથ્વીમાં.

પોતાને પોતાનુંજ પ્રિય.

લંપટનું લક્ષ એ કે લંપટ જગત થાય,
કહે કોણ કોણને જે આ તે બગડેલશો ?
+ મઘપી વિમાસે મન મઘપી સરવ બને,
મઘ નિંદનાર રૂપી મહી માંહે મેલશો ?
વૈવીર્યહીન શોએ સહુ વિશ્વ વૈવીર્યહીન થાય,
રસ શૂન્ય શોએ રસા મધ્ય રૂઢવી કેલશો ?
જન સહુને જણાય મારા જેવું જગત થાય -
તો સાર ગણાય, આ તે ખલકમાં ખેલશો !!!

૪

પુનઃ

કોઈ જૂઠું જારી કરી છળે બળે ધન હરી-
જાણે કે ન જાણું મરી, હું હીરો. મલકનો;
કોઈ રાગ રંગ મરત. ઝહાર પાન સર્વ વસ્ત,
એશમાં દિન સમસ્ત શોખીલો * અલકનો-
કોઈ જોગ જંગ ચંદ્ર વૃત કરી દેહ દહે,
માની મગર રહે આશરો અલખનો;

+ દારૂપીનાર. જે નિસ્તેજ-નિર્માલ્ય. ૧ પૃથ્વી. ૨ રસક્રીડા. ૩ કુ-
લનાહાર તથા પાન. અથવા હાર=ખાવું. પાન=ખીવું-૪ શીરકેશની લટ.

મનના માન્યા વિચાર કાવ્યું તેમાં માન્યો સાર,
અન્યને કહે ગમાર, ખેલ આ પ્રલકનો !!!

૫

આપકી જાત ચમાર ઔર દુસરેકુ ઓડ !!!

૧ પુશ્રવી પોઢારી કહે જગતમાં ઘેર ઘેર,
જુવતીઓ આ સમે જરૂર થઈ જરણી;
કથરોટ કુંડાને કે 'તાઈ' મો'ટું પો'ળું ઘણું,
એરણુ કે' વેલણનો માર ખાય આડણી !
જોંટ કે' હાથીને તું-માં ખોડ તારી શુંડ વાંકી,
વાડ કહે વેલ તું પંથીને દુઃખ કારણી;
જેભેરે તમાસો ! ખેલ ખાસો આ ખલક વિષે,
કોડે કોડે રૂકવડાનાં છિદ્ર ખોળે ચારણી ?

૬

જગતની જીમ.

અર્થ સાધનાર જનને જગત લોભી કહે,
સંતોષી, દરિદ્રી અને નમાલો લેખાય છે;
ઉદાર જનને ગણે ઉડાઉમાં લોક અને-
સંચી જાણનાર જન કંજુસ કે'વાય છે;
તદખીર તાકનારને ખલક પાપી કહે,
સાધે પરમાર્થ હીનવીર્ય તે દેખાય છે;

૧ વ્યભિચારણી. ૨ ઝારી જેવો લોટો.

જોજોરે તમાસો ખેલ ખાસો આ ખલક વિષે,
જીવતાં ન જશ કોથી જગમાં લેવાય છે?

૬

પુનઃ

હાથનું ઉશીકું કરી દિગંબર સૂતા કોઈ,
તેણી વાટે જીવતિઓ જળ ધાટે નય છે;
સ્વામીને સુતેલા જોઈ બોલી એક બાળા, જીઓ-
સંન્યાશી યૈ સુખ ઉશીસાનું ચિત્તે ચાલ છે;
સાંભળી સ્વામીએ હાથ ઓશીકેથી કાઢી લીધો,
વળતાં બોલી કે આતો રીસાળ જણાય છે ?
જ્ઞાનીએ વિચારી રંગુંજ જગત જીતાય કેમ,
આકાશ દોહીને ખીર કાણુથી ખવાય છે ?

૮

પ્રાયઃ નિશ્ચય.

ઢોંગ માટે ધૂર્ત કરે વાતો વડી વડી પણ,
ઝપાંચ ચોર સાથે જીતે એવો કો શૂરો નથી;
બૂરો બૂરો કહે લોકો હાજી હાજી કહે ધણા,
હું છું બૂરો એમ માને એવો કો બૂરો નથી;
૪૫૬મા વરીજો ઘેર લક્ષ વાતે લીલા લહેર,

૧ પરમહંસ. ૨ ગૂઝ=ગુણ, ખારીક વિચાર. ૩ કામ ક્રોધાદિક

૪ લક્ષ્મી.

તોય કોય પદમાએ જગમાં પૂરો નથી;
 બેજેનેરે તમાસો ખેલ ખાસો આ ખલક વિષે,
 ૧ આધારાની વેચેલીથી એકે અધૂરો નથી ! ૯

પુનઃ (હારમવંધ)

લોભીને ન મળે જશ મન જર વશ બેતું,
 બજે કહી xજેજે જર સાર તું સંસારમાં;
 રસામાં મધુર વાણીના ઉચારનારને ન—
 શત્રુ કોય થાય શયન કરે કરારમાં;
 ખલકમાં સુખ ચખાતું નથી અદેખાથી, જે—
 પરની રેવિભૂતી જોઇ નીતિ પુએ ખારમાં;
 કામી* પ્રાકરમી ક્યાંથી લોક લાજ લાગી—
 ૨ "હંદ લાગીયોરસીલી ઉર મનહર હારમાં." ૧૦

૧ અક્રમ, xજય જય. ૨ વૈભવ. * પરાક્રમી. ૩ આ શ્લોક પદ છે. એમાં એવી સૂચના છે કે મનને હરણુ કરે એવા રસિકી સ્ત્રીઓના ઉરહારમાં જોનો હંદ (લત) લાગ્યો છે તે પરાક્રમી ક્યાંથી હોય ? નજ હોય. કારણુ પરાક્રમ વીરતામાં છે. તે વીર શૃંગારની વિરોધતા છે. બીજો આશય એવો છે કે આ મનહર હંદ રસિકી રામાના હારમાં લાગ્યો છે (ચિતના હારમાં)

લક્ષ્મી.

મેળવી વિશેષ વિદ્યા મેળવીને જ્ઞાન, ગુણ-
કેળવી ગુણી થયા, ન હેળવી અનીતિને;
જાળવી જીવાની જોર, ચાળવી જોયા ઇલમો-
સાળવી સોનીના, શીખ્યા પાળવી પ્રતીતિને;
ધારવા જાણ્યા ધરમ, તારવા શીખ્યા અધમ,
મારવાને શીખ્યા મન, ડારવા કુપ્રીતીને;
પણ ન પ્રમાણે પંચ કંચન કમાયા ના તો-
૧૨ંચ ન માને, ન શીખ્યા સંચનની રીતિને.

૧૧

વઝી.

જમાવે એ જંગલને શમાવેઅ મંગળને,
નમાવે રતિમંગળને જકત ગુણ ગાય છે;
મૂઢને પંડિત કરે ખરાને ખંડીત કરે,
દાનાને દંડીત કરે બો તે ચિત્તે ચાલ છે;
કંકરનો ^૩મેર કરે સસલાનો ^૪શેર કરે,
પૃથ્વી શરફેર કરે ધાર્યું એતું થાય છે;
ખલકમાં ખેલે ખેલ રાગ રંગ રેલા રેલ,
લક્ષ્મી વિણ ^૫ખોદા ખેલ જણતો જણાય છે.

૧૨

પુન.

વિષ્ણુ ગણે પ્યારી પણ પોતે પતિવ્રતા નહીં,
 અમૃતની બે'ન પણ ઝેર ગાઝું ઉરમાં;
 *દયાળની દાસી પણ દયા લેશ દિલે નહીં,
 શાંત સાગરની સુતા પણ મદ પૂરમાં;
 કમળમાં વાસ પણ કાચી ન કઠોરતામાં,
 ચતુરા ચપળ પણ રે' મૂઠ હજુરમાં,
 જોજોરે તમાસો ગુણુ વગરની ગાંડીએ'આ-
 જગત બમાલું મદે મહાલે ચકચૂરમાં.

૧૩

મોટાનેજ માન.

નાની નાની હોડીઓને સાગર હુખાવે પણ,-
 ઝાઝ મોટાં જન માથે શાંત ત્યાં દેખાય છે;
 પ્રબળ પાવકને જે રસમીર સહાય થાય,
 તેજ વાચુ લધુ દીપનો અરી ગણાય છે;
 ખાખ ચોળે તેને સહુ જન હસે ખાખી કહે,
 તેજ ઉમરમ જોળા તાણું ભૂપણુ બણાય છે;
 જોજોરે તમાસો ? ખેલ ખાસો આ ખલક વિષે
 વિશ્વ આખું તરતાના તેજમાં તણાય છે.

૧૪

* વિષ્ણુ દયાળુ ગણાય છે. ૧ અગ્નિ. ૨ પવન. ૩ રખ્યા. ૪ મહાદેવ.

પુનઃ

મુકુંદ મોરારી*સુણો, કહે રાધા પ્યારી, એક-
અરજ છે મારી, કહું હરી । હારી હારીને
ગિરી એક ધારી કરી લીલા ગિરધારી । તેથી-
ગિરિવરધારી કહે ખલક પોકારીને!!
વિશ્વના વિહારી તમે સૌ બ્રાહ્માંડધારી, તેની-
મણુતીને xવારી રમું જિરોમ્મ ધારીને
પરાક્રમ ભારી માઈ જુએ ન વિચારી, માન-
મોટાને દેનારી જોજો દુનિયાં ઠગારીને!!!

૧૫

આશ્ચર્ય.

ચરજન્ય સમે તર થાય રસપલ્લવિત,
જવાસાનું જાય શું? જે બળે રે' અકાતમાં?
રતીના પ્રકાશથી ચપાયોજ પ્રકુલિત, તેથી—
પોયણીને શું? પતીત થાય રહી પપાયમાં;
રસિલા રસિલા મિત્રો મળી દીલ ખોલે તેથી—
દુર્જનનું જાય શું? જે દોષ દાખે વાતમાં;
જોજો રે તમાસો મારી પાડોશણુ ચોથે ઘેર—
ચોખ્ખા છડે ને પડે ફફેલા મારા હાથમાં!!!

૧૬

વઢી.

જગતના રાયા તારી માયા તણી છાયા જોઈ,
 થાય છે અપાર મોહ જય મતી હારીને;
 અમર ન રહ્યું કોઈ ને નથી રેવાનું કોઈ,
 વાત ન અજાણી, છે જાણીતી નર નારીને;
 મોત માથે દેજે તોય ડરે ન કો કરણીથી,
 આથી શો અંચંબો ખીન્ને જોવો ધારી ધારીને;
 ચાર દીનું ચાંદરણું ચાતુરીથી સર્વ રચવે
 પણ મનથી ન મૂકે કોય મારી તારીને !

૧૭

ચોરીનું ધાડે જાય.

જન ગોપરાણી લેઈ દુધ તણી દોંણી, ચાલી—
 વેચવાને, જાણી ઉંણી પાણી પૂરું શાણીએ;
 દામ કરી ખોટે ઠાઠે આવી જમુનાની વાટે,
 પેઠી નહાવા માટે મૂકી ધાટે દામ દોંણી એ;
 વાંદરે મટુકી બાળી, ખાવા જાણી જોધી વાળી,
 પાંચા પૈસા મૂકી વાળી, જોયું ત્યાં રસુજાણીએ;
 હાં કહી હાંકતાં, નાંખી નાઠો ડહરી કરી ન્યાય,
 દૂધના દૂધમાં જાય, પાણીતણા પાણીએ.

૧૮

કઠ્ઠી [વર્તમાન] કાઠ

પરનિંદા ખ્યારી જાણે, ગુણીગોષ્ઠ ખ્યારી જાણે,
પ્રેમને તો જાડી જાણે, જાણ ને લેખાય છે!
સ્વારથમાં લીન રહે, દીન દ્રવ્ય લેવા ચહે,
જુઠ પંથે જોરે વહે જ્ઞેષ્ઠ તે દેખાય છે;
આપને વખાણે આપે, બીજાનું થામું ઉથાપે,
ડરે નહિં પાપે, તે પ્રમાણીક ગણાય છે!
ઠેકડી ખોરા તે ગુણી, જ્ઞેષ્ઠી તે જે ખોલે ધૂણી,
કળીમાં કાળપ ઉગી કહો સી જણાય છે ? ૧૯

તથા (નાગશિશુ પ્રબંધ.)

ડરે ન કો કરણીથી, પ્રીતિવણ પરણીથી,
ધર્મ ગયો ધરણીથી, જૂઠના અવાજ છે;
ખોલે હું છું બંડલમાં, મહાત્મે નારી મંડળમાં,
મદીરા કમંડળમાં, સન્યાસીનો સાજ છે!
રાંડો મન રંજન જ્યાં, ભાંડો શોક ભંજન જ્યાં,
ઝગંડુ જરિર ગંજન જ્યાં, રાજનો સમાજ છે;

૧ હુંશિયાર, ડાહ્યો. ૨ મતક્ષ્મ કે સેવન કરવા યોગ્ય સરસ્વતી
દેવી, બુદ્ધિ દેવી, લક્ષ્મી દેવી આદીક દેવીઓને બદલે આ સમામાં
ધૂણનારી દેવીઓજ દેવીને નામે ઓળખાઈ પૂજાયછે. ૩ ખાચલા.
૪ દુઃખને ટાળનાર યોદ્ધા.

પાણી ગયાં પડિતનાં, માન ગયાં મંડિતનાં,
ખોખાં રહ્યાં ખડિતનાં, કળીરાજ આજ છે ! !

૨૦

વઝી.

સર્વેને સમાન દેખે, પાપ પુન્ય એક લેખે,
એવા સમદરથી તો આ સમે સોનાર છો
મન-મેલ મુકી શુદ્ધ ચિત્તે સલ્ય ખોલે ખોલે,
જન એવા કલાત્રની દુકાને અપાર છે !
મોટમને માન તથા કમળાપતીને બળે,
આ સમામાં જુઓ ગણિકાઓ ઠાર ઠાર છે ?
આજ મહારાજ કળીકાળતણા રાજ માંહે
લક્ષ્મણવંત જલજમલુનાં વૃક્ષ ટેકદાર છે ! !

૨૧

ન મનાય.

ચંદ્રરાજ ગતી ચૂકે, સામટી સરીતા ચૂકે,
મેરામણ માઝા મૂકે, એમ કોઈ કાળ થાય;
સોમ છાટે જામનીને, મેઘ તજે દામનીને,
ભાગી બળે ભામનીને; કરતુરીથી ગંધ જાય;
ઉલટી જો વહે ગંગ અંગને પામે અનંગ,
દેહ ધારી જો અભંગ થાય કદી તો મનાય;

૧ રીસામણીનું જાડ જોને અડક્યે કરમાય છે તે. ૨ સૂર્ય.

પણ ન મનાય મન માનની તણું પવિત,
ઉત્તર ન આમંશે કો; વાત 'યથાન્યાય' ન્યાય. ૧

૨૨

શું પ્રમાણ ?

શ્વાન તણા બસવાતું શું પ્રમાણ ? સૌને બસે,
સારો કે નહારો, હો કુદંગમાં કે ઢંગમાં;
૨ અમલીતું કાર્ય સિદ્ધ થવાતણુ શું પ્રમાણ ?
૩ અહોનીશ હોય એ તરંગમાં કે રંગમાં;
સાફ સાફ બોલનાર બોલે તેનું શું પ્રમાણ ?
જાણ પડે આવે જો પ્રસંગમાં કે સંગમાં;
લપટને લોભીયાની નિતિ તણું શું પ્રમાણ ?
પ્રાણ પરોવાયલો અનંગમાં ને જનંગમાં.

૨૩

મમકે મૂલોમાં.

ઠાઠે ન જણાય ઠીક, ઠોઠ, કે ઠાંધાર ઠંગ,
ઠરેલા ઠરેલા દીઠા ૫ ઠામ બાળી ઠારતા;
મનુષ્યનું મન મનસુએ મતિ પૂર પણ—
૬ મસાલા વિના મિયાં મુઝાઈ મન મારતા;

૧ એનો કોઈ ઉત્તરજ ન આપશે; એ વાત તો 'યથાન્યાય છે' એમ કહેવું એજ ન્યાય છે. ૨ બધાયણી કેરી ૩ રાતદિન. ૪ હીરા આદિક. ૫ બાળીને પાછા બોલવી નાખનારા. ૬ સાધન.

ધારણાઓ ધારી ધારી ધરાય ન, ધોખો ધરે
ધારેલું ન થાય ત્યારે ગંભીરતા ધારતા;
સરવ પ્રકારે શોધો સૃષ્ટીમાં તો સાર જડે,
શક્તિહીન સાધુ, શામા કુરૂપ પતિવ્રતા--

૨૪

તથા

કોયલને કાગ બંને સમાન જણાય પણ--
વસંતની વેળા આવે ત્યારે પરખાય છે.
સોનુંને પીતળ બંને સમાન જણાય પણ--
અગનીમાં આવે ત્યારે આપ ઓળખાયછે;
હીરોને ખીલોર બંને સમાન જણાય પણ--
ઘણુ તળે આવે ત્યારે કિમ્મત કળાય છે;
શૂરને કાયર માંહે ભેદ ખીન્ને ભાળિયે ના,
સમશેર નિકળે ખરો ખોટો જણાય છે.

૨૫

મુર્ખના મનનું સમાધાન થાય નહીં.

રવીના પ્રકાશ તણું જ્ઞાન થવા છૂડતે જ્ઞે--
સો મનુષ્ય મળી સમજાવે તોય વૃથા છે;
મંગળકારી પ્રભુનું નામ લેવા નાસ્તિકને
બુદ્ધ જનો કોડ મળી કહે તોય વૃથા છે;
ગુરૂપણા યોગ્ય નથી એવા ગુરૂ ભણું તારું

શુકરશે 'અજ ક' વે'મીને તોય વૃથા છે;
મંદમતીએ જે જાલી જક તેને છોડવાને-
સાતવાર સમજાવે શીવ તોય વૃથા છે.

૨૬

ચલકબાજી.

દુનિયાંની બાજી રહે નિરંતર તાજી તેમાં-
રમે થઈ રાજી, સહુ જીત થયા ચાલ્ય છે;
દેવ રૂપી પાસા-આશા સોગડી ને ફેરવે છે
શું જાણિએ ? સફળ અફળ અફળાય છે
ચાતુરી ન ચાલે, પડે પાસા તેમ ચાલે,-
મગરર તો ન મહાલે, એવી જીગતી જણાય છે;
જોજોરે તમાસો, ખેલ ખલકનો ખાસો,-
જડ જીતે પડે પાસો ને પ્રવીણ હારી જાય છે.

૨૭

બે ન રચાય.

મતલબ માયે બેઠી, લાજ બગલોમાં પેઠી,
એકને બે મૂકે હુંડી, કાજ તો સધાય છે;
જાણે મતલબને તો, લાજ કહે જો છું ચેતો,
લાજ લપેટે તો માયા વાળી પડી જાય છે;
જાળવવા જીકતી ક્યેં, અર્થ તો એકે નસરે,

બેય રાખી રે'વા ચહે તે પછી પસ્તાય છે;
મતલબ સહાવા જાય લાગને લખાવા જાય-
એય જાય એય જાય હાય હાય યાય છે.

૨૮

પ્રાયઃ સચરાચર સ્વાર્થ.

વિભૂતિને ધારનારા નખને વધરનારા,
જટાને સુધારનારા જગમાં અનંત છે;
ઊંધે માથે જલનારા કંઈ બાન ભૂલનારા,
કંઈ કંઈ ફૂલનારા ધણા વાણીવંત છે;
ખાવા હાથ પાત્ર જેને પૂંછ માત્ર ગાત્ર જેને,
વસ્ત્ર દિશામાત્ર જેને કાંઈ એવા સંત છે;
પણ આશા-પાસ તોડી નિરાશા થએલા-
નથી જોયા, બાકી માનવંતા ધણાય મહંત છે.

૨૯

રસિકજ રસને જાણે

રામ-રસ શ્રેષ્ઠ સૌથી સરવ કહે છે પણ-
શુદ્ધ્યુદ્ધિ સંત વિના કોણ ઉર આણે છે;
રાગ સાંભળી રસિક શીશ સૌ હલાવે પણ-
હૃદય ધાયલ વિના કોણ મજા માણે છે?
સ્વકીયાનો શુદ્ધ પ્રેમ અને સ્વાદ કવિતાનો,
અનુભવ રસિક વગર કોણ નાણે છે?

સંયોગ વિયોગ સુખ દુઃખ સદુ અનુભવે,
પણુ પ્રેમીતુલિં દીલ ખરી ખૂબી જાણે છે.

૩૦

પુનઃ

૧ જીહ્વું ખાઈ જૂંપડામાં રેંનાર શું કરે—
મુખવાસને સુવાસને ૨ અવાસને ૩ ખવાસને;
બંડલ ઘુંકરે રામા અંગ રંગ રાગ—
કોમળાશને લાલાશને વિદાસને ઉદ્ધાસને;
શું કરે અરસિક શરદ અંદ્ર કુમુદની—
કાશને આકાશને પ્રકાશને વિકાશને;
દૃઢયનો શૂન્ય કાવ્ય રસને શું કરે—
વર્ણવાસને સુપ્રાસને મિદાશને ખટાશને.

૩૧

અથ પ્રેમ.

જળચર ઘણા જળમધ્ય વસે રનેહે પણ—
સ્વચ્છ રનેહ મચ્છનો જે વિન્નેગ થતાં મરે;
અંદ્ર ચાલ સર્વ પણ ચકોરીનું ચ્હાવું જીહ્વું,
જીવ જાય તોય ચક્ષુ ચોરી આંધાં ના કરે;
પ્રિય સૌને નાદ પણ પ્રેમ પાકો મૃગનો, જે—
જહંસભક્ષી ફળ ભાજે તોય પાછો ના ફરે;

૧ એંહું, ૨ મંદિર, ૩ નોકર. ૪ પ્રાણધાતક તીરનું ફળ.

પ્રેમ પ્રેમ કહે સહ પણુ તેનો પંથ ન્યારો,
અબળ્યા તો પ્રેમ કામ જોઈ. હસે 'ક' ડરે. ૩૨

પુનઃ

બંધન સહે છે નાગ સાંભળી મધુર રાગ,
નથી સ્વાદ કે પરાગ! પુછો કે શો સાર છે:
અકારનું ખાંભુ આગ્ય મળ્યે માને મોટું ભાગ્ય,
શાણુ શીખવે સોહાગ કે' ખોટો અહાર છે?
ચાતકને કોઈકે વીર શા માટે ન પીગ્યે નીર,
સ્વાતીમાં શું હીકું હીર નવાણુ અપાર છે;
શીક્ષા દેા શાણુ સજ્જન થાકશે ખોલ્યે ૧૨સન,
પણુ જ્યેથી માન્યું મન તેનો તે આધાર છે. ૩૩

પુનઃ

વૃજની વનિતા મળી રાધાને કે' તું શું રળી
બોળી થે શું શાણી અલી! શામ તારો શામ છે;
સાંભળીને કહે રાધા અક્ષર ન બોલો આધા,
પ્રેમવૃત બાધા મારે મનતો ઉદામ છે;
મનતણી અટક ત્યાં ખટક કે ખામી કશી ?
લટક સલૂણી એતું ૩૫ કોટી કામ છે;

શામતા તો લાગે શ્વેત જ્વેને પ્રેમનો સંકેત,
પ્રેમનું અનેકું હેત, પ્રેમને પ્રાણામ છે.

૩૪

વાકુ ચાતુર્ય-જેવું વોલશો તેવું સાંભળશો.

અલી કાનતણો દાર તારી કોટે ક્યાંથી? તો કે'
કાનતણાં કુંડળને દારતો શોમે મળે ?
રેઅધર તંબોળ રહ્યું ચુખનની પૂરે સાક્ષ,
સખી! ના રેઅધર કશું રહે બોલ્યે શું વળે!
મળ્યા ધનશ્યામ આજ દીસે છે તને તો કે' શું-
૪શામ ધન આકાશેથી આવી શી રીતે મળે ?
પ્રમાન ખ્યાલી, તો કે' નથી પ્રમાન મને આવ્યું સખી!
ખલક રીતી કે જેવું પૂછે તેવું સાંભળે.

૩૫

પુનઃ

૧ચાતુર કન્યા કને આવીને ચતુરા આઈ,

૧ કૃષ્ણનો. ૨ ઝોડે. ૩ નિરાધાર. ૪ કાળો મેઘ. ૫ કમ્બલકર.
૬ ગર્વ મતલબ કે ગુલ્લ વાત પૂછવાથી વાંકુંજ સાંભળવું પડે!

૧ આ કવિતમાં આઠ પ્રશ્નોના ઉત્તર એકજ “વાલીએ” શબ્દથી
મળે છે. જેમકે,

૧ શ્રીખનો તાપ શી રીતે ટાળવો? જવાબ કે, વાલીએ.
અર્થાત્. વા-પવન લીધાથી.

ઠાઠે બોલી એક, ઓખ તાપ કેમ ગળીએ;
 એક કે' ક્યાં ઘાલુ મોતી, એક કે' અંબોડો છુટયો,
 એક કે' નીશાનાં મ્હાન કુલ મારે માળીએ;
 એક કે' રાવણુ રાણો કાખ મધ્યે કોણે રાખ્યો,
 એક કહે મનમર્ષ દોડે તાન તાળીએ;
 એક કે' છટી અંબરપલવટ શું કરીએ,
 એક કહે રાધા કેવી? સોને કહ્યું “વાલીએ.” ૨૬

ટૂપા. “આતે મેઘ કે નટ?”

કાળી કાળી ઘટા કે પ્રપંચી મન મેલ જોડા,
 વીજ કે વેબવ-અંધને ચેતાવનાર છ ?
 મોર નાચે સોર કરી પ્રમે તેને પાડે ટૂપા.
 શું આ છોટા મોટાતણી પ્રીતિનો ચિતાર છે ! !

૨ મોતી ક્યાં પેહેર? નાકની વાળીએ.

૩ અંબોડો છુટયો તેને શું કરે?—અંબોડો વાળીએ.

૪ રાતનાં કરમાઈ ગયેલાં કુલને શું કરીએ?—વાળીએ અર્થાત્ વાળી નાખીએ.

૫ રાવણને કોણે કાખમાં રાખ્યો?—વાળીએ.

૬ તાનમાં મન જાય છે તેને શું કરવું—પાછું વાળીએ.

૭ વચ્ચનો પલવટ છૂટયો તેને શું કરે?—વાળીએ.

૮ રાધા કેવી છે? વાલી એ. અર્થાત્ એ તો વાદાલી છે.

ઈંદ્રતાણું ચાપ કે આ, પ્રતાપીના રંગ, બે બે-
રતે ના ફેંચાય, શું તેને દેખાડનાર છે ! !
ખ્યારી કહે પ્રિતમને ધન ખેલે ખેલ કે આ-
અલકના ખેલ તણે કોઈ નાટ્યકાર છે ? !

૩૭

કોની માને ધન્ય? (સિંહાવલોકન)

મન જોણે રાખ્યું વારી વારી તેને બલિદારી,
હારી પાપી કરનારી નારી પર ગેહની;
પર ઉપકારે રતી રતી ન ભૂલે શ્રીપતા,
પતિત નહી આકૃતિ કૃતિ શુદ્ધ જોહની;
કાંધાં અનુપમ કામ કામજીત ધાર્યું નામ,
નામના દીધો દમામ મામ તથા દેહની;
જગતમાં તે કમાયા માયા થકી જે મુકાયા,
કાયા છોડીને પૂજ્યા બ્યા ધન તેહની.

૩૮

૧ મા. જાયતે અસ્યામિતિ જાયા . વૈગિક અર્થ લેવો.

૨ જેમ સૂર્યના રંગ તેના તેજમાં દેખાતા નથી પણ તેને ઈંદ્ર
ધનુષ્ય દેખાડનાર છે તેમ પ્રતાપી પુરુષોના ખરા ખોટા રંગ પણ
તેમના તેજમાં દેખાતા નથી તેને આ અલક ખેલ કાવ્ય દેખાડે છે,
એ ભાવ છે.

જમાનો ફરતો છે.

સુખપાત્રો વાળા ગયે, સુખ પાળા દીઠા ધણા,
હત્તરધારી ધણાય હત રહિત થયા;
એશમાં ગુનાવે દીન રંગે સમા ગયે ધણાય—
નેહાવતા ઘોટે ગાડી નેહાવતા ચાલીયા;
જમા નાણું રાખતા તે જમાનાના ફેરફારે—
જમાન આપતાં ક્રોધે જમા નવ આપ્યા,
વિભૂતીએ પૂરા ધણા વિભૂતી ચોળતા થયા
ખેલ નેહ ખતકમાં ખેલજો ખોખારીયા !

પુનઃ કુર્માકાર નાગપાસ મંથન.

વાદ કરો નેરાવર કરમ દશ શીશનું,
દિન ચાતાં વાંકા મુત વાંદરે વિદારિયા;
પરીપૂર્ણ ખીન્ને જાણે છે હરીચંદ્ર નેણે—
દુઃખે નીચ ઘેર દાસપણે દીન કાઢીઆ;
ઘડી ઘડી બણે ખમા સદા સર્વ, તે દી ગયે,
ભૂપ નળે ચૂપ રેવા વેશ ભૂંડા ધારિયા;
ભૂલી રંગે રાખતા ભરોસો તાન્ને ખેલ ખેલી,
ખેલ નેહ ખતકમાં ખેલજો ખોખારિયા;

૪૦

અથ ઉપદેશ.

છડી છડી સંવારીએ ચાલીયો હજારે સાથે,
 દ્રવ્યલોભે દીનને તેં મારીયા છડી છડી;
 જડી જડી જાણે તને જીવનની જડી, એમ-
 ગણી રાખી માયા જીવ નેડે તેં જડી જડી;
 ઘડી ઘડી કાયા જેણે તારી સાથી રસારી, તેની-
 ચારીને વિસારી બળ્યો નારીને ઘડી ઘડી;
 વડીવડી વાતો કરી પ્રભુ પંથ વિષે પણુ-
 ડવાતે તો ના થાશે વાંસે પાપડ વડીવડી. ૪૧

પુનઃ

કરી કરી કમાણીને ઠાલી કરી ઠાકરી તેં-
 નાથની ચાકરી ચૂક્યો ચાલ્ય ચાકરી કરી;
 હરી હરી પર-ધન ભર્યું પેટ પાપ કરી,
 જરી ના વિચાર્યું, મુખે બોલ્યો ના હરી હરી,
 ઠરી ઠરી બેડો નહી પ્રભુ ધામે પેઠો નહીં
 ને વિચારી ગુન્હેગારી તારી તો ઠરી ઠરી;
 ખરી ખરી કહે પણુ માને નહીં સંત શિક્ષા,
 ઉપમા શી કેવી તેની જણતી જખરી ખરી. ૪૨

૧ જડી છુટી. ૨ સુધારી. ૩ વાતો કયે વડી પાપડ નહિ થાય !
 ૪ ગધેડી.

પાંચ ચોર.

વાર વાર ભવ તને, હરાવે છે ક્રોધ લોભ,
 વટ નેથી વીર થૈ ધણી કરે બેધાર વાર;
 માર માર્ય શર આણી પુર, હઠાવ લેને, દાવ-
 ચુક્રીશમાં લાજ તારી લુટે ને ગમાર માર;
 હાર્ય હાર્ય ક્યે રણકાવર કેવંશ, અને-
 શાંતિઅશરા ન આરોપે કરી જુહાર હાર;
 ધાર્ય ધાર્ય ધૈય હાવ પાંચ અરી જીતવાને,
 જંગે ઝુંઝ સત્ય સમશેરની શુધાર્ય ધાર-

૪૩

પુનઃ

દામની સેનાએ તને ઘેર્યો શું ઘેરાયો અલ્યા !
 દામનીએ જીત્યો મરદાષ તો શા દામની;
 મ્જામનીશાં કાળાં કૃત્ય કરાવીને ક્રોધ તને,
 ઝામનીચરશે આપે પદવી હામની;
 દામની લાલચે લપટાઈ ખેયો ભાર, તારી-
 જદામની શા દ્રવ્યે કરી કિમ્મત બદામની;
 નામની બે ગર્જ, મદ મોહ મારી ગબર્થ, તારું-
 નામ નિશ્ચે રે, આશા ધણી ધામે ધનામની.

૪૪

૧ કામ દેવ ૨ રાત્રી. ૩ રાક્ષસ જેવો (ક્રોધ) ૪ વીજળી.

પુનઃ

આણી પાસ પેખે પ્રાણી, જાણી શું ઉચાર' વાણી,
ધાર્યું તાર' ધૂળધાણી, કા'ણી એજ શાણી છે;
જમ નેર ને પિછાણી, માલ ને મતા કમાણી,
કાળતણી ધાણી માંહે, તાણીને ધલાણી છે;
જાણી તે' અમ્મણી વાણી, ગ્રહની ગતિ ગણાણી,
મતિ તારી શાણી પણ આખર ઓભાણી છે;
જેવો જેવો દાણો પાણી, સુખ દુઃખ તેવું માણી,
ખેલ ખેલ્ય પ્રાણી, પણ અંતે તારી હાણી છે.

૪૫

પુનઃ

ભજન ન કીધું ભાષ! રજ ન તે' દાન દીધું,
પૂજન ન જનક ને જનનીતું તે' કર્યું!
ધીરજ ન ધરી, નિરલજ! ન સંભાર્યા રામ,
મજ્જન ન જન્મતીમાં જોગ ધરી આચર્યું;
સજ્જનનો સાથ તજી કુજનનો સંગ કર્યો,
વજન ધટાડ્યું, વરજનમાં ન વાવર્યું,
ખત્રકમાં ખેલી ખેલી ખોટા ખોટા ખેલ ખૂબ
આંહીતું તો કર્યું! પરલોકતું શું સંધર્યું!!

૪૬

નિરોષ્ટય.

જાતન કર્યે ન રહે રતન સરીખી કાયા,

આ તન જશે જાણીને રટ કીરતારને;
 અરથની લાલચે અસત્ય ચાલ્ય આણી,
 જાણી દક્ષતા અસત્યથી, ન જાણ્યો રક્ષકારને;
 આણ્યો અહંકાર, તદાકાર ખોટા ખાર સાથે,
 હાથેથી હણાયો ચૂક્યો કારજ શ્રીકારને;
 અથથી ઘેરાઇ રોયો કાળ તેં અકાજ ખોયો;
 આદર કરી ન જોયો અથ હરતારને.

૪૭

વૈભવની ક્ષણિકતા.

જેહના વૈભવતણી ઇંદ્ર અદેખાઇ કરે,
 છીંકતાં ખમાનો ઘોષ પો'ચે અસમાનમાં;
 છત્રધારી તણા શીશ મુકુટ મણીથી શોભે-
 ચરણુ ધરણુ પાટ પોતે ખીજા ધ્યાનમાં;
 હાટક આસન પુકે ચામર આછીણિયોનો-
 કંકણુ રણુકો થાય વારે વારે માનમાં
 એવા ઉઠી ગયા કોટી પ્રકારે ના રહ્યા, જોતાં-
 ધૂળ ભેળા થયા, મોતે સુવાર્યા મશાણુમાં.

૪૮

વઝની ક્ષણિકતા.

ભીડતા જે શેઠ સાથે હીંડતા ધરા કંપાવે,
 પીડતા અતિરથીને અવની સી આણુમાં;

રણથી ન ફરે રણે કાળથી ન ડરે—
 ૧ શક વળ્લવી^૧ ન મરે રધરા-ધર ધરે કપાણુમાં;
 મેરને હલાવે, ચાકે મેદની ચઢાવે, ખીચું—
 જગત જમાવે, ભાષો રોપે ૪ મેહુરાણુમાં;
 એવા ઉડી ગયા કોટી પ્રકારે નારહ્યા, જ્ઞેતાં—
 ધૂળ ભેગા થયા મોતે સૂર્યા મસાણુમાં.

૪૯

વહિર્લાપિકા.

૧૨વી ચાલ્ય કોણુ? કીયા તખતે ભૂપાળ ભોજ?
 પાસાથી શું ચાલે? કો કુશળ અશ્વના ગણાય?
 સારદાને સાધ્ય કરતી કે પરહરતી કો?
 શાને માટે નાવ, ગુર? ગુર થકી શું પમાય?
 શા આવેશે સતી બજે? આઠ પ્રશ્નના જવાબ—
 તી અક્ષરી મધ્ય ૨ ના બે કપાટમાં લખાય;
 લખીને વિવેકે વાંચ્યે છંદ સુખ કંદ મળે,
 સાદો પાઠ શીક્ષાનો લેતાં ધણી ધામે જવાય.

૫૦

૧ હંદ્રતું વજ્ર. ૨ પર્વત. ૩ હાથ. ૪ સમુદ્ર. ૫ આક્રવિતમાંના
 પ્રશ્નોના ત્રિઅક્ષરી શબ્દોમાં એવા ઉત્તર આપવા કે તે દરેકના મ-
 ધ્યમાં ૨ આવે. એ ઉત્તરથી કપાટબંધ, કમળબંધ, ધનુષ્યબંધ અશ્વ-
 ગતિબંધ, ગોમૂત્રિકાબંધ, વગેરે ચિત્રકાવ્ય બને છે. દાખલા માટે ધો-
 ડાંક ચિત્ર છેવટે આપેલાં છે.

નાણી બે ગુમાની બરી કાણી ગોળી પાણી ઝરે,
 પ્રાણી એ એધાણી બેવું હવતરે જાણી લે;
 વાણી સુખખાણી બોલી ઘાણીખેલ બેવો જાણી,
 શાણી ઘણીયાણી ને કમાણી તારી તાણી લે;
 સ્વારથના દાણી મળ્યા મિત્ર બે કનણી ખાવા,
 આણી આપી પાણી તાઈ દૂધ લે ને દોંણી લે;
 અવક ઠગાણી ઉરઠાણી ચક્રપાણી બળ,
 દાણી અંતે જાણી બાઈ બ્રહ્મસુખ ગાણી લે. ૫૧

કાવ્ય નામ (અંતર્લેપિકા.)

૧ નામ છે અનંત અને વસ્તુ નથી કાંઈ એ શું?
 રાણા કહો શોધી સાચું કે ફાગટ ફેલ છે;
 રહેડીનો આકાર પણ નીર તારે નહીં એ શું ?
 ૩ મિથ્યા છતાં સત્ય બાસે શું એ બોલો સેલ છે?
 ૪ મદા પ્રવચને વિષે શું થનાર તથા કહો,
 ૫ શયરક નાચે એવો કિયો નાટ્યકેલ છે?
 ૬ મળ્યા ભૂલે એવો ખેલ ને આ લઘુ કાવ્યતણું,
 નામ પૂછે કાંઈ તો કે' બે “અવકખેલ” છે. ૫૨

૧ સ્વ. ૨ સ્વલ. ૩ સ્વલક. ૪ સ્વલકલે. ૫ સ્વલકલેલ.

૬ સ્વલકલેલ.

મનના તરંગે વાણી રંગે કાવ્ય અંગે કરી
ગણીગણી ગૂંથી ગુણી મનને રીઝાવની;
જનગ ઝગુણુ ઢમકિત ેભૂમી સંવત એ વિક્રમનો
ભાદ્રપદ, વૃષા શદ્ સંધી મન ભાવની;
ઈશવર્ણુ પક્ષ અને શુભ તિથિ સપ્તમીએ
શીવ રટતાં કરી પૂરી પતિતપાવની;
વળી વળી વાંચવે વિશેષ મનરંજનીને
શોકમંજની છે આ “ખલકખેલ યાવની.”

સમાપ્ત.

શુદ્ધિપત્ર.

પૃષ્ઠ.	ઓળ.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૩	૮	નળુવા	નળુવા.
૩	૧૭	આપવાનાં	આપવાના
૫	૭	રસાલંકારના	રસાલંકારના
૫	૮	પ્રયત્ન	પ્રયત્ન
૫	૧૮	છે,	છે.
૭	૫	છે	છે.
૭	૧૭	વાચ્યાર્થ	વાચ્યાર્થ
૮	૭	લક્ષ્યાર્થ	લક્ષ્યાર્થ
૮	૨૧	વ્યંગ્યાર્થ	વ્યંગ્યાર્થ
૮	૨૧	અભિધા	અભિધા
૧૧	૬	અભિધા	અભિધા
૧૫	૩	ગાયત્રી	ગાયત્રી
૧૬	૪	કહેવાય છે,	કહેવાય છે.
૧૯	૧૨	વિદ્યાળુ	વિલક્ષણ
૨૦	૧૭	ફલાણો	ફળુગો
૨૩	૮	અનુભાવ	અનુભાવ
૨૩	૧૩	પ્રકટની	પ્રકટી
૨૩	૧૮	શૃંગારમાં	શૃંગારમાં

पृष्ठ.	आ.ग.	अशुद्ध.	शुद्ध.
२३	१८	शृंगारनी	शृंगारनी
२५	६	ध्रुजवा	ध्रुजवा
२५	१४	आनी ज्योतिता	ज्योतिता
२६	६	नथी	नथी.
३०	५	वर्गी करण	वर्गीकरण
३०	६	पाज्या	पाज्या छे
३०	१४	उचां	ऊंचां
३१	नीचेशी ३	रहारा	२. हास
३४	३	श्रेताओनां	श्रेताओनां
३५	१८	भूअं	भूअं
३७	५	शांति सुधा	शांतिसुधा.
४४	६	आतृ वत्सलता	आतृवत्सलता
४४	१२	शङ्के	शङ्के छे
४५	२	पुत्र	पुत्रना
४६	१३	साहित्यकार	साहित्यकार
४६	४७	इहेवाय छे	इहेवाय छे.
५१	१३	रसभां—	रसभां,
५१	१८	शृंगार	शृंगार
५१	१६	शृंगार	शृंगार
५१	२१	स्त्रीभि कस्पनखंडितं	स्त्रीभिः कस्य न खं-

પૃષ્ઠ.	ઓળ.	અંશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
		મુનિમન	કિંત મુવિ મનઃ
૫૨	૩	શૃંગાર	શૃંગાર } (જ્યાં જ્યાં 'શૃંગાર' અર્થે લેવા ત્યાં ત્યાં 'શૃંગાર' વાંચવું.)
૫૩	૩	ને તા	નેતા
૫૩	૩	પરકાવ્ય	પર કાવ્ય
૫૭	૧૩	સામાન્ય	સામાન્ય
૬૦	નીચેથી ૨	ધૃષ્ટ	ધૃષ્ટ
૬૧	૧૫	હરિ	હરિણ
૬૭	૮	અગાન	આ ગાન
૬૭	૧૦	વલ્લવાન;	વલ્લવાન;
૭૧	૧૭	પ્રથમ	પ્રથમ
૭૨	નીચેથી ૫	નરોઝ	નર રોઝ
૭૩	૫	માનમાં	માનમાં
૭૩	છેલ્લી	તેટલુજ	તેટલુજ
૭૪	છેલ્લેથી ૫	બહુધા	બહુધા
૭૯	છેલ્લેથી ૫	જાણ	જાણે
૮૧	૧૦	હાય છે	કહે છે.
૮૧	૧૨	વિધ	વિધ
૮૧	૧૫	વિધે	વિધિ

પૃષ્ઠ.	ઓળ.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૮૩	છેલ્લી	ધરા	ધરી
૮૪	છેલ્લેથી ૩	પૂર	પૂરં
૮૬	૧૧	રવડચું	ઝવડચું
૮૮	૧૪	૯ + ૪	૯ × ૪
૮૯	છેલ્લેથી ૩	નગ વર્ણન	નગ વર્ણન
૯૦	૧૦	મનોવિકાસ	મનોવિકાસ.
૯૨	૫	આશ્વત્થામા	આશ્વત્થામા.
૧૦૦	૧૪	મુગ્ધા	મુગ્ધા.
૧૦૨	છેલ્લેથી ૨	કહેવાં	કહેલાં.
૧૦૩	૩	બાણવીમાં	બાણવામાં.
૧૦૭	૧૦	બેલિ	વેઠી
૧૦૮	૯	રાખનાર	રાખનારી.
૧૦૯	૫	પુરુષ	પરપુરુષ
૧૧૨	૫	મલે	મલે
૧૧૩	૨	સીઆણી	ખીસીઆણી
૧૧૩	છેલ્લેથી પાંચ	કહેવાય છે.	કહેવાય છે. નેમ,
૧૧૬	૪	વગેર	વગેરે
૧૧૮	છેલ્લેથી ૩	રાખ્યો	દાખ્યો
૧૧૯	૮	શાર્દૂલવિક્રિડિત.	શાર્દૂલવિક્રીડિત,

પૃષ્ઠ.	ઓળ.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૧૨૦	૧૧	અપમાન.	અપમાન
૧૨૩	છેલ્લેથી ૩	વિરહોત્કંઠિતા	વિરહોત્કંઠિતા
૧૨૫	૫	વિરહોત્કંઠિતા	વિરહોત્કંઠિતા
૧૨૬	૨	અધીરાની	સ્નેહની
૧૨૭	છેલ્લેથી ૬	બનાવીએ	બનાવીએ
૧૨૮	છેલ્લેથી ૮	પ્રગલ્ભતા	પ્રગલ્ભતા
૧૪૦	૧૨-૧૩	તથા	ત્રીજા.
૧૪૪	૪	સુકાયુ	સુકાયું
૧૫૨	છેલ્લી	ઉત્સાહ	ઉત્સાહ,
૧૫૩	૧	૧૫૭	{ ૧૫૩. આ ફરમાના અંક ખોટા છે. ૧૫૩ થી ૧૬૦ સુધી.
૧૬૪	૨	અનુભાવ'	'અનુભાવ'
૧૬૫	૩	સેરમાંથિ	શે'રમાંથિ
૧૬૫	૫	ગઈ	ગઈ
૧૬૬	૮	કવાયલુ	કવાયલું
૧૬૬	૮	છે	છે
૧૬૭	છેલ્લેથી ૬	દોષ	દોષ
૧૬૮	છેલ્લી	બિંદુ.	બિંદુ.
૧૬૯	૬	કાને	કાને

પૃષ્ઠ.	ઓળ.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૧૬૯	છેલ્લેથી ૪	રહે	રહે,
૧૭૦	છેલ્લેથી ૧૫	દશઃ	દશઃ
૧૭૩	૧૦	શેદર સગ્ગમાવીશુ.	શેદરસ ગગમાવીશુ
૧૭૫	છેત્રી	અગ્નિ	અગ્નિ
૧૭૮	૭	વાલમુદરી	વાલમુદરી
૧૭૯	૪	મોહ	મોહ—
૧૮૧	૧૨	ગર્વ	ગર્વ—
૧૮૮	૪	ધ્યાધ	વ્યાધિ
૧૯૬	૭	તરકરી	તરરી
૨૦૬	૪	જે ચેષ્ટાઓને	ચેષ્ટાઓને
૨૧૪	૨	અનુરુદ્ધ વિયોગી	અનિરુદ્ધ વિયોગી
૨૨૦	૫	આસ્તાદ	આસ્વાદ
૨૨૫	૧૩	સુખ	સુધી
૨૨૫	૨૪	માનીને	માનિનીને
૨૨૭	છેલ્લેથી—૩	પ્રતિનિધિ	પ્રોતીનીધ
૨૩૦	૧૧	શાર્દૂલવિક્રીડિત.	શાર્દૂલવિક્રાડિત
૨૪૩	૬	કરુણા	કરુણુ
૨૪૪	૧૦	કરુણા	કરુણુ
૨૪૬	૩	સખનોજ	સુખનોજ

પૃષ્ઠ.	ઓળ.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૨૪૬	૪	રતીનું	રતિનું
૨૪૯	૮	(મારી પ્રત્યે	(મારી પ્રત્યે)
૨૫૧	૧૪ પછી		માન પછીના સંભોગ
			શૃંગારનું ઉદાહરણ
૨૫૨	છેલ્લી	મલાપ	મેળાપ
૨૫૪	૭	પૂર્વ રાગ	પૂર્વ રાગ,
૨૫૪	૮	પૂર્વ રાગ	પૂર્વ રાગ,
૨૫૪	૧૩	પ્રાય	પ્રાય.
૨૫૬	૩	હાસ્યરસ	હાસ્યરસ
૨૫૭	૧	શૃંગારરસ	હાસ્યરસ
૨૫૯	૧	શૃંગારરસ	હાસ્યરસ
૨૬૦	નીચેથી-૪	પાંચ	ચાર
૨૬૧	૧	શૃંગારરસ	હાસ્યરસ
૨૬૩	૧	શૃંગારરસ	કરુણરસ
૨૬૩	૨	કરુણરસ	કરુણરસ
૨૬૫	૧	શૃંગારરસ	કરુણરસ.
૨૬૭	૧	શૃંગારરસ	કરુણરસ.
૨૬૭	નીચેથી ૩	વર્ણવશે.	વર્ણવશે.
૨૬૯	૧	શૃંગારરસ	શૌંદર્યરસ
૨૭૧	૧	શૃંગારરસ	શૌંદર્યરસ

પૃષ્ઠ.	ઓળ.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૨૭૨	૪	ઉત્સાહ છે;	ઉત્સાહ છે.
૨૭૨	૧૩	ધૃતિ	ધૃતિ
૨૭૩	૧	શૃંગારરસ	વીરરસ
૨૭૩	૪	ધૃતિ વીર	ધૃતિવિર
૨૭૫	૧	શૃંગારરસ	વીરરસ
૨૭૫	નીચેથી-૫	માગ્યું	માગ્યું
૨૭૬	૧૧	જીભૂતવાહન	જીભૂતવાહન
૨૭૬	૧૫	રૂધિર	રૂધિર
૨૭૭	૧	શૃંગારરસ	વીરરસ
૨૭૭	૬	ધર્મવીરનું	ધર્મવીરનાં
૨૭૮	૫	જેની ભયાનક	ભયાનક
૨૭૮	૭	રહેવું;	રહેવું,
૨૭૮	૯	વ્યભિચાર	વ્યભિચાર
૨૭૯	૧	શૃંગારરસ	ભયાનકરસ
૨૭૯	૭	ઉર્ધ્વ	ઉર્ધ્વ
૨૭૦	૧૩	સ્વરૂપનો	સ્વરૂપના
૨૮૦	૧૨	હર	હર
૨૮૦	૧૫	મુલ	મૂત્ર
૨૮૨	૭	ઉપાડી	ઉપાડી
૨૮૪	૧૧	શંકાય છે,	શંકાય છે,

